

कृष्ण

४४५३२

योङ्गप्रन्थाः सकारिक्त रासमधायात्री
योङ्गोपिकायुगल्प्रमरणीत्युगोपिनी

३

नमामि हृदये शेषे लीलाक्षीराजिधशायिनम् ।

लक्ष्मीसाइस्तलीलाभिः सेव्यमानं कलानिधिम् ॥ १ ॥

चतुर्भिर्भव चतुर्भिर्भव चतुर्भिर्भव जिभिस्तथा ।

पद्मिविराजते योसो पञ्चधा हृदये मम ॥ २ ॥

॥ अथ षोडशग्रन्थाः ॥

पाठभेदसहिताः

तत्रादौ

॥ श्रीयमुनाष्टकम् ॥

नमामि यमुनामहं सकलसिद्धिहेतुं सुदा युरारिपदङ्गजस्फुरदमन्दरेणूत्कटाम् ।
 तटस्थनवकाननप्रकटमोदपुष्पाम्बुना सुरासुरसुपूजितस्मरपितुः श्रियं विग्रतीम् ॥ १ ॥
 कलिन्दगिरिमस्तके पतदमन्दपूरोज्ज्वला विलासगमनोल्लस्त्वकटगण्डशैलोन्नता ।
 सधोषगतिदन्तुरा समधिरुद्धोलोच्चमा मुकुन्दरतिवर्धिनी जयति पद्मवन्धोः सुता ॥ २ ॥
 भुवं भुवनपावनीमधिगतामनेकस्वनैः प्रियाभिरिव सेवितां शुक्रमयूरहंसादिभिः ।
 तरङ्गभुजकङ्गणप्रकटमुक्तिकावालुका नितम्बतटसुन्दरीं नमत कृष्णतुर्यप्रियाम् ॥ ३ ॥
 अनन्तगुणभूषिते शिवविरञ्चिदेवस्तुते घनाघननिभे सदा ध्रुवपराशराभीष्टदे ।
 विशुद्धमयुरातटे सकलगोपगोपीवृते कृपाजलधिसंश्रिते मम मनः सुखं भावय ॥ ४ ॥
 यथा चरणपद्मजा मुररिपोः प्रियम्भावुका समागमनतोभवत् सकलसिद्धिदा सेवताम् ।
 तथा सद्वशतामियात् कमलजासपत्नीन् यद्विप्रियकलिन्दया मनसि मे सदा स्थीयताम् ॥ ५ ॥
 नमोस्तु यमुने सदा तव चरित्रमत्यद्गुतं न जातु यमयातना भवति ते पयःपानतः ।
 यमोपि भगिनीसुतान् कथमु हन्ति दुष्टानपि प्रियो भवति सेवनात् तव हरेर्यथा गोपिकाः ॥ ६ ॥
 ममास्तु तव सन्निधौ तनुनवत्वमेतावता न दुर्लभतमा रतिमुररिपौ मुकुन्दप्रिये ।
 अतोस्तु तव लालना सुरधुनी परं सङ्गमात् तवैव भुवि कीर्तिंता न तु कदापि पुष्टिस्थितैः ॥ ७ ॥
 स्तुतिं तव करोति कः कमलजासपत्नि प्रिये हरेर्यदनुसेवया भवति सौख्यमामोक्षतः ।
 इयं तव कथाधिका सकलगोपिकासङ्गमसरथ्रमजलाणुभिः सकलगात्रजैः सङ्गमः ॥ ८ ॥
 तवाष्टकमिदं मुदा पठति स्वरस्तुते सदा समस्तदुरितक्षयो भवति वै मुकुन्दे रतिः ।
 तया सकलसिद्धयो मुररिपुश्च सन्तुष्यति स्वभावविजयो भवेद् वदति वल्लभः श्रीहरेः ॥ ९ ॥

॥ इति श्रीमद्भूमाचार्यविरचितं श्रीयमुनाष्टकं सम्पूर्णम् ॥ १ ॥

॥ अथ बालबोधः ॥

नत्वा हरिं सदानन्दं सर्वसिद्धान्तसङ्गहम् । बालप्रबोधनार्थाय वदामि सुविनिश्चितम् ॥ १ ॥
 धर्मार्थकाममोक्षाख्याश्वत्वारोर्था मनीषिणाम् । जीवेश्वरविचारेण द्विधा ते हि विचारिताः ॥ २ ॥
 अलौकिकास्तु वेदोक्ताः साध्यसाधनसंयुताः । लौकिका क्रषिभिः प्रोक्तास्तथैवेश्वरशिक्षया ॥ ३ ॥
 लौकिकांस्तु प्रवक्ष्यामि वेदादाद्या यतः स्थिताः । धर्मशास्त्राणि नीतिश्च कामशास्त्राणि च क्रमात् ॥ ४ ॥
 त्रिवर्गसाधकानीति न तन्निर्णय उच्यते । मोक्षे चत्वारि शास्त्राणि लौकिके परतः स्वतः ॥ ५ ॥
 द्विधा द्वे स्वतस्त्र साङ्गयोगौ प्रकीर्तिंतौ । त्यागात्यागविभागेन साङ्गख्ये त्यागः प्रकीर्तिः ॥ ६ ॥
 अहन्ताममतानाशे सर्वथा निरहङ्कृतौ । स्वरूपस्यो यदा जीवः कृतार्थः स निगद्यते ॥ ७ ॥
 तदर्थं प्रक्रिया काचित् पुराणेष्व निरूपिता । क्रषिभिर्वहुधा प्रोक्ता फलमेकमवाहतः ॥ ८ ॥
 अत्यागे योगमार्गो हि त्यागोपि मनसैव हि । यमादयस्तु कर्तव्याः सिद्धे योगे कृतार्थता ॥ ९ ॥
 पराश्रयेण मोक्षस्तु द्विधा सोपि निरूप्यते । ब्रह्मा ब्राह्मणतां यातस्तद्वपेण सुसेव्यते ॥ १० ॥
 ते सर्वार्थाः न चाद्येन शास्त्रं किञ्चिदुदीरितम् । अतः शिवश्च विष्णुश्च जगतो हितकारकौ ॥ ११ ॥
 वस्तुनः स्थितिसंहारौ कार्यौ शास्त्रप्रवर्तकौ । ब्रह्मैव तादृशं यसात् सर्वात्मकतयोदितौ ॥ १२ ॥

निदोऽपूर्णगुणता तत्तच्छास्ते तयोः कृता । भोगमोक्षफले दातुं शक्तौ द्रावपि यद्यपि ॥१३॥
 भोगः शिवेन मोक्षस्तु विष्णुनेतिविनिश्चयः । लोकेपि यत् प्रभुर्भूते तत्र यच्छति कर्हिचित् ॥१४॥
 अंतिप्रियाय तदपि दीयते क्वचिदेव हि । नियतार्थप्रदानेन तदीयत्वं तदाश्रयः ॥१५॥
 प्रत्येकं साधनं चैतद् द्वितीयार्थं महाश्रु श्रमः । जीवाः स्वभावतो दुष्टा दोषाभावाय सर्वदा ॥१६॥
 श्रवणादि ततः प्रेम्णा सर्वं कार्यं हि सिध्यति । मोक्षस्तु सुलभो विष्णोर्भोगश्च शिवतस्तथा ॥१७॥
 समर्पणेनात्मनो हि तदीयत्वं भवेद् श्रुतम् । अतदीयतया चापि केवलश्चेत् समाश्रितः ॥१८॥
 तदाश्रयतदीयत्वबुद्धै किञ्चित् समाचरेत् । स्वधर्ममनुतिष्ठन् वै भारद्वैगुण्यमन्यथा ॥१९॥

इत्येवं कथितं सर्वं नैतज्ज्ञाने भ्रमः पुनः ॥ २० ॥
 ॥ इति श्रीमद्भूमाचार्यविरचितो वालबोधः सम्पूर्णः ॥ २ ॥

॥ अथ सिद्धान्तमुक्तावली ॥

नत्वा हरिं प्रवक्ष्यामि स्वसिद्धान्तविनिश्चयम् । कृष्णसेवा सदा कार्या मानसी सा परा मता ॥१॥
 चेतस्तत्प्रवणं सेवा तत्सिद्धै तनुविच्छिन्ना । ततः संसारदुःखस्य निवृत्तिर्ब्रह्मबोधनम् ॥२॥
 परं ब्रह्म तु कृष्णो हि सच्चिदानन्दकं बृहत् । द्विरूपं तद्वा सर्वं स्वादेकं तस्माद् विलक्षणम् ॥३॥
 अपरं तत्र पूर्वसिन् वादिनो बहुधा जगुः । मायिकं सगुणं कार्यं स्वतत्रं चेति नैकधा ॥४॥
 तदेवैतत् प्रकारेण भवतीति श्रुतेर्मतम् । द्विरूपं चापि गङ्गावज्ज्ञेयं सा जलरूपिणी ॥५॥
 माहात्म्यसंयुता नृणां सेवतां भुक्तिमुक्तिदा । मर्यादामार्गविधिना तथा ब्रह्मापि बुध्यताम् ॥६॥
 तत्रैव देवतामूर्तिर्भवत्या या दृश्यते क्वचित् । गङ्गायां च विशेषेण प्रवाहामेद्बुद्धये ॥७॥
 प्रत्यक्षा सा न सर्वेषां प्राकाम्यं स्वात् तथा जले । विहिताच्च फलात् तद्वा प्रतीत्यापि विशिष्यते ॥८॥
 यथा जलं तथा सर्वं यथा शक्ता तथा बृहत् । यथा देवी तथा कृष्णस्त्राप्येतदिहोच्यते ॥९॥
 जगत् तु त्रिविधं ग्रोक्तं ब्रह्मविष्णुशिवास्ततः । देवतारूपवत् ग्रोक्ता ब्रह्मणीत्थं हरिर्मतेः ॥१०॥
 कामचारस्तु लोकेसिन् ब्रह्मादिभ्यो न चान्यथा । परमानन्दरूपे तु कृष्णे स्वात्मनि निश्चयः ॥११॥
 अतस्तु ब्रह्मवादेन कृष्णे बुद्धिर्विधीयताम् । आत्मनि ब्रह्मरूपे हि छिंद्रा व्योम्नीव चेतनाः ॥१२॥
 उपाधिनाशे विज्ञाने ब्रह्मात्मत्वावबोधने । गङ्गातीरस्थितो यद्वद् देवतां तत्र पश्यति ॥१३॥
 तथा कृष्णं परं ब्रह्म स्वसिन् ज्ञानी प्रपश्यति । संसारी यस्तु भजते स दूरस्यो यथा तथा ॥१४॥
 अपेक्षितजलादीनामभावात् तत्र दुःखभाक् । तस्माचूर्णीकृष्णमार्गस्यो विमुक्तः सर्वलोकतः ॥१५॥
 आत्मानन्दसमुद्दस्यं कृष्णमेव विचिन्तयेत् । लोकार्थी चेद् भजेत् कृष्णं किष्टो भवति सर्वथा ॥१६॥
 किष्टोपि चेद् भजेत् कृष्णं लोको नश्यति सर्वथा । ज्ञानाभावे पुष्टिमार्गी तिष्ठेत् पूजोत्सवादिषु ॥१७॥
 मर्यादास्तु गङ्गायां श्रीभागवतत्परः । अनुग्रहः पुष्टिमार्गे नियामक इतिस्थितिः ॥१८॥
 उभयोस्तु क्रमेणैव पूर्वोक्तैव फलिष्यति । ज्ञानाधिको भक्तिमार्ग एवं तस्मान् निरूपितः ॥१९॥
 भक्त्यभावे तु तीरस्यो यथा दुष्टैः स्वकर्मभिः । अन्यथाभावमापन्नस्तस्मात् स्वानाच्च नश्यति ॥२०॥
 एवं स्वशास्त्रसर्वसं मया गुणं निरूपितम् । एतद् बुद्धा विमुच्येत् पुरुषः सर्वसंशयात् ॥२१॥

॥ इति श्रीमद्भूमाचार्यविरचिता सिद्धान्तमुक्तावली सम्पूर्णा ॥ ३ ॥

॥ अथ पुष्टिप्रवाहमर्यादाभेदः ॥

पुष्टिप्रवाहमर्यादा विशेषेण पृथक् पृथक् । जीवदेहक्रियाभेदैः प्रवाहेण फलेन च ॥१॥
 वक्ष्यामि सर्वसन्देहा न भविष्यन्ति यच्छ्रुतेः । भक्तिमार्गस्य कथनात् पुष्टिरस्तीतिनिश्चयः ॥२॥

१. अतः प्रियाय । २. विष्णोः सुलभो भोगः । ३. सदाचरेत् । ४. विनिश्चितम् । ५. तु ।

‘द्वौ भूतसर्गं’ वित्युक्तेः प्रवाहोपि व्यवस्थितः । वेदस्य विद्यमानत्वान् मर्यादापि व्यवस्थिता ॥३॥
 कश्चिदेव हि भक्तो हि ‘यो मद्भक्तं’ इतीरणात् । सर्वत्रोत्कर्षकथनात् पुष्टिरस्तीतिनिश्चयः ॥४॥
 न सर्वोत्तमः प्रवाहाद्विभिन्नो वेदाच्च भेदतः । ‘यदा यस्ये’ तिवचना ‘नाहं वेदै’ रितीरणात् ॥५॥
 मार्गैकत्वेषि चेदन्त्यौ तनूभक्त्यागमौ मतौ । न तद्युक्तं सूत्रतो हि भिन्नो युक्त्या हि वैदिकः ॥६॥
 जीवदेहकृतीनां च भिन्नत्वं नित्यता श्रुतेः । यथा तद्रूपं पुष्टिमार्गं द्वयोरपि निषेधतः ॥७॥
 प्रमाणभेदाद् भिन्नो हि पुष्टिमार्गो निरूपितः । सर्वभेदं प्रवक्ष्यामि खरूपाङ्गक्रियायुतम् ॥८॥
 इच्छामात्रेण मनसा प्रवाहं सृष्टवान् हरिः । वचसा वेदमार्गं हि पुष्टिं कायेन निश्चयः ॥९॥
 मूलेच्छातः फलं लोके वेदोक्तं वैदिकेषि च । कायेन तु फलं पुष्टौ भिन्नेच्छातोपि नैकतं ॥१०॥
 ‘तानहं द्विषतो’ वाक्याद् भिन्ना जीवाः प्रवाहेण । अत एवेतरौ भिन्नौ सान्तौ मोक्षप्रवेशतः ॥११॥
 तस्माज् जीवाः पुष्टिमार्गं भिन्ना एव न संशयः । भगवद्रूपसेवार्थं तत्सुष्टिर्नान्यथा भवेत् ॥१२॥
 खरूपेणावतारेण लिङ्गेन च गुणेन च । तारतम्यं न खरूपे देहे वा तैक्रियासु वा ॥१३॥
 तथापि यावता कार्यं तावत् तस्य करोति हि । ते हि द्विधा शुद्धमिश्रभेदान् मिश्रास्त्रिधा पुनः ॥१४॥
 प्रवाहादिविभेदेन भगवत्कार्यसिद्धये । पुष्ट्या विमिश्राः सर्वज्ञाः प्रवाहेण क्रियारताः ॥१५॥
 मर्यादया गुणज्ञात्से शुद्धाः प्रेम्णातिदुर्लभाः । एवं सर्वस्तु तेषां हि फलं त्वत्र निरूप्यते ॥१६॥
 भगवानेव हि फलं स यथाविर्भवेद् भुवि । गुणखरूपभेदेन तथा तेषां फलं भवेत् ॥१७॥
 आसक्तौ भगवानेव शापं दापयति क्वचित् । अहङ्कारेथ वा लोके तन्मार्गस्थापनाय हि ॥१८॥
 न ते पाषण्डतां यान्ति न च रोगाद्यपदवाँः । महानुभावाः प्रायेण शास्त्रं शुद्धत्वहेतवे ॥१९॥
 भगवत्तारतम्येन तारतम्यं भजन्ति हि । लौकिकत्वं वैदिकत्वं कापद्वात् तेषु नान्यथा ॥२०॥
 वैष्णवत्वं हि सहजं ततोन्यत्र विपर्ययः । सम्बन्धिनस्तु ये जीवाः प्रवाहस्यास्तथापरे ॥२१॥
 चर्षणीशब्दवाच्यास्ते ते सर्वे सर्वतर्मसु । क्षणात् सर्वत्वमायान्ति रुचिस्तेषां न कुत्रचित् ॥२२॥
 तेषां क्रियानुसारेण सर्वत्र सकलं फलम् । प्रवाहस्यान् प्रवक्ष्यामि खरूपाङ्गक्रियायुतान् ॥२३॥
 जीवास्ते ह्यासुराः सर्वे ‘प्रवृत्तिं चे’ ति वर्णिताः । ते च द्विधा प्रकीर्त्यन्ते ह्यज्ञदुर्ज्ञविभेदतः ॥२४॥
 दुर्बास्ते भगवत्प्रोक्ता ह्यज्ञास्ताननु ये पुनः । प्रवाहेषि समागत्य पुष्टिष्ठस्तैर्न युज्यते ॥२५॥

सोपि तैस्तत्कुले जातः कर्मणा जायते थतः ॥२६॥

॥ इति श्रीमद्भूमाचार्यविरचितः पुष्टिप्रवाहमर्यादभेदः सम्पूर्णः ॥ ४ ॥

॥ अथ सिद्धान्तरहस्यम् ॥

श्रावणस्यामले पक्ष एकादश्यां महानिशि । साक्षाद् भगवता ग्रोक्तं तदक्षरश उच्यते ॥१॥
 ब्रह्मसम्बन्धकरणात् सर्वेषां देहजीवयोः । सर्वदोषनिवृत्तिर्हि दोषाः पञ्चविधाः स्मृताः ॥२॥
 सहजा देशकालोत्था लोकवेदनिरूपिताः । संयोगजाः स्पर्शजाश्च न मन्तव्याः कथश्चन ॥३॥
 अन्यथा सर्वदोषाणां न निवृत्तिः कथश्चन । असमर्पितवस्तुनां तस्माद् वर्जनमाचरेत् ॥४॥
 निवेदिभिः समर्प्येव सर्वं कुर्यादितिस्थितिः । न मतं देवदेवस्य सामिभुक्तसमर्पणम् ॥५॥
 तस्मादादौ सर्वकार्ये सर्ववस्तुसमर्पणम् । दत्तापहारवचनं तथा च सकलं हरेः ॥६॥
 ‘न ग्राह्य’ मितिवाक्यं हि भिन्नमार्गपरं मतम् । सेवकानां यथा लोके व्यवहारः प्रसिद्ध्यति ॥७॥
 तथा कार्यं समर्प्येव सर्वेषां ब्रह्मता ततः । गङ्गात्वं सर्वदोषाणां गुणदोषादिवर्णना ॥८॥

गङ्गात्वेन निरूप्या स्यात् तद्वत्रापि चैव हि ॥९॥

॥ इति श्रीमद्भूमाचार्यविरचितं सिद्धान्तरहस्यं सम्पूर्णम् ॥ ५ ॥

॥ अथ नवरत्नम् ॥

चिन्ता कापि न कार्या निवेदितात्मभिः कदापीति ।

भगवानपि पुष्टिस्थो न करिष्यति लौकिकीं च गतिम् ॥१॥

निवेदनं तु सर्वत्यं सर्वथा तादृशैर्जनैः । सर्वेश्वरश्च सर्वात्मा निजेच्छातः करिष्यति ॥२॥
सर्वेषां प्रभुसम्बन्धो न प्रत्येकमितिस्थितिः । अतोन्यविनियोगेषि चिन्ता का स्वस्य सोपि चेत् ॥३॥
अज्ञानादथ वा ज्ञानात् कृतमात्मनिवेदनम् । यैः कृष्णसात्कृतप्राणैस्तेषा का परिदेवना ॥४॥
तथा निवेदने चिन्ता त्याज्या श्रीपुरुषोत्तमे । विनियोगेषि सा त्याज्या समर्थो हि हरिः स्वतः ॥५॥
लोके स्वास्थ्यं तथा वेदे हरिस्तु न करिष्यति । पुष्टिमार्गस्थितो यस्तात् साक्षिणो भवताखिलाः ॥६॥
सेवाकृतिर्गुरोराज्ञावाधनं वा हरीच्छया । अतः सेवापरं चिन्तं विधाय स्तीयतां सुखम् ॥७॥
चित्तोद्ग्रेगं विधायापि हरिर्यदृत् करिष्यति । तथैव तस्य लीलेति मत्वा चिन्तां द्रुतं त्यजेत् ॥८॥
तस्तात् सर्वात्मना नित्यं श्रीकृष्णः शरणं मम । वदद्विरेव सततं खेयमित्येव मे मतिः ॥९॥

॥ इति श्रीमद्भूलभाचार्यविरचितं नवरत्नं सम्पूर्णम् ॥ ६ ॥

॥ अथान्तःकरणप्रबोधः ॥

अन्तःकरण मद्भाक्यं सावधानतया शृणु । कृष्णात् परं नास्ति दैवं वस्तुतो दोषवर्जितम् ॥१॥
चाण्डाली चेद् राजपती जाता राजा च मानिता । कदाचिदपमानेषि मूलतः का क्षतिर्भवेत् ॥२॥
समर्पणादहं पूर्वमुत्तमः किं सदा स्थितः । का ममाधमता भाव्या पश्चात्तापो यतो भवेत् ॥३॥
सत्यसङ्कल्पतो विष्णुर्नान्यथा तु करिष्यति । आज्ञैव कार्या सततं स्वामिद्रोहोन्यथा भवेत् ॥४॥
सेवकस्य तु धर्मोयं स्वामी स्वस्य करिष्यति । आज्ञा पूर्वं तु या जाता गङ्गासागरसङ्गमे ॥५॥
यापि पश्चात् मधुवने न कृतं तद् द्रव्यं मया । देहदेशपरित्यागस्तृतीयो लोकगोचरः ॥६॥
पश्चात्तापः कथं तत्र सेवकोहं न चान्यथा । लौकिकप्रभुवत् कृष्णो न द्रष्टव्यः कदाचन ॥७॥
सर्वं समर्पितं भक्त्या कृतार्थोसि सुखी भव । प्रौढापि दुहिता यद्रत् स्नेहान्न प्रेष्यते वरे ॥८॥
तथा देहे न कर्तव्यं वरस्तुष्यति नान्यथा । लोकवचेत् स्थितिमें स्यात् किं स्यादिति विचारय ॥९॥
अशक्ये हरिरेवास्ति मोहं मा गाः कथञ्चन । इति श्रीकृष्णदासस्य वल्लभस्य हितं वचः ॥१०॥

चिन्तं प्रति यदाकर्ण्य भक्तो निश्चिन्ततां त्रजेत् ॥ ११ ॥

॥ इति श्रीमद्भूलभाचार्यविरचितोन्तःकरणप्रबोधः सम्पूर्णः ॥ ७ ॥

॥ अथ विवेकधैर्यश्रयनिरूपणम् ॥

विवेकधैर्ये सततं रक्षणीये तथाश्रयः । विवेकस्तु हरिः सर्वं निजेच्छातः करिष्यति ॥१॥
ग्राथिते वौ ततः किं स्यात् स्वाम्यभिप्रायसंशयात् । सर्वत्र तस्य सर्वं हि सर्वसामर्थ्यमेव च ॥२॥
अभिमानश्च सन्त्याज्यः स्वाम्यधीनत्वभावनात् । विशेषतश्चेदाज्ञा स्यादन्तःकरणगोचरः ॥३॥
तदा विशेषगत्यादि भाव्यं भिन्नं तु दैहिकात् । आपद्वत्यादिकार्थेषु हठस्त्याज्यश्च सर्वथा ॥४॥
अनाग्रहश्च सर्वत्र धर्माधर्मग्रदर्शनम् । विवेकोयं समाख्यातो धैर्यं तु विनिरूप्यते ॥५॥
त्रिदुःखसहनं धैर्यमामृतेः सर्वतः सदा । तक्रवद् देहवद् भाव्यं जडवद् गोपभार्यवत् ॥६॥
प्रतीकांरो यद्वच्छातः सिद्धश्चेनाग्रही भवेत् । भार्यादीनां तथान्येषामसतश्चाक्रमं सहेत् ॥७॥
स्वयमिन्द्रियकार्याणि कायचाद्भूमनसा त्यजेत् । अशूरेणापि कर्तव्यं स्वस्यासामर्थ्यभावनात् ॥८॥

अशक्ये हरिरेवास्ति सर्वमाश्रयतो भवेत् । एतत् सहनमत्रोक्तमाश्रयोतो निरुप्यते ॥१॥
 ऐहिके पारलोके च सर्वथा शरणं हरिः । दुःखहानौ तथा पापे भये कामाद्यपूरणे ॥१०॥
 भक्तद्रोहे भक्त्यभावे भक्तैश्चातिक्रमे कृते । अशक्ये वा सुशक्ये वा सर्वथा शरणं हरिः ॥११॥
 अहङ्कारकृते चैव पोष्यपोषणरक्षणे । पोष्यातिक्रमणे चैव तथान्तेवास्यतिक्रमे ॥१२॥
 अलौकिकमनःसिद्धौ सर्वार्थे शरणं हरिः । एवं चित्ते सदा भाव्यं वाचा च परिकीर्तयेत् ॥१३॥
 अन्यस्य भजनं तत्र खतो गमनमेव च । प्रार्थना कार्यमात्रेषि ततोऽन्यत्र विवर्जयेत् ॥१४॥
 अविश्वासो न कर्तव्यः सर्वथा बाधकस्तु सः । ब्रह्मास्त्रवातकौ भावयौ प्राप्तं सेवेत निर्ममः ॥१५॥
 यथाकथश्चित् कार्याणि कुर्यादुच्चावचान्यपि । किं वा प्रोक्तेन बहुना शरणं भावयेद्दूरिम् ॥१६॥
 एवमाश्रयणं प्रोक्तं सर्वेषां सर्वदा हितम् । कलौ भक्त्यादिमार्गा हि दुःसाध्या इति मे मतिः ॥
 ॥ इति श्रीमद्भल्लभाचार्यविरचितं विवेकधैर्यश्रयनिरूपणं सम्पूर्णम् ॥ ८ ॥

॥ अथ श्रीकृष्णाश्रयः ॥

सर्वमार्गेषु नष्टेषु कलौ च खलैधर्मिणि । पाषण्डप्रचुरे लोके	कृष्ण एव गतिर्मम ॥१॥
म्लेच्छाकान्तेषु देशेषु पापैकनिलयेषु च । सत्पीडाव्यग्रलोकेषु	कृष्ण एव गतिर्मम ॥२॥
गङ्गादितीर्थवर्येषु दुष्टैरेवावृतेष्विह । तिरोहिताधिदेवेषु	कृष्ण एव गतिर्मम ॥३॥
अहङ्कारविमुद्देषु सत्सु पापानुवर्तिषु । लाभपूजार्थयेषु	कृष्ण एव गतिर्मम ॥४॥
अपरिज्ञाननष्टेषु मत्रेष्ववतयोगिषु । तिरोहितार्थदेवेषु	कृष्ण एव गतिर्मम ॥५॥
नानावादविनष्टेषु सर्वकर्मव्रतादिषु । पाषण्डैकप्रयत्नेषु	कृष्ण एव गतिर्मम ॥६॥
अजामिलादिदोषाणां नाशकोनुभवे स्थितः । ज्ञापिताखिलमाहात्म्यः	कृष्ण एव गतिर्मम ॥७॥
प्राकृताः सकला देवा गणितानन्दकं वृहत् । पूर्णानन्दो हरिस्तसात्	कृष्ण एव गतिर्मम ॥८॥
विवेकधैर्यभक्त्यादिरहितस्य विशेषतः । पापासक्तस्य दीनस्य	कृष्ण एव गतिर्मम ॥९॥
सर्वसामर्थ्यसहितः सर्वत्रैवाखिलार्थकृत् । शरणस्थसमुद्वारं कृष्णं विज्ञापयाम्यहम् ॥१०॥	कृष्ण एव गतिर्मम ॥१०॥
कृष्णाश्रयमिदं स्तोत्रं यः पठेत् कृष्णसच्चिदौ । तस्याश्रयो भवेत् कृष्ण इति श्रीवल्लभोव्रवीत् ॥११॥	कृष्ण एव गतिर्मम ॥११॥

॥ इति श्रीमद्भल्लभाचार्यविरचितः श्रीकृष्णाश्रयः सम्पूर्णः ॥ ९ ॥

॥ अथ चतुःश्लोकी ॥

सर्वदा सर्वभावेन भजनीयो व्रजाविषः । खस्यायमेव धर्मो हि नान्यः क्रापि कदाचन ॥१॥
 एवं सँदा र्ख कर्तव्यं खयमेव करिष्यति । प्रभुः सर्वसमर्थो हि तंतो निश्चिन्ततां व्रजेत् ॥२॥
 यदि श्रीगोकुलाधीशो धृतः सर्वात्मना हृदि । ततः किमपरं ब्रह्म लौकिकैर्वैदिकैरपि ॥३॥
 अंतः सर्वात्मना शश्वद् गोकुलेश्वरपादयोः । सरणं भजनं चापि न त्याज्यमिति मे मतिः ॥४॥
 ॥ इति श्रीमद्भल्लभाचार्यविरचितः चतुःश्लोकी सम्पूर्ण ॥ १० ॥

॥ अथ भक्तिवर्धिनी ॥

यथा भक्तिः प्रवृद्धा स्यात् तथोपायो निरुप्यते । वीजभावे दृष्टे तु स्यात् त्यागाच्छ्रवणकीर्तनात् ॥१॥
 वीजदार्ढ्यप्रकारस्तु गृहे स्थित्वा खर्धमतः । अव्यावृत्तो भजेत् कृष्णं पूजया श्रवणादिभिः ॥२॥
 व्यावृत्तोपि हरौ चित्तं श्रवणादौ यतेत्सदा । ततः प्रेम तथासक्तिवर्यसनं च यदा भवेत् ॥३॥
 वीजं तदुच्यते शास्त्रे दृढं यच्चापि नशयति । स्वेहाद् रागविनाशः स्यादासक्त्या स्याद् गृहारुचिः ॥४॥

१. पर० । २. वर्थपूरणे । ३. प्रार्थनाः । ४. तथा० । ५. खर० । ६. कृष्ण । ७. सत्ता, सति । ८. ख० । ९. तेन ।
 १०. किमपर्वैर्वद्विः । ११. ततः । १२. व्यवेत्, यसेत् ।

गृहस्थानां बाधकत्वमनात्मत्वं च भासते । यदा स्याद् व्यमनं कृष्णे कृतार्थः स्यात् तदैव हि ५
तादृशस्यापि सततं गृहस्थानं विनाशकम् । त्यागं कृत्वा यैतेद् यस्तु तदर्थ्यर्थकमानसः ॥६॥
लभते सुदृढां भक्तिं सर्वतोप्यधिकां पराम् । त्यागे बाधकभूयस्त्वं दुःसंसर्गात् तथान्नतः ॥७॥
अतः स्वेयं हरिस्थाने तदीयैः सह तत्परैः । अदौरे विप्रकर्णे वा यथा चित्तं न दुष्यति ॥८॥
सेवायां वा कथायां वा यस्यासकिर्द्वा भवेत् । यावज्जीवं तस्य नाशो न कापीति मतिर्मम ॥९॥
बाधसम्भावनायां तु नैकान्ते वास दृष्ट्यते । हरिस्तु सर्वतो रक्षां करिष्यति न संशयः ॥१०॥
इत्येवं भगवच्छास्त्रं गूढैतत्वं निरूपितम् । य एतत् समधीयीत तस्यापि स्याद् द्वदा रतिः ॥११॥

॥ इति श्रीमद्भूलभाचार्यविरचिता भक्तिवर्धिनी सम्पूर्णा ॥ ११ ॥

॥ अथ जलभेदः ॥

नमस्कृत्य हरिं वक्ष्ये तद्वृणानां विभेदकान् । भावान् विश्वतिधा भिन्नान् सर्वसन्देहवारकान् ॥१॥
गुणभेदास्तु तावन्तो यावन्तो हि जले मताः । गायकाः कूपसङ्काशा गन्धर्वा इति विश्रुताः ॥२॥
कूपभेदास्तु यावन्तस्तावन्तस्तेषि सम्मताः । कुल्याः पौराणिकाः प्रोक्ताः पारम्पर्ययुता भुवि ॥३॥
क्षेत्रप्रविष्टास्ते चापि संसारोत्पत्तिहेतवः । वेश्यादिसहिता मत्ता गायका गर्तसंज्ञिताः ॥४॥
जलार्थमेव गर्तास्तु नीचा गानोपजीविनः । हृदास्तु पञ्चिताः प्रोक्ता भगवच्छास्त्रतत्पराः ॥५॥
सन्देहवारकास्तत्र सूदा गम्भीरमानसाः । सरःकमलसम्पूर्णाः प्रेमयुक्तास्तथा भुवाः ॥६॥
अल्पश्रुताः प्रेमयुक्ता वेशन्ताः परिकीर्तिताः । कर्मशुद्धाः पत्वलानि तथाल्पश्रुतिभक्तयः ॥७॥
योगध्यानादिसंयुक्ता गुणा वर्ष्याः प्रकीर्तिताः । तपोज्ञानादिभावेन खेदजास्तु प्रकीर्तिताः ॥८॥
अलौकिकेन ज्ञानेन ये तु प्रोक्ता हरेरुणाः । कादाचित्काः शब्दगम्याः पतच्छब्दाः प्रकीर्तिताः ॥९॥
देवाद्युपासनोद्भूताः पृष्ठा भूमेरिचोदताः । साधनादिप्रकारेण नवधा भक्तिमार्गतः ॥१०॥
प्रेमपूर्त्या स्फुरद्धर्माः स्यन्दमानाः प्रकीर्तिताः । यादृशास्तादृशाः प्रोक्ता वृद्धिक्षयविवर्जिताः ॥११॥
स्थावरास्ते समाख्याता मर्यादैकप्रतिष्ठिताः । अनेकजन्मसंसिद्धा जन्मप्रभृति सर्वदा ॥१२॥
सङ्गादिगुणदोषाभ्यां वृद्धिक्षययुता भुवि । निरन्तरोद्भूमयुता नद्यस्ते परिकीर्तिताः ॥१३॥
एतादृशाः स्वतन्त्राश्वेत् सिन्धवः परिकीर्तिताः । पूर्णा भगवदीया ये शेषव्यासाग्निमारुताः ॥१४॥
जडनारदमैत्राद्यास्ते समुद्राः प्रकीर्तिताः । लोकवेदगुणर्मिश्रभावेनैके हरेरुणान् ॥१५॥
वर्णयन्ति समुद्रास्ते क्षाराद्याः पद प्रकीर्तिताः । गुणातीततया शुद्धान् सच्चिदानन्दरूपिणः ॥१६॥
सर्वानेव गुणान् विष्णोर्वर्णयन्ति विचक्षणाः । तेमृतोदाः समाख्यातास्तद्राक्षपानं सुदुर्लभम् ॥१७॥
तादृशानां क्वचिद् वाक्यं दूतानामिव वर्णितम् । अजामिलाकर्णनवद् विन्दुपानं प्रकीर्तितम् ॥१८॥
रागज्ञानादिभावानां सर्वथा नाशनं यदा । तदा लेहनमित्युक्तं स्वानन्दोद्भूमकारणम् ॥१९॥
उद्धृतोदकवत् सर्वे पतितोदकवत् तथा । उक्तातिरिक्तवाक्षयानि फलं चापि तथा ततः ॥२०॥
इति जीवेन्द्रियगता नानाभावं गता भुवि । रूपतः फलतश्चैव गुणा विष्णोर्निरूपिताः ॥२१॥

॥ इति श्रीमद्भूलभाचार्यविरचितो जलभेदः सम्पूर्णः ॥ १२ ॥

॥ अथ पञ्चपद्यानि ॥

श्रीकृष्णरसविश्वसमानसारतिवर्जिताः । अनिर्वृता लोकवेदे ते मुख्याः श्रवणोत्सुकाः ॥१॥
निःसन्दिग्धं कृष्णतत्वं सर्वभावेन ये विदुः । ते त्वावेशात् तु विकला निरोधाद् वा न चान्यथा ॥२॥
विकिञ्चमनसो ये तु भगवत्स्मृतिविह्वलाः । अर्थेनिष्ठास्ते चापि मध्यमाः श्रवणोत्सुकाः ॥३॥

पूर्णभावेन पूर्णार्थाः कदाचिन्त तु सर्वदा । अन्यासक्तास्तु ये केचिदधमाः परिकीर्तिः ॥४॥
अनन्यमनसो मर्त्यो उत्तमाः श्रवणादिषु । देशकालद्रव्यकर्तृमन्त्रकर्मप्रकारतः ॥५॥
॥ इति श्रीमद्भागवत्परिचितानि पञ्चपद्यानि सम्पूर्णानि ॥ १३ ॥

॥ अथ सन्ध्यासनिर्णयः ॥

पश्चात्तापनिवृत्त्यर्थं परित्यागो विचार्यते । स मार्गद्वितये प्रोक्तो भक्तौ ज्ञाने विशेषतः ॥१॥
कर्ममार्गे न कर्तव्यः सुतरां कलिकालतः । अत आदौ भक्तिमार्गे कर्तव्यत्वाद् विचारणा ॥२॥
श्रवणादिप्रवृत्त्यर्थं कर्तव्यत्वेन नेष्यते । सहायसङ्गसाध्यत्वात् साधनानां च रक्षणात् ॥३॥
अभिमानान्नियोगाच्च तद्वैश्व विरोधतः । गृहादेवाधिकत्वेन साधनार्थं तथा यदि ॥४॥
अग्रेषि तादृशैरेव सङ्गो भवति नान्यथा । स्वयं च विषयाक्रान्तः पाषण्डी स्यात् तु कालंतः५
विषयाक्रान्तदेहानां नावेशः सर्वदा हरेः । अतोत्र साधने भक्तौ नैव त्यागः सुखावहः ॥६॥
विरहानुभवार्थं तु परित्यागः प्रशस्यते । स्त्रीयवन्धनिवृत्त्यर्थं वेषः सोत्र न चान्यथा ॥७॥
कौण्डिन्यो गोपिकाः प्रोक्ता गुरवः साधनं च तत् । भावो भावनया सिद्धः साधनं नान्यदिष्यते ॥८॥
विकलत्वं तथा स्वास्थ्यं प्रकृतिः प्राकृतं न हि । ज्ञानं गुणाश्च तस्यैवं वर्तमानस्य वाधकाः ॥९॥
सत्यलोके स्थितिर्ज्ञानात् सन्ध्यासेन विशेषितात् । भावना साधनं यत्र फलं चापि तथा भवेत् ॥१०॥
तादृशाः सत्यलोकादौ तिष्ठन्त्येव न संशयः । बहिश्चेत् प्रकटः स्वात्मा वह्निवत् प्रविशेद् यदि ॥११
तदैव सकलो बन्धो नाशमेति न चान्यथा । गुणास्तु सङ्गराहित्याज् जीवनार्थं भवन्ति हि ॥१२
भगवान् फलस्यपत्वान्नात्र वाधक इष्यते । स्वास्थ्यवाक्यं न कर्तव्यं दयार्थं विरुद्ध्यते ॥१३॥
दुर्लभोयं परित्यागः प्रेमणा सिध्यति नान्यथा । ज्ञानमार्गे तु सन्ध्यासो द्विविधोपि विचारितः ॥१४
ज्ञानार्थमुत्तराङ्गं च सिद्धिर्जन्मशतैः परम् । ज्ञानं च साधनापेक्षं यज्ञादि श्रवणान् मतम् ॥१५॥
अतः कलौ स सन्ध्यासः पश्चात्तापाय नान्यथा । पाषण्डित्वं भवेच्चापि तसाज् ज्ञाने न सन्ध्यसेत् ॥१६
सुतरां कलिदोषाणां प्रबलत्वादितिस्थितिः । भक्तिमार्गेपि चेद् दोषस्तदा किं कार्यमुच्यते ॥१७॥
अत्रारम्भे न नाशः स्याद् दृष्टान्तसाप्यभावतः । स्वास्थ्यहेतोः परित्यागाद् वाधः केनास्य सम्भवेत् ॥१८
हरिरत्र न शकोति कर्तुं वाधा कुतोपरे । अन्यथा मातरो बालान् न स्तन्यैः पुषुपुः क्वचित् ॥१९
ज्ञानिनामपि वाक्येन न भक्तं मोहयिष्यति । आत्मप्रदः प्रियश्चापि किमर्थं मोहयिष्यति ॥२०॥
तसादुक्तप्रकारेण परित्यागो विधीयताम् । अन्यथा भ्रश्यते स्वार्थादिति मे निश्चिता मतिः ॥२१
इति कृष्णप्रसादेन वल्लभेन विनिश्चितम् । सन्ध्यासवरणं भक्तावन्यथा पतितो भवेत् ॥२२॥

॥ इति श्रीमद्भागवत्परिचितः सन्ध्यासनिर्णयः सम्पूर्णः ॥ १४ ॥

॥ अथ निरोधलक्षणम् ॥

यच्च दुःखं यशोदाया नन्दादीनां चैं गोकुले । गोपिकानां तु यद् दुःखं तदुःखं स्यान् मम क्वचित् ॥१
गोकुले गोपिकानां तुं सर्वेषां व्रजवासिनाम् । यत् सुखं समभूत तन्मे भगवान् किं विधायति ॥२
उद्धवागमने जात उत्सवः सुमहान् यथा । वृन्दावने गोकुले वा तथा मे मनसि क्वचित् ॥३॥
महतां कृपया यावद् भगवान् दययिष्यति । तावदानन्दसन्दोहः कीर्त्यमानः सुखाय हि ॥४॥
महतां कृपया यद्वत् कीर्तनं सुखदं सदा । न तथा लौकिकानां तु स्तिर्घभोजनरूपवत् ॥५॥
गुणगाने सुखावासिगोविन्दस्य प्रजायते । यथा तथा शुकादीनां नैवात्मनि कुतोन्यतः ॥६॥
क्षिण्यमानाश्च जनान् दृष्ट्वा कृपायुक्तो यदा भवेत् । तदा सर्वं सदानन्दं हृदित्यं निगतं बहिः ॥७॥

१. प्रसिद्ध्यर्थः । २. कामतः । ३. सर्वथा । ४. तादृशः । ५. स्थितम् । ६. तु । ७. च । ८. च ।

सैर्वानन्दमयस्यापि कृपानन्दः सुदुर्लभः । हृद्रतः खगुणात् श्रुत्वा पूर्णः पुष्टवयते जनान् ॥१॥
 तसात् सर्वं परित्यज्य निरुद्धैः सर्वदा गुणाः । सदानन्दपरंगेयाः सच्चिदानन्दता तत्तः ॥२॥
 अहं निरुद्धो रोधेन निरोधपदवीं गतः । निरुद्धानां तु रोधाय निरोधं वर्णयामि ते ॥३॥
 हरिणा ये विनिर्मुक्तास्ते मग्ना भवसागरे । ये निरुद्धास्त एवात्र मोहमायान्त्यहर्निंशम् ॥४॥
 संसारवेशदुष्टानामिन्द्रियाणां हिताय वै । कृष्णस्य सर्ववस्तूनि भूम्नि ईशस्य योजयेत् ॥५॥
 गुणेष्वाविष्टचित्तानां सर्वदा मुरवैरिणः । संसारविरहक्षेत्रौ न स्यातां हरिवत् सुखम् ॥६॥
 तदा भवेद् दयालुत्पमन्यथा क्रूरता मता । वाधशङ्कापि नास्त्यत्र तदध्यासोपि सिध्यति ॥७॥
 भगवद्वर्मसामर्थ्याद् विरागो विषये स्थिरः । गुणैर्हरेः सुखस्पर्शात् दुःखं भाति कर्हिचित् ॥८॥
 एवं ज्ञात्वा ज्ञानमार्गादुक्तकर्णे गुणंवर्णने । अमत्सरैरुद्धैश्च वर्णनीयाः सदा गुणाः ॥९॥
 हरिमूर्तिः सदा ध्येया सङ्कल्पादपि तत्र हि । दर्शनं स्पर्शनं स्पष्टं तथा कृतिगती सदा ॥१०॥
 श्रवणं कीर्तनं स्पष्टं पुत्रे कृष्णप्रिये रतिः । पांयोर्मलांशत्यागेन शेषमांगं तनौ नयेत् ॥११॥
 यस्य वा भगवत्कार्यं यदा स्पष्टं न दृश्यते । तदा विनिग्रहस्तस्य कर्तव्य इति निश्चयः ॥१२॥
 नातः परतरो मन्त्रो नातः परतरः स्तवः । नातः परतरा विद्या तीर्थं नातः परात् परम् ॥१३॥
 ॥ इति श्रीमद्भूलभाचार्यविरचितं निरोधलक्षणं सम्पूर्णम् ॥ १५ ॥

॥ अथ सेवाफलम् ॥

यादृशी सेवना प्रोक्ता तत्सिद्धौ फलमुच्यते । अलौकिकस्य दाने हि चाद्यः सिध्येन मनोरथः ॥१॥
 फलं वा ह्यधिकारो वा न कालोत्र नियामकः । उद्गेगः प्रतिबन्धो वा भोगो वा स्यात् तु बाधकम् ॥२॥
 अकर्तव्यं भगवतः सर्वथा चेद् गतिर्न हि । यथा वा तत्त्वनिर्वारो विवेकः साधनं मतम् ॥३॥
 बाधकानां परित्यागो भोगेष्येकं तथापरम् । निष्प्रत्यूहं महान् भोगः प्रथमे विशते सदा ॥४॥
 सविन्नोल्पो धातकः स्याद् बलादेतौ सदा मतौ । द्वितीये सर्वथा चिन्ता त्याज्या संसारनिश्चयात् ॥५॥
 नन्वाद्ये दातुता नास्ति तृतीये बाधकं गृहम् । अवश्येयं सदा भाव्या सर्वमन्यन् मनोअत्रमः ॥६॥
 तदीयैरपि तत् कार्यं पुष्टौ नैव विलम्बयेत् । गुणक्षोभेषि द्रष्टव्यमेतदेवेति मे मतिः ॥७॥

कुसुमित्रं वा काञ्चिदुत्पद्येत् स वै अप्मः ॥ ८ ॥

॥ इति श्रीमद्भूलभाचार्यविरचितं सेवाफलं सम्पूर्णम् ॥ १६ ॥

॥ अथ श्रीमधुराष्ट्रकम् ॥

अधरं मधुरं वदनं मधुरं नयनं मधुरं हसितं मधुरम् । हृदयं मधुरं गमनं मधुरं मधुराधिपते-
 रस्त्रिलं मधुरम् ॥ १ ॥ वचनं मधुरं चरितं मधुरं वसनं मधुरं वलितं मधुरम् । चलितं मधुरं
 अभितं मधुरं मधुराधिपतेरस्त्रिलं मधुरम् ॥ २ ॥ वेणुर्मधुरो रेणुर्मधुरः पाणिर्मधुरः पादौ मधुरौ । नृत्यं
 मधुरं सख्यं मधुरं मधुराधिपतेरस्त्रिलं मधुरम् ॥ ३ ॥ गीतं मधुरं पीतं मधुरं भुक्तं मधुरं सुसं मधुरं
 रूपं मधुरं तिलकं मधुरं मधुराधिपतेरस्त्रिलं मधुरम् ॥ ४ ॥ करणं मधुरं तरणं मधुरं हरणं मधुरं
 रमणं मधुरम् । वसितं मधुरं शसितं मधुरं मधुराधिपतेरस्त्रिलं मधुरम् ॥ ५ ॥ गुंजा मधुरा माला
 मधुरा यमुना मधुरा वीची मधुरा । सलिलं मधुरं कमलं मधुरं मधुराधिपतेरस्त्रिलं मधुरम् ॥ ६ ॥
 गोपी मधुरा लीला मधुरा युक्तं मधुरं भुक्तं मधुरम् । इष्टं मधुरं शिष्टं मधुरं मधुराधिपतेरस्त्रिलं
 मधुरम् ॥ ७ ॥ गोपा मधुरा गावो मधुरा यष्टिर्मधुरा सृष्टिर्मधुरा । दलितं मधुरं फलितं मधुरं
 मधुराधिपतेरस्त्रिलं मधुरम् ॥ ८ ॥

॥ इति श्रीमद्भूलभाचार्यविरचितं मधुराष्ट्रकं सम्पूर्णम् ॥

१. सदा० । २. स्तवः । ३. तम् । ४. भूम्नि द्वादश । ५. हरिसुख० । ६. तकर्ष० । ७. हरि० । ८. स्तेष्टं । ९. वायो० ।
 १०. भावं । ११. थोगिं० ।

॥ श्रीकृष्णाय नमः ॥ श्रीगोपीजनवल्लभाय नमः ॥ श्रीमदाचार्यचरणकमलेभ्यो नमः ॥

॥ श्रीसुबोधिनीसहितं श्रीवेणुगीतम् ॥

॥ श्रीमद्भागवतम् ॥

इत्थञ्चारत्स्वच्छजलं पद्माकरसुगन्धिना ।

न्यविशाद् वायुना वातं सगोगोपालकोच्युतः ॥ १ ॥

कुसुमितवनराजिशुद्धिभृङ्गद्विजकुलजुष्टसरः सरिन्महीषम् ।

मधुपतिरवगाह्य चारयन् गाः सहपशुपालबलशुकूज वेणुम् ॥ २ ॥

तद् वज्ञिय आश्रुत्व वेणुगीतं स्मरोदयम् ।

काश्चित् परोक्षं कृष्णस्य खसखीभ्योन्ववर्णयन् ॥ ३ ॥

॥ श्रीसुबोधिनी ॥

अष्टादशे गोपिकानामासक्तिवर्ण्यते स्फुटा । वर्णवर्णकमेदेन गोपानामपि सोच्यते ॥ १ ॥

प्रवेशबोधने तासामुद्दोधाय निरूपिते । तदगुणेषु प्रसक्ता हि तदासक्ता भवन्ति हि ॥ २ ॥

आसक्तिः प्रेमपूर्वैव प्रेमापि हरिणा कृतम् । उद्दोधकं च हरिणा कृतं नान्येन केनचित् ॥ ३ ॥

आसक्त्या वर्णनं तसाद् विद्यान्ते वर्ण्यते स्फुटम् । कालाधिको हरिश्चात्र पुरुषोत्तम एव च ॥ ४ ॥

त्रयोदशविधा लीला तत उक्ता पृथक् पृथक् ॥ ४३ ॥ १ ॥

भगवल्लीलार्थं पूर्वाध्यायान्ते शरद् वर्णिता ततोत्र लीलार्थं भगवतो वृन्दावनप्रवेश उच्यते इत्थमिति, इत्थम्भूता या शारत् तया खच्छं जलं यस्मिन् वृन्दावनं तादशमच्युतो न्यविशदिति सम्बन्धः, अत्रापि पूर्ववदाधिदैविकीभिः शक्तिभिर्लीला वक्तव्या, तत्र नायकोत्कर्षार्थमच्युत इत्याह, तत्रापि गावोनुभाविका गोपालाः सेवकाः, शक्तीनां निर्भयत्वायैते देवाः साक्षिणः, रमणं जलस्थलमेदेन द्विविधं, निर्भररमणे च वायोरपेक्षा, जलक्रीडायां तु नैर्मल्यं शीताभावश्च, शरदा नैर्मल्यं शीताभावश्चोक्तः, शारत्स्वच्छजलमिति, शरदा खच्छानि जलानि यत्र, विशेषतः कर्मानिर्देशात् क्रीडार्थं जलप्रवेशश्च, पद्माकराणां सुषुप्तु यो गन्धः शैत्यसहितस्तद्वान्, सुगन्धी एतादशवायुना वातं वनं न्यविशत्, गन्धवर्त्तवैव मान्यमुक्तं, एतावदेव क्रीडायामपेक्षितं, विशेषणधर्माणामेव प्राधान्यान्व विशेष्यनिर्देशः, निरारं प्रवेश आधिदैविकपर्यन्तः ॥ १ ॥

प्रवेशमुक्त्वा देवतोद्दोधनमाह कुसुमितेति, मधुपतिर्गाश्चारयन् वेणुं चुकूज, वसन्ताधिपतिः सरसः शुद्धारात्मा धर्मं कुर्वन् क्रियाज्ञानशक्तिसहितो देवतोद्दोधनाय वेणुनादं कृतवान्, उद्दुद्धा देवताः सामग्र्यभावान्व रता भवन्तीति भगवतो मधुपतित्वं निरूपयति, कुसुमिता या वनराजयस्ताभिर्ये शुद्धिमणो मत्ता जाता भृङ्गाः पक्षिणश्च तेषां कुलान्यवान्तरजातिभेदास्तैर्जुष्टानि सरितः सरांसि महीध्राः पर्वताश्च यस्मिस्तानेव वा, एकवद्धावः, एवंविधमवगाह्य तत्रत्यानपि त्रिविधानुद्दोधयितुं केवलं शुद्धारार्थमेव कूजनं कृतवान् ॥ २ ॥

एवमुद्दोधनमुक्त्वा ताभिः सह रमणे कामिनीकामोद्दोधकत्वात् कूजितस्य वज्ञियोप्युद्दुद्धकामा जातास्ततः कामवशाद् भगवदुद्दोधार्थं खसखीभ्यः खसमानशीलव्यसनाभ्यस्तद्वृणान् वर्णयितुमारेभिर इत्याह तद् वज्ञिय इति; आसमन्ताच्छुत्वाधिदैविकत्वात्, अन्यथा कर्थवनस्थितो वेणुनादो वज्ञियाभिर्गोपिकाभिरेव श्रूयेत्? यथा सर्वे देवा उत्तिता एवं सरोपि, उदीपनविभावत्वान्वादस्य, तन्मध्ये सरेण मूर्च्छिता एव, काश्चित् पुनः कृपया भगवत्सङ्गं प्राप्य कृष्णस्य परोक्षे विद्यमानाभ्यः खसखीभ्योनु भगवत्करणानन्तरमेवा वर्णयन् वर्णितवत्यः ॥ ३ ॥

तद् वर्णयितुमारब्धाः स्मरन्त्यः कृष्णचेष्टितम् ।
 नाशकन् स्मरवेगेन विक्षिप्तमनसो वृप ॥ ४ ॥
 बहर्षीडं नटवरवपुः कर्णयोः कर्णिकारं
 विभ्रद् वासः कनककपिशं वैजयन्तीश्च मालाम् ।
 रन्ध्रान् वेणोरधरसुधया पूरयन् गोपवृन्दै—
 वृन्दारण्यं खपदरमणं प्राविशाद् गीतकीर्तिः ॥ ५ ॥

तासामपि पुनः कामोद्भोधे विशेषतो वर्णनाशक्तिर्जातेत्याह तद् वर्णयितुमिति, तत् स्वानुभूतं भगवद्बूपं वेणुगीतं वा वर्णयितुं कार्यतः कारणतः फलतः स्वरूपतश्च निरूपयितुमारब्धवत्यस्ततो मध्ये वर्णनार्थं कृष्णचेष्टितं स्मरन्त्यस्तस्मरणजातेन स्मरेण यो जातो वेगश्चत्तचाश्वल्यं तेन विक्षिप्तमनसो जाताः, वृपेतिसम्बोधनं धर्मवत्त्वेन जितेन्द्रियत्वाय ॥ ४ ॥

ताभिर्वर्णयितुमशक्यं स्वयं वर्णयति तथात्वज्ञापनाय बहर्षीडमिति, वाक्यार्थोत्र वर्णनीयो न तु रूपमात्रं, तथा सति रूपं वेणुनादः क्रीडा चेतित्रयं वर्णितं स्यादन्योन्यसम्बन्धे प्रकारविशेषश्च, एतादृशं वपुर्बिन्द्रद् वेणो रन्ध्रान् पूरयन् वृन्दारण्यं प्राविशादितिसम्बन्धः, स्वरूपगुणलीला उक्ताः क्रमेणैव, बहर्षी मयूरपिच्छं स एवापीडः शिरोभूषणं यस्य वपुषः, नृत्यन्मयूरानुकरणश्चैतत्, स चोद्भुद्ध रस एव तथेति भगवतोप्युद्भुद्धरसात्मकत्वं द्वचितं भवत्यनेन, अतो युक्तेवाशक्तिरितिभावः, नटवद् वरवत्त्वं वपुः, रसो हि द्विविधो धर्मसहितः केवलश्च, केवलो नाथ्ये प्रसिद्धो धर्मसहितः सम्भोगे, भगवतो वपुरुभयविधमप्यत उक्तं नटवद् वरवदिति, वरः प्रत्यग्रभोक्ता, भगवांस्तु हृदयेषि वर्तते तावतापि ज्ञानिनामिव न तासां सुखमिति ज्ञापयितुं वपुषो भरणं निरूप्यते, न तु स एव तथा, कर्णयोः कर्णिकारकुसुमं यस्य, अलुक्षसप्तमी, विभ्रदिति वा सम्बन्धः, कर्णिकारस्तु शृङ्गारोद्भोधकः, शृङ्गारस्तु संयोगविप्रयोगमेदेन द्विविधः, श्रोत्रे तदुभयप्रतिपादके, तयोः कर्णिकारसम्बन्धेन पूर्वं निरूपितो रस उच्छलितो भवति, तादृशस्तु रसो गुप्त एव रसत्वमापद्यत इति पीताम्बरं वर्णयति कनककपिशं वासो विभ्रदिति, उद्भुद्धे रसे गोपिका वासो न गणयेयुरिति व्यामोहककनकतुल्यता निरूपिता, कनकवत् कपिशं पीतमिति, माया हि सा, अतो यत्र वसनाकृतिरपि न सम्यगवलोकिता तत्र तेन वसनेनाच्छन्नं रसं कथमुद्भाटयेयुः १ ततोप्याच्छादिकामाह कीर्तिमयीं वनमालां वैजयन्तीश्च मालां विभ्रदिति, वै निश्चयेन सर्वजयप्रकाशिका वैजयन्ती, एवं रसद्वयं तदुद्भोध आच्छादकं विक्षेपकं च रूपे निरूपितम् ।

नामलीलारूपं वेणुनादं निरूपयति रन्ध्रान् वेणोरिति, रन्ध्रा वेणोः सप्तसुधा त्रिविधा, देवभोग्या भगवद्भोग्या सर्वाभोग्या च, तत्र हेतुर्लोभात्मकेभरे स्थापिता, तस्याः साक्षादनुभवो नोच्छिष्टेन सम्भवति, अतः श्रोत्रपैयैव सा, सा हि सर्वेषां भगवदीयत्वं सम्पादयति, आनन्द एव सा प्रकटा द्रवीभूता, ब्रह्मानन्दादप्यविका, आनन्दसारभूता, सा न कथश्चित् साधनतामापद्यते स्वतः, अतो नादब्रह्मणि तां योजयितुं नादोत्पत्तिस्थाने वेणौ तत्रापि तद्रन्ध्रेष्वमूर्तत्वात् पूरिता, न हि सा साक्षाद् वेणुमपि स्पृशति, वेणोरित्यसमाप्तात्, वेणुमध्येषि सा न, अतो यदा नादस्तद्वारा गच्छति तदा तेन सम्बद्धा गच्छति, ततः कर्णद्वारा हृदये प्रविष्टा वर्णनायां मुखे समागच्छन्ती मुखमपि खभोगयोग्यं करोति यावत्त्वं रसपूरेण सोप्यंशो नान्तः प्रविशति तावदपि साक्षात् तद्वारोग्योग्यता न भवति, एतदर्थमेव वर्णनं, तद्रसप्रवेशे निरोधः सिद्धः, अतः

इति वेणुरवं राजन् सर्वभूतमनोहरम् । श्रुत्वा व्रजस्त्रियः सर्वा वर्णयन्त्योभिरेभिरे द
स्वरूपतरो गोपेषु भोग्यगोपीव्यतिरिक्तासु सर्वेषु च, अत एव निरोधो भक्त्यनन्तरं निरूपितः, सुक्षु-
त्पन्नानां भोग एतत्पर्यवसायी, ततो विमोचनं स्वाश्रयप्रापणं च प्रत्यापत्तिः, अन्यथा स्वैर्व्यर्था
सात्, अयं पुनर्ब्रह्मानन्दभावे जाते तत्राप्याधिदैविकरूपे सम्पन्ने लक्ष्म्या इव मुख्यो रसमोगः
सम्भवति तदंशानाश्च क्रमेण, अतो निरोधो महाफलः, अतोत्र स्त्रियः प्रकरणान्ते निरूप्यन्ते, भगव-
द्भोगानन्तरमेव भगवान् भोग्यो भवति, अतोत्र शुक्रोपि मुख्यतया स्त्रिय एव वर्णयति, अग्निकुमा-
रणामप्यत एव स्त्रीत्वं, न हि पुरुषोन्योपभोग्यो भवति स्वोपभोग्यो वा, परं ज्ञात्वा पाने महान्
रस इति भगवतोग्रे ज्ञानोपदेशनिर्बन्धः, मुख्यप्रापणार्थं वा, दुःखदूरीकरणार्थं च अत एवाग्र
आधिदैविकीं स्त्रियं प्रार्थयिष्यन्ति, अतो रूपेण वशीकृत्याधरामृतं पाययन् स्वच्छन्दतां सम्पादयति ।

स्वच्छन्दतामाह गोपवृन्दैरिति, वृन्दाया स्त्रिया अरण्यं प्राविश्यात्, सर्वं कार्यं
कृत्वा स्वच्छन्दतां सम्पादितवान्, ननु जगति भक्तिर्न स्थापितेति कर्थं कृतकार्यता ? तत्राह
स्वपदरमणमिति, स्वपदानां स्वचरणानां रमणं यत्र, धर्मस्थापनमाह गोपवृन्दैः सहेति,
अवशिष्टसर्वपुरुषार्थस्यापनार्थमाह गीतकीर्तिरिति, गीता कीर्तिर्थसेति, स्त्रीभावो गृदः
पुष्टिमार्गे तत्त्वमिति कृष्णपदार्थः क्वचिद् विवृतः ॥ ५ ॥

अतः सर्वमेवोपसर्जनीभूतं वेणुनाद एव मुख्य इति तमेव वर्णयितुमारेभिरे गोप्य इत्याह
इति वेणुरवमिति, इति हेतोवेणुरवमेव वर्णयितुं वेणुरवमाकर्णं वर्णयितुमारेभिर इतिस-
म्बन्धः, तत्र प्रथमश्रवणे वर्णनार्थं श्रवणे च सादरं श्रवणं भवति, अमुना प्रकारेणोद्दतं वेणुरवं
न तु केवलं, राजन्नितिसम्बोधनं तद्रसानभिज्ञत्वज्ञापनाय, अनेनापि स्पष्टोर्थो नोक्त इति
ज्ञापितं, तर्हि तत्र कर्थं प्रवृत्तिरित्याशङ्क्य प्रमेयवलादेव भविष्यतीत्यभिप्रायेणाह सर्वभूतमनो-
हरमिति, सर्वभूतानां मनोहरं स्वत एव मनोवशीकरणसमर्थं, अतः सम्यक् श्रुत्वाभिरेभिरे,
व्रजस्त्रिय इति कार्यान्तराभावः स्फुचितः, न हि व्रजस्त्रीणां पुरुषेषु वनं गतेषु सन्ध्यार्पयन्तमाग-
मनसम्भावनारहितेषु प्रातरेव निवृत्तावश्यकेषु किञ्चित् कार्यमस्ति, अतः सर्वा एव वर्णयन्त्यः
पौर्वापर्येणाभितोरेभिरे, दुःखात्मकं प्रपञ्चं विस्मृत्यं परमानन्दविलासं कृतवत्यः, पूर्वं प्रथ-
मश्रवणमात्रेण कामोदीपने चित्तविक्षेपादशक्तिरूक्ता, तत उक्तसुधायामन्तःपूर्णायामत्याधिक्येन
परितो गलनरूपं वर्णनमिति पश्चात् तदुक्तम् ॥ ६ ॥

रसद्वयार्थं द्वितीयं वेणुपूरणमेकतः । स्वच्छन्दपादगमने हेतुश्चापि तथापरः ॥ १ ॥
चतुर्भिः पीठिकैवं स्यात् पश्चिमिर्वेणोस्तु वादनम् । द्वाभ्यां भक्तेः प्रतिष्ठा च दोषः स्याद् वर्णनेन्यथा २

वैपरीत्यात् समाधानमन्यथा स्यात् तु दूषणम् ॥ २३ ॥

तत्र प्रथमं यद् वर्णयितुमारब्धं तत्राशक्तौ शुकेन यद् वर्णितं चतुर्भिरस्तद् वर्णयन्ति, तत्र
प्रथमं स्वरूपतो रसात्मकं भगवन्तं वर्णयन्त्यक्षणवतामिति,

अक्षणवतामिन्द्रियवतां चक्षुष्मतां वा, इदमिति स्वहृदये मनोरथप्रकारेण प्रतिभातं,

भगवता सह संलापो दर्शनं मिलितस्य च ॥ ३ ॥

आश्लेषः सेवनं चापि स्पर्शश्चापि तथाविधः । अधरामृतपानं च भोगो रोमोद्दमस्तथा ॥ ४ ॥
तत्क्षणितानां श्रवणमात्राणं चापि सर्वतः । तदन्तिकगतिर्नित्यमेवं तद्वावनं सदा ॥ ५ ॥

१ अभिरेभिर इत्यपि पाठः । आरेभिर इत्यपि पाठः ।

॥ गोप्य ऊचुः ॥

अक्षण्वतां फलमिदं न परं विदामः सख्यः पशूननु विवेशायतोर्वयस्यैः ।

वक्त्रं ब्रजेशसुतयोरनुवेणु जुष्टं यैर्वा निपीतमनुरक्तकटाक्षमोक्षम् ॥ ७ ॥

चूतप्रवालवर्हस्तवकोत्पलाब्जमालानुपृक्तपरिधानविचित्रवेषौ ।

इदमेवेन्द्रियवतां फलं मोक्षोपि नान्यथा । यथान्धकारे नियता स्थितिर्नाक्षणोः फलं भवेत् ॥६॥
एवं मोक्षोपीन्द्रियादियुक्तानां सर्वथा न हि । बाधकानां परिल्यागे साधकानां न तद् भवेत् ॥७॥

तदाह न परं विदाम इति, परो मोक्षः सायुज्यादिः, नन्वा “त्मलाभान्न परं विद्यत” इति श्रुतेः कथं न परस्य पुरुषार्थत्वम् ? तदाहुर्विदाम इति, वयमप्युपनिषद्रूपा अतो वयमेवं जानीमः, न द्यनुभवविरुद्धमनुभवापर्यवसायि फलं श्रुत्युक्तं भवति, ततः केवलानां तदेव फल-मिन्द्रियवतां त्वेतदितिव्यवस्थितविकल्पः, अस्मिन्बर्थे श्रुत्यन्तररूपाणां गोपिकानां सम्मतिमाहुर्वें सख्य इति, समानशीलव्यसन एव सख्यपदप्रयोगात्, अतः श्रुत्यन्तरसम्मतिरप्युक्ता, एतत् कासाञ्चिद् गोपिकानामेव भवतीति सर्वेषां साधारणं पक्षमाहुश्चक्षुष्मतामिति, अस्मिन् पक्षे-क्षणवत्पदं चक्षुष्मत्पदपरं ज्ञेयमस्यावृत्तिर्वा ज्ञेया, पशूननु पशूनां पश्चाद्गागे वयस्यैः सह वनं पशून् निवेशायतो रामकृष्णयोर्वक्रमेकं यैर्वा निपीतमिति, वेत्यनादरे मुख्यापेक्षयेदं गौणमिति, ये तु कालेन तुल्यास्तैः सह पशूनेतद्रसानभिज्ञान् वनं प्रवेशायति भगवान्, निर्गुणवस्थाधिकाराभावे सात्त्विकावस्थाया युक्तत्वात्, भगवतो लीलायां कालो निमित्तं गोपानां लीलायाश्च तदाधारत्वे निमित्तमिति वयस्यता, तदा तैः पशूनां वने निवेशनं, तैः सह वा समानकालैर्वने निवेशनं, भगवतो वा सहभावः, तथा सति वननिविष्टानां पशूनामपि गोपानां तच्छ्रेत तत्स्थाने निवेशनार्थं, आविष्टस्य मुखारविन्दं न स्पष्टमिति भगवत् एव मुख-मुभयरूपस्यापि मुखं चक्षुर्द्वारा यैस्तदन्तःप्रवेशितं “तत् सर्वव्यापकं चित्तमाकृष्यैकत्र धारयेत् नान्यानि चिन्तयेद् भूयः सुस्मितं भावयेन् मुख”मितिवाक्यात्, किञ्चैता हि स्वहृदि भावितं निरूपयन्ति, तथा च साधारणपक्षत्वेन सामान्यतो बलभद्रस्य निरूपणेपि मुखनिरूपणप्रस्तावे-न्यमुखमेतासां हृदि नायातीत्येकमेव तन् निरूपितम्, मुखस्यैकत्वं प्रतिपादयन्त्य ईश्वरत्वेनाराधन-बुद्ध्यानुरोधबुद्ध्या वा येषां पानं तत् सापेक्षमित्यनादरे हेतुमाहुर्वजेशसुतयोरिति, न हि बलभद्रो ब्रजेशस्य पुत्रः, आवेशपक्षे तु कृष्ण एवाविशतीति युक्तमेव तयोर्वजेशसुतत्वं, अनादरे लौकिकसापेक्षदर्शनं हेतुः, अन्ये पुनर्गीतरसाभिज्ञा वेणुनादश्रवणार्थं भगवन्मुखारविन्दं पक्ष्यन्ति तदा-हानुवेणु जुष्टमिति, वेणुमनु लक्ष्यीकृत्य यद् वर्तते तदनुवेणु वेणुवादनपरं तद् यैर्जुष्टं यैर्वा निपीतमिति, सेवनं निर्दर्शनं, पानमन्तःप्रवेशनं, केवलं शब्दग्रहणं मनोहरत्वाच्छिक्षार्थं वेति विकल्पः, अनादरस्तु स्वरादेवायाति, एवं मनोहरत्वान्नादाविष्टत्वाद् वा भजनमुक्तं, कामस-म्बन्धादपि भजनं पाक्षिकमिति विशेषणान्तरमाहानुरक्तकटाक्षमोक्षमिति, अनुरक्तानां कटाक्षाणां मोक्षो यत्र, एतच्क्षुष्मतां फलमिति निर्गुणसगुणमेदा निरूपिताः ॥ ७ ॥

केवलं रसरूपमाह चूतेति, चूतानामाग्राणां प्रवालाः कर्णयोः, वर्हस्तवका वर्हगुच्छानि शिरसि, उत्पलाब्जानां माला कण्ठे, तैरनुपृक्तं मिलितं परिधानं पीताम्बरादिवह्नाणि तैर्विचित्रो वेषो ययोः, एतादृशावुभावपि पशुपालगोष्ठयां मध्ये विरेजतुः, रसाभिनये-वतारवदेवावेशस्याप्युपयोगाद् द्विवचनम् ।

मध्ये विरेजतुरलं पशुपालगोष्ठ्यां रङ्गे यथा नटवरौ कं च गायमानौ ॥ ८ ॥
गोप्यः किमाचरदयं कुशालं स्म वेणुर्दमोदराधरसुधामणि गोपिकानाम् ।

सुङ्गे स्वयं यदवशिष्ठरसं हृष्यत्वचोशु सुसुचुस्तरबो यथार्याः ॥ ९ ॥

गुणा माया च वेषार्थमुपयुक्ता भवन्ति हि । अतो रसस्याभिनये चत्वारोर्थां निरूपिताः ॥ १ ॥
रसरूपसुगन्धानां प्रतिष्ठा त्रिषु निश्चिता । धर्म्याच्छादनबोधाय मायाप्यत्र निरूप्यते ॥ २ ॥
वस्तुनिर्देशमात्रेण श्रोतृणां काव्यवद् रसः । रसवत्कलबोधाय प्रथमं पल्लवो मतः ॥ ३ ॥
शास्त्रार्थस्य परिज्ञानाद् भावस्य कलिका भवेत् । ततस्य च वैचित्र्यं पुष्पस्थानमिहोच्यते ॥ ४ ॥
अहोरात्रं वासना स्यात् तत आच्छादनं स्मृतम् । रसोत्पत्त्यर्थमेतावन् निरूपितमिति श्यितिः ॥ ५ ॥
आविर्भावे रसास्त्रादान्वृत्यं शोभा ततो भवेत् । अतोतिगुप्तो भगवान् रसत्वं प्रतिपद्यते ॥ ६ ॥

विचित्रवेषाविति सर्वरसाभिनिवेशनार्थं, त्रयाणामन्योन्यगुणप्रधानभावे नव रसा भवन्ति,
एवं रसरूपं भगवन्तं निरूप्य तद्रसपोषकौ समाजे वाद्यगीतविशेषौ निरूपयति मध्ये विरेजतु-
रिति, पशुपालानां गोष्ठी नात्यन्तं गृदा, तेन रसस्य सुलभत्वं निरूपितं, मध्ये गीतवाद्ययोः;
त्रयाणां समानतैव सर्वोत्तमा, नृत्यस्य तु विशेषः प्रायिक एवेति तदेवोक्तं, कादाचित्कनिषेधार्थ-
मलमिति, शास्त्रमत्र नियामकं न भविष्यतीत्याशङ्काह दृष्टान्तं रङ्गे यथा नटवराविति, रङ्गः-
शास्त्राधारभूतं स्थानं, रङ्गमण्डपे यथा नदौ शास्त्रार्थानुसारिणौ भवतः, अलौकिकनाथार्थ-
वरपदं, एवं राजसभावनृत्यमुक्त्वा सान्त्विकभावनृत्यमाह कं च गायमानाविति, देशविशेषे
हस्ताभिनयमात्रपूर्वकं श्रमरहितं गानं कुरुतः, एतदपि लोकप्रसिद्धम् ॥ ८ ॥

एवं रसं निरूप्य तस्याधिदैविकरूपतासम्पादकं वेणुनादं निरूपयन्ति गोप्य इति,

गोप्य इतिसम्बोधनं पूर्वरसाभिज्ञापकं, नात्र बोधनीयं वचनीयं वा किञ्चिदस्ति, यद्यपि
तेन रसो न पीतस्तथापि मुखे सन्दर्शनादन्यार्थत्वेषि भोजनं करोतीति लक्ष्यते, पुरुषस्य तद्भोजनं
सर्वथासम्भावितं, अन्यथा भगवतैव भूक्तं स्यात्, अतः स्त्रीणामेतद् भोग्यं, तदाह गोपिकाना-
मिति, अधरसुधा गोपिकानां सम्बन्धिनी, बहुवचनेन समुदायरूपा लक्ष्मीरप्यनेन सूचिता,
तदंशाश्र तयैव समागताः, नान्यत्र तद्भोगो लोके प्रसिद्धः, तादृशस्य वस्तुनो भूक्ता पुरुष एव न
भवति किम्पुनर्योन्यन्तर्गतो जीवस्त्रापि वेणुः ? आधिदैविकस्य चेतनत्वं सूचयन्त्य आहुः सर्वा
एव आधिदैविक्य इति खगोष्ठ्यां तस्यापि विचारो घटते, सर्वं धर्मफलमितिवैदिकसिद्धान्तः,
अतः कारणभूतं धर्मं विचारयन्ति किमाचरदिति, धर्मः सर्वोपि वेदसिद्धः, वेदरूपाश्र वयं,
अतोसदङ्गातः कथं धर्मो भवति येन धर्मेण वयं जाताः ? परं तत्रापि मर्यादान्यायेन साधन-
विरोधाभावः, ततोसासु स्त्रीत्वं, वेणौ तु तदभावस्ततः सन्देहः, फलस्य दृष्टत्वाच्च, सम्मत्यर्थं च
गोपिकासम्बोधनं, अयमिति पुंलिङ्गनिर्देशश्च बाधकः, सेतिप्रसिद्धिश्च, वस्तुतस्तु न तस्य फलं,
तदुपपादितं, तर्हन्यतराबाधे कर्तव्ये साधनवलनिश्चयेन फलाभावः पूर्वपक्षः फलवलविचारेण
साधनाभावाभावः सिद्धान्तः तदाह वेणुपदेन, वश इश्व वयौ तावणूकूतौ येनेति, लोकेभ्य-
स्तथासुखदानाद् धर्मोस्तीति निश्चीयते, अधरसम्बन्धादेव तथात्वमित्यनिश्चयोपि, तथापि साधनं
स्ययमेवेतिनिश्चयः, पुष्टिवलमाश्रित्य तस्य सिद्धिरिति ज्ञापयितुं मर्यादायां हीनतामाह दामोदरेति,
दाम उद्वरे यस्येति भगवतो गोपिकाधीनत्वं सूचितं, लोभात्मकश्चाधरः, अतः स्वतः परतश्च
तस्य साधनाभावः सूचितः, सुधापदेन च रसविक्षायां रसनेन्द्रियाभावश्च बाधकत्वेन सूचितः,

वृन्दावनं सखि भुवो वित्तनोति कीर्तिं यद् देवकीसुतपदाम्बुजलब्धलक्ष्मिं ।
गोविन्दवेणुमनु मत्तमयूरनृलं प्रेक्ष्याद्रिसान्ववरतान्यसमस्तसत्त्वम् ॥ १० ॥

नादं भुङ्ग इत्यविवादं सुधामपि भुङ्ग इति विवादास्पदं, “सा वनस्पतीन् प्राविश” दितिश्रुतेः, सुधानधिकारः पूर्वमुपपादितः, किञ्च भगवांश्वेद् दद्यात् कदाचित् सम्भवेदपि व्यभिचारे खीसिद्वान्तवत्, गोपिकावत् स्वयं भुङ्ग इत्याश्रयं, अधरमुखसम्बन्धे पानमसाकं सिद्धमस्ति, तस्यापि मन्यामहे, किञ्चासदपेक्ष्यापि तस्मिन् विशेषः, यस्मिन् भोजनेवशिष्टं रसं हृदिन्यस्तरवश्च भुजते, बालत्वान्मातरपितरावेव पालयति, उभयत्र हेतुमाह, यतो हृदिन्यो हृदयन्त्वचो जाता अन्तःपूर्णानन्दास्तोप्यानन्दाधिक्ये रोमाश्रयुक्ता भवन्ति, तत्रायं निर्णयः, रोमाश्रोत्र कमलरूपः, स च जगति सर्वोत्तमः, अतो हेत्वन्तरानन्दरोमाश्रो न भवति, तथा सति शैवालानामेवोद्भवः स्थान् न कमलादीनां, अतो ज्ञायतेधरामृतमेव हृदिनीभिः पीतमिति, अन्यथा तेषु लक्ष्म्या उद्भो न स्थात्, “यत्राप्यतिशयो दृष्टः स खार्थानतिलङ्घना” दितिन्यायात्, लक्ष्म्यास्तदेकभोगित्वमुपपादितं, उपलक्षणमेतत्, अश्च च मुमुक्षुः, न हि मकरन्दोन्यस रसो भवति, तरवश्च तथा, तेषां रोमाश्रः फलान्यश्च च मधुधाराः, एतच्चोभयविधनान्यथा सम्भवति, न चैतद् द्वयं तयोः स्वाभाविकमिति मन्तव्यं, कादाचित्कत्वाद् वेणुनादानन्तरमेव तथात्वात् स्वाभाविकवैलक्षण्याच्च, तदाह यथार्या इति, सन्तो हि भगवद्भर्मान्तःप्रवेश-एव तथा भवन्तीति, तसाऽपि ब्रह्मदिन्यो मातृरूपास्तरवः पितृरूपाश्च तदुक्तावशिष्टरसपातारः ।

वृन्दावनविहारे चरणानां स्वरूपमाह वृन्दावनमिति,

देवानां पादा भूमिं न स्पृशन्ति सुतरां देवोत्तमस्य तत्रापि पुरुषोत्तमस्य, पुरुषोत्तमांशस्य पुरुषस्य मद्याधिभौतिकौ पादावाध्यात्मिकावतीन्द्रियावाधिदैविकावानन्दरूपौ, तयोरपि न भूमिसम्बन्धः, भूमावपि दैत्यभूमिरधमा, तत्रापि खीसम्बन्धिनी, तद् वृन्दावनं, तस्मिन् भगवतः पादा वर्तन्त इति तस्या भाग्याभिनन्दनं स्वस्योत्कण्ठ्यरूपापकं, स्वस्यापि हृदयदेशो भूमिर्भवति, खीणां च हृदयं कठिनमपि भवति, पर्वता अपि सन्त्यन्तःप्रवाहा नद्यश्च सन्ति रसपूरा रोमपङ्किर्वनमपि भवति खीसम्बन्धिं च, एवं तुल्यतायामप्यत्र चरणौ न स्थाप्येते तत्र स्थाप्येते इतीर्ष्यया वर्णनं, गुणत्रयेण पूर्वं वर्णनं निर्गुणगोपिका त्वेषेति नात्रास्थयेति केचित्, सखीति सम्मत्यर्थं, तादृश्यो न वहन्य इत्येकवचनं, असूयापक्षेपि तथा, ननु भगवत्पदानि यथा व्यापिवैकुण्ठे भवन्त्येवं वृन्दावनेषि जातानीति किमाश्रयम् ? तत्राह भुवो वित्तनोति कीर्तिमिति, यदि वृन्दावनं व्यापिवैकुण्ठं एव स्थात् तदा न काचिचिन्ता, भूमौ तद् वर्तत इति केवलं भूमेः कीर्तिमेव करोति, धन्या भर्यत्र वृन्दावनमस्तीति भगवतो नित्यस्थितिमन्यमानामा वचनं, पदानि त्वाधिदैविके नित्यान्येव स्थासन्ति, प्रदर्शयिष्यति च क्वचिद् भगवांस्त्वपराधीन इति न तत्प्रदर्शने वृन्दावनस्य सामर्थ्यं, भक्तेः सर्वत्रैव तथात्वान् न वृन्दावनप्रतिष्ठा भवतीति प्रतिष्ठाया निमित्तमाह यद् देवकीसुतपदाम्बुजलब्धलक्ष्मीति, यद् यस्तात् तद् वनं देवक्याः पुत्रस्य पदाम्बुजानां लक्ष्माणि चिह्नानि ध्वजवज्रादीनि तैर्लङ्घा लक्ष्मीर्येन, स्वस्य सच्छन्दसम्बन्धार्थं देवकीसुतपदप्रयोगः, नन्दगोपसम्बन्धिनी सा, देवक्याः प्रसूतिमात्रं न त्वन्यदिति सुतपदं, खीप्राधान्यात् खीषु कृपापि स्मृचिता, पुष्टिमार्गे तासां प्राधान्यमिल-

धन्यास्तु मूढमतयोपि हरिण्य एता या नन्दनन्दनमुपात्तविवित्रवेषम् ।

आकर्ण्य वेणुरणितं सहकृष्णसाराः पूजां दधुर्विरचितां प्रणभावलोकैः ॥ ११ ॥

वोचाम, भक्तिमार्गे चरणौ ग्रधानभूतौ तत्राप्यम्बुजं जलोद्भूतं स्त्रीणामेव हृदये तापहारकत्वेन शोभते, तादृशस्यापि या ध्वजवज्ञाङ्कशादिशोभा सा नान्यत्र फलति वृन्दावने सा प्रतिफलितेति पादत्वमेव सम्पन्नमतो लक्ष्मीरपि तत्र नियता, अतः पदाम्बुजैलंबधा लक्ष्मीर्येनेति-भूमिर्यदि सान्द्रा तदैवं भवतीति भूमिकृतैव सा लक्ष्मीप्राप्तिरतो युक्तं च भूमेः कीर्ति रुयापयतीति, किञ्च न केवलं लक्ष्मीरेव प्राप्ता किन्तु भक्तिज्ञाने अपि प्रभ्येऽत्याह गोविन्देति, यदा भगवान् वेणुनादं करोति तदा नीलमेघो गर्जतीव भाति, ततो मयूरा मत्ताश्च भवन्ति ततो नृत्यन्ति, यदैव भगवता वेणुनादः क्रियते तदैव देहविसरणं नृत्यं च जायत इति भक्तयुद्रेक उक्तः, मयूरा वनमेवेति वृन्दावनप्रशंसा, तादृशं नृत्यं प्रेक्ष्याद्रिसानुष्ववरतानि तृणीं स्थितान्यन्यानि सर्वाप्येव सत्त्वानि यत्र, सभगवद्भक्तिज्ञानात् तेषां तृणीम्भावलक्षणं ज्ञानमुक्तं, एको भक्तोन्ये सर्वे ज्ञानिनः, नन्वधोविलेशयाः स्वभावतः कथं ज्ञानिनो भविष्यन्ति ज्ञानस्य फलमूर्ध्वगमनमित्याशङ्क्याहाद्रिसानुष्विति, यत्र क्वापि स्थितास्तत्रैव गत्वा पश्यन्तस्तिष्ठन्तीति दोषभावः, स्वस्थानत्याग ऊर्ध्वगमनं चोक्तम् ॥ १० ॥

एवं रूपवर्णनामुक्त्वा पोदा वेणुं वर्णयन्ति धन्यास्त्वतिष्वभिः ।

हरिण्योप्सरसो गावः पश्चिमो नद्य एव च । मेघाश्वेतिक्रमेणैव कुण्डैश्वर्यादिबोधकाः ॥ १ ॥
ईश्वरः पूज्यते लोके मूढैरपि यदा तदा । निरुपाधिकमैश्वर्यं वर्णयन्ति मनीषिणः ॥ २ ॥
वीर्यं देवेषु तत्रापि स्त्रीषु तत्रापि कामतः । साक्षिध्ये पुरुषाणां च मूर्च्छां तेन ततो महत् ॥ ३ ॥
यशो यदि विमुढानां प्रत्यक्षासक्तिवारणात् । स्वर्धम् योजयेत् तेषु तदा भवति नान्यथा ॥ ४ ॥
तामसा राजसाश्वान्ये गुणातीताश्च रूप्यते । वृन्दावनं गुणातीतं मुनयश्चापि पश्चिमः ॥ ५ ॥
गोवर्धनश्च त्रितयं गुणातीतमिह स्थितम् । तद्रताश्चापि लोकेभिन् गुणातीता भवन्ति हि ॥ ६ ॥

“यदा खलु वै पुरुषः श्रियमक्षुते वीणास्मै वाद्यत” इति श्रुतिन्यायेन सर्व एव विहगा भगवदीया अपि परमां श्रियं प्राप्नुवन्ति ।

श्रियो हि परमा काष्ठा सेवकास्तादृशा यदि । ज्ञानोत्कर्षस्तदैव स्यात् स्वभावविजयो यदि ॥ ७ ॥
हरेश्वरणयोः प्रीतिः स्वसर्वस्वनिवेदनात् । उत्कर्षश्चापि वैराग्ये हरेरपि हरिर्यदा ॥ ८ ॥

भक्त्या च तादृशत्वं च सा सेवा सेवकोचिता ॥ ८१ ॥

तत्र प्रथमं हरिणीनां भाग्यमभिनन्दन्ति धन्या इति, ज्ञानं हि क्रियाविशेषणीभूतं क्रियोत्कर्षः पूजायां सापि चेज् ज्ञानमर्यैद्रव्यैर्भगवद्विषयिणी भवति भगवज्ञानं च तस्या अप्यङ्गं तदभावे सर्व व्यर्थं यद्यन्यत्रापि तदू भवेत् तदा तदेवोत्तममितिपक्षमाश्रित्य पूर्वपक्षं व्यावर्तयन्ति धन्यास्त्वति, तुशब्देन स दोषो न ज्ञायत इत्याशङ्कां परिहरन्त्य आहुर्मूढमत्योपीति, स्त्रीणामेवाभिनन्दनं प्रकरणाद्विरणानां श्रियोत्र विवक्षिता हरिण्यः, सर्वत्रान्या एव वर्णयन्तीति ज्ञातव्यं, स्वस्याकृतार्थताभावनया दैन्याविर्भावे भगवान् कृपया वर्णमानसर्वसाम-ग्रीसहितः प्रकटीभूत इति ज्ञापयितुमेता इत्युक्तं, तासां भाग्ये हेतुमाहुर्या नन्दनन्दनं निरीक्ष्य वेणुरणितमाकर्ण्य भगवत्कृतैः प्रणयाभावलोकैर्विरचितां पूजां स्वसिन् दधुरिति, या इति,

कृष्णं निरीक्ष्य वनितोत्सवचारुवेषं श्रुत्वा च तत्कवणितवेणुविचित्रगीतम् ।
देव्यो विमानगतयः स्मरनुन्नसारा भ्रश्यत्प्रसूनकवरा सुसुहुर्विनीव्यः ॥ १२ ॥

पूर्वं भगवदुक्ताः प्रसिद्धाः, नन्दमध्यानन्दयतीति नन्दनन्दनः, भक्तोद्वारार्थमेव ब्रह्मवाक्यात्
प्रवृत्तः, उद्वारप्रकरणात् ता अप्युद्विष्टवीत्युपात्तः स्त्रीकृतो विचित्रो वेषो येन, अनेन
रसामिनयार्थं प्रवृत्तो भगवानुक्तः, एवं स्वरूपतस्तत्कार्यकर्तृत्वं साधनतश्च फलमुखं कर्तृत्वमुक्तं,
विचित्रपदेन सर्वं एव रसाः परिगृहीताः, समीपे स्त्रीकारो ब्रह्मानन्दस्य तत्र प्रवेशनार्थः;
आकर्णयेत्येव क्रिया वेणुरणिते भगवति चार्थतः शब्दतश्च, पशुद्विष्टवीशेषं न गृह्णातीति शास्त्र-
द्विष्टरुक्ता, पश्चाज्ञायमानापि प्रत्यक्षद्विष्टरन्यानुरोधिनीति विद्यमानापि सा न गणिता, तदाहा-
कर्णयेत्ति, वेणो रणितं सर्वरसासाधारणं, यथा रसो बाह्यतो न गच्छति तथा शब्दविशेषो रणितं,
तादृशमपि निकटे गत्वा श्रुतवत्यः, अनेन दैहिका धर्मा निवर्तिताः, सहकृष्णसाराः स्वर्भु-
सहिताः, अनेन भर्तुनिरोधोपि परिहृतः सापद्याभावश्च कृष्णसारा इत्यनेन, कृष्ण एव सारो
येषामिति कृष्णसारा, अनेन गोपास्तथा न भवन्तीति स्वस्यात्थात्वं सूचितम्, अन्यथासामिरपि
सह गोचारणं कुर्युः, अत एतेभिमानसारा एव, धन्यास्ते कृष्णसाराः, स्वेहपूर्वकावलोकनै-
विरचितां भगवति पूजां धारयामासुः, नेत्राण्येव कमलानि ज्ञानवासितानि ज्ञानोद्भवस्यानानि
तैरत्र पूजा सर्वोत्तमा तस्याश्च धारणं ततोपि, कृतिर्थादेवोक्ता, भगवता च प्रतिपूजितमात्मनि
वा दधुः, सदयावलोकैरिति वा पाठः, एतावदेव कर्तव्यं प्राणिनां भगवतश्च ॥ ११ ॥

अप्सरसामवस्थामाह कृष्णं निरीक्ष्येति, कृष्णपदार्थात् स्त्रीणां निरोधः सूचितः,
आनन्दे हृष्ट आनन्दसाधन आसक्त्यभावो युक्त एव, तत्रापि सदानन्दे, नितरामीक्षणं दिव्य-
दृष्ट्या, स्वजातीयोद्वारार्थमागत इतिविशेषः, तदाहुर्वनितोत्सवचारुवेषमिति, वनितानामे-
वोत्सवार्थं चारुवेषो यस्य, स उत्सवो द्यनेकविधिः, तत्तदुत्सवे ते ते भूषिता भवन्त्युत्स
वरसानुभवार्थं, केवलं वनितानामेवोत्सवो यत्र, वनं यौवनमिताः प्राप्ताः प्राप्तवत्यः, वनं
सङ्गातमिति वा, इतच्चरत्ययः, न हि तत्र प्रविष्टः पुनरावर्तते यौवनमित्यत्रापि 'यु' मिश्रणार्थं-
'वन' मिति तासामेवोत्सवो भवत्विति भगवता वेषः कृतः, सर्वाभरणभूषिताः सर्वा एव
वनिता यथावेषरसं पुरुषार्थमनुभवन्ति, अनेनास्मिन्नुत्सवे यासामलङ्कारादिनोत्सवो न
ज्ञातस्तासां वनितात्वं व्यर्थमेव यथा रण्डानां तत्रापि चारु मनोहरमन्तरप्यलङ्कारहेतुः, तत्र
प्रेमज्ञानादिकमलङ्काराः, वहिरिवान्तरपि रसानुभवश्च, अनेनाप्सरसां भगवदर्थागमने सर्वोप्युपाय
उक्तः, अनुभावकं ततो विलम्बेन प्रस्थापकमाह श्रुत्वा चेति, निकटे समागत्य पूर्ववदेव
कृणितस्य श्रवणं, अत्र वेष्णतिरिक्तकूजितादिकणितानां सङ्ग्रहार्थं तस्य भगवतः कृणितमित्युक्तं,
कृणितश्च वेणुः, तादृशवेणावाविभावं प्राप्तानि विचित्राणि गीतान्याकर्णयेत्तिसम्बन्धः,
एकेनैव गीतेन सूर्चित्वा जाता इत्येकवचनं, विचित्राणि सर्वरसार्थानि, शङ्कार एव सर्वे रसा
इति नात्यशास्त्रसिद्धान्तः, अन्यस्य रसत्वमेव न मन्यन्ते यथा महान्तः सुवर्णाभरणान्येवोपक-
रणानि च कृवन्ति तथा शङ्कार एव सर्वरसाः, अन्यथा रसिकानां रुचिर्नोत्पद्येत, अत एव विचित्रं
गीतं, यद्यपि ता देव्यो देवतारूपाः पूज्या एव तत्रापि विमानेनैव गतिर्थासां, नापि भोग्या
नापि दुःखसहनशीलास्तथापि स्मरेणैव तु नुव्वः सारो यासां शरीरेन्द्रियापेक्षया मनो बलिष्ठमिति
स्मरेण सारो विवेकः सर्वोप्यपहृतः, भूमावनागमने पद्मभ्यामनागमने खतोप्यनागमने हेतव

गावश्च कृष्णमुखनिर्गतवेणुगीतपीयूषमुत्तमितकर्णपुटैः पिबन्त्यः ।

शावाः सुतस्तनपथः कवलाः स तस्युगोंविन्दमात्मनि हशाश्रुकलाः स्पृशन्त्यः ॥१३॥
प्रायो वताम्ब विहगा मुनयो वनेस्मिन् कृष्णेक्षितं तदुदितं कलवेणुगीतम् । ४१
आरुष्य ये द्वुमभुजान् रुचिरप्रवालान् शृणवन्ति मीलितहशो विगतान्यवाचः ॥१४॥

उक्ताः, ततो यज् जातं तदाहुर्मुहुरिति, न केवलमन्तरेव हृदयप्रदेशे मोहः किन्तूर्पर्यधश्चेति, अश्यत्प्रसूनानि कवरे यासां विगता नीवी च यासामिति केशनीवीवन्धयोर्विश्लेष आमुष्मिकै-हिकफलपरित्यागज्ञापकः, देवतात्वान्न मरणं विमानगतित्वान्नाधः पतनं विवेकाभावान्नोपायेनागमनं, भगवदनुपयोगेन्यस्यापि रसो नोत्पद्यतामिति रसाभासो वर्णितः, देवसहितानामपि प्रायेणात्रावतीर्णानां केवलानां स्त्रियस्ताः स्वपत्यन्वेषणार्थमागता भगवन्तं हृष्टा पूर्वावस्थां सर्वां मेव विस्मृतवत्यो भगवानेव परिर्मत्वत्विति, तदासाकं तथात्वं युक्तमेवेत्यर्थः ॥ १२ ॥

गवां वत्सानां च चरित्रमाह गाव इति, चकाराद् गावोपि तथा जाताः, उत्तमाधम-योर्मध्यमाभिलाषो निरूप्यते, असम्भावितत्वान्मोहः, ता हि वेणुमात्र आसक्तास्था कुर्वन्तीति शङ्कां परिहर्तुमाहुः कृष्णमुखवेति, कृष्णमुखान्निर्गतं यद् वेणुगीतं, ननु बहूनां वादने मुखादर्शन इतरवैलक्षण्यानवधाने कथं भगवन्मुखवेणुगीतमिति ज्ञायते ? तत्राह पीयूषेति, अमृतं हि तत् तेन व्यञ्जकान्तराभावेपि स्वत एव ज्ञायते, सदानन्दो वाच्यः, मुखं वागधिपतिः, निर्गमनं वाक्, वेणुरितरविसारकः, गीतं षड्गुणात्मकं, अतः सर्वां सामग्रीं वक्तुमेतावदुक्तं, अन्यथा 'कृष्णगीतपीयूष' मित्येव वदेयुः, इतररगीतपीयूषनिवृत्यर्थं कर्णानामुत्तम्भनं, प्रतिक्षणं नूतनकर्णत्वात् प्रत्येकपक्षेपि बहुवचनं सङ्गच्छते, पुटशब्देन तदर्थमेव कर्णसम्पादनमिति ज्ञापितं न हि पर्णपुटे पुनः कार्यान्तरं भवति चषकादिकं तु बहुर्थं भवेत्, पुटानां बहुत्वं प्रतिक्षणं नूतनरसतां बोधयति, व्यवस्था तु पूर्वोक्तेव, शावा बालका हरिणादीनामन्यजीवानां गवामेव वा, अतिबालका घोषे वा, सुतं स्तनात् पयः कवलरूपं येषां, न तस्य पयसोन्तः प्रवेशः, इदं सन्दिग्धमिति प्रमाणमाहुः स्मेति, तस्युर्गावः शावाश्च, उभयेषामपि तथात्वे हेतुमाहुर्गोंविन्दमात्मनि हशाश्रुकलाः स्पृशन्त्य इति, तासां न बहिःसंवेदनं यतोन्तर्भगवन्तं स्पृशन्ति, तत्रापि हशावृत्तचक्षुषा भगवन्तं स्पृशन्त्य इति न भावनामात्रं किन्त्वाविर्भूत इति ज्ञापितं, अन्यथा कथं तुल्यता स्फुरति ? बहिरदर्शने हेतुरश्रुकला इति, अश्रूणां कला यासां, गोविन्दपदं गवां हृदय आविर्भावे दोषाभावार्थं यतोर्यं तेषामेवेन्द्रः ॥ १३ ॥

पक्षिणां श्रवणं सङ्गाभावाज् ज्ञानाभावाच्चासम्भावितं मत्वा सम्भावनानिरूपणपूर्वकमुप-पादयन्ति प्राय इति, एता निर्गुणाः, अत एव यशोदया सह खेहः, तदृहकन्यका वा, यथा गवां धनस्य रक्षानां सङ्ग्रह एवमेवोत्तमकन्यकानामपि, द्रव्येण क्रीतास्ता गृहे परिपालयन्ते राज्ञां दानार्थं, ता यशोदानन्दगोपकुमारिका अम्बेत्याहुः, सिद्धवचिरूपणे का एता इति सन्देहो मवेदतः प्राय इत्याहुः, प्रायः प्रायेण, बत इति खेदे कथमेतादृशीं योनिं प्राप्ता इति, हर्षे वा साधु तैरयमुपायः कृत इति, अम्बेति सम्बोधनं दयार्थं, भगवदाविर्भावादिति केचित्, अतस्तासां गाम्याद् विहगा मुनय एव बाहुल्येन, ते हि मुनयो मननशीला जानन्त्यत्र भगवानाविर्भविष्यतीति, अत एवास्मिन् वने कृष्णेक्षणाः कृष्णार्थमेव क्षणो येषां कृष्ण एव वेक्षणं येषां भगवन्तं पश्यन्त एव तदुदितं कलवेणुगीतं द्वुमभुजानारुद्य शृणवन्ति, यावद् भगवतो

१११ नद्यस्तदा तदुपधार्य मुकुन्दगीतमार्वतलक्षितमनोभवभग्रवेगाः ।
 आलिङ्गनस्यगितमूर्मिसुजैसुरारेगृहन्ति पादयुगलं कमलोपहाराः ॥ १५ ॥
 द्वृष्टातपे व्रजपश्चन् सह रामगोपैः सञ्चारयन्तमनु वेणुसुदीरयन्तम् ।
 प्रेमप्रवृद्ध उदितः कुसुमावलीभिः सख्युवर्धधात् स्ववपुषाम्बुद आतपत्रम् ॥ १६ ॥
 वेणुतादो न श्रुतस्तावद् रूपमेव पश्यन्तः स्थिताः, यदा पुनर्वेणुनादमारब्धवांस्तदोभयं कृतवन्तः,
 यदा पुनस्तो भगवान् दूरे गतस्तदोहीयान्यत्रगमने वेणुनादरसो गमिष्यतीति तत्रैव स्थिताः
 कदाचित् स रसो रसान्तरमुत्पादयिष्यति रसान्तरेण वा प्रतिबन्धो भविष्यतीति नाशङ्कनीयं, यतः
 कलमव्यक्तमधुरं वेणुगीतं, ततो भगवतः सकाशादुदितं नादब्रह्मात्मकं वेणुरप्यव्यक्तमधुरसतो
 मधुर एव रस उत्पद्यत इति, गीतं वा भगवदुक्तपरमार्थप्रतिपादकं तदा तदुदितमिति विशेष्यं, वेद-
 शाखा इव द्वुमसुजानारुद्य पतनमारणादिशङ्काभावान् निश्चिन्ताः शृणवन्ति, मनसो विषयान्तर-
 सञ्चारभावाय भगवति दूरे गते दर्शनाभावान् मननाभ्यासाच्च मीलितदृशो जाताः, विशेषेण
 गता अन्यविषयिका वाचो येभ्यः, भगवदुपयोगिवागत्यागज्ञापनायान्यपदं, एतच्च सार्वदिकमिति
 इत्येयं, अन्यथा श्रवणकाले वाचस्तप्रतिबन्धकत्वेनैवाभावः सिद्ध इति तदुक्तिर्निरर्था स्यात्, तथा च
 सदैतद्रसानुभवो हृदीति ज्ञापितं भवति, एतेनास्य नादस्यालौकिकत्वं दुर्लभत्वं च सूच्यते, नहि मुनीना-
 मतादशेर्थं आसक्तिः सम्भवति, तेषां शरादिभयाभावार्थमाह रुचिरप्रवालानिति, पछ्यवा उत्तमा-
 कोमलपत्राण्याम्रादिस्थितानि दृष्टिपुद्रणेषि हेतुः, अन्यथा प्रवालदर्शनं स्यात्, मुखमुद्रणेषि हेतुः
 अन्यथा तेषां भक्षणं स्यात्, कोलाहलश्च सम्भवति शकुनभाषणमन्योन्यं पदार्थनिरूपणं वा ॥ १४ ॥

भगवदेणुनादेन नद्यादिषु जातमाह नद्यस्तदेति, यदा मुनयो भगवतानुगृहीतावेणुद्वारा सर्वं
 तत्त्वं ज्ञातवन्तस्तदा नद्योपि वयमपि कृतार्था भविष्याम इति तदुपधार्य मुनीनां ज्ञानोपदेशं
 निश्चित्य तत् प्रसिद्धं मोक्षदातुर्गीतं श्रुत्वावर्तेन भ्रमणेन सूच्छ्या लक्षितो योर्यं मनोभवस्तेन
 स्तम्भजनकेन भग्नो वेगो यासां, स्वाभाविकी गतिः कुण्ठिता, मनोभवोत्र विवेकः, अचेतनप्राया-
 णामपि भगवत्सम्बन्धाकाङ्क्षेत्याहुः, न स्थितिमात्रेण तदासक्तिर्भवत्यौषधादिनापि तथासम्भवादत
 आहालिङ्गनार्थं स्थगितं स्थिरीभूतं भगवतः पादयुगलं कमलोपहाराः सत्यजर्मिस्तुर्पैसुजै-
 गृहन्ति, स्वहृदयकमलं भगवच्चरणारविन्दे दत्त्वा तत् स्वयं गृहन्ति, नदीनामपि देवतात्वात् ताभिः
 सह नान्या लीला सम्भवति, अत आलिङ्गनार्थमेव स्थितिः, प्रयोजनार्थमुक्तं सुरारेति, सुरो हि
 जलदोषात्मकाविद्यारूपस्तस्यारित्वादवश्यं चरणसम्बन्धे नदीगतामविद्यां नाशयिष्यति ॥ १५ ॥

मेघानामाहुर्द्वेष्टेति, आतपे शरत्कालसम्बन्धिनि व्रजपश्चन् सर्वदा छायाभ्यासयुक्तान्
 सर्वदा रक्षका गोपा अभितो रतिवर्धको राम एतैः सहितमेतैर्वा सञ्चारयन्तं सर्वसामग्रीसहितं
 देवतावेदसहितं धर्मसहितं तदनु वेणुसुदीरयन्तं सर्वेषामाधिदैविकानुहीयन्तं, सर्वशक्तिस-
 हितो हि ताभिः सह क्रीडति तदावश्यं छायापेक्षितेति प्रेमणा भगवत्स्वेहेन सख्यपर्यन्तं गतेन
 तादशेन प्रवृद्धो मेघः स्ववपुषा सख्युरातपत्रं व्यधात्, प्रवृद्धसुदित इति पाठे प्रवृद्धश्वासौ
 सुदितश्च, प्रेम प्रवृद्धं यथा भवति तथा वोदितः, अतः कुसुमावलीभिः सूक्ष्मस्वकणिकाभि-
 “मेघपुष्पं घनरसं” इतिकोशात् पूर्वमनेन सख्यपर्यन्तं भक्तिः कृतेदानीमात्मनिवेदनं कृतवान्,
 प्रेमणैव प्रवृद्धः श्रवणमारभ्य सख्यपर्यन्तमागतः स्वेहवशाद् वा स्थूलो जातः, कामरूपिणस्ते यथा-
 भिलषितं रूपं कुर्वन्ति, प्रकृते भगवत्स्वेहाद् यथाभिलषितं रूपं कृतवान् यावता सर्वेषां छाया भवति,

पूर्णाः पुलिन्द्य उरुगायपदाब्जरागश्रीकुङ्कुमेन दयितास्तनमण्डितेन ।
तद्वर्णनस्मररुजस्तुणरूषितेन लिम्पन्त्य आननकुचेषु जहुस्तदाधिम् ॥ १७ ॥
हन्तायमद्विरबला हरिदासवर्यो यद् रामकृष्णचरणस्पर्शप्रमोदः ।
मानं तनोति सहगोगणयोस्तयोर्यत् पानीयसूयवसकन्दरकन्दमूलैः ॥ १८ ॥

ततु खस्यापि केशो भवतीति किं दुःखेन तथा कृतवान् ? नेत्याह मुदित इति, यावज्जन्म यो भक्त्यैव वर्धते सोन्ते कृतात्मनिवेदो भवति, लोकोपकारित्वान् नीलत्वाज् जीवनदातृत्वाच्च सख्यमिति केचित् सर्वस्मपि दत्तवानिति ज्ञापयितुं कुसुमावलीभिः सहेत्युक्तं, अनेन साक्षात्कृष्णम्या सह भगवतः क्रीडा सूचिता, अत एवाये पुलिन्दीनां स्तोत्रं भविष्यति, गोपैर्गोचारणं बलभद्रेण रक्षा वेणुनादेन प्रबोधनं पश्चाद् रमणमिति शेषवदस्यापि सखित्वात् तादृशेषि समये छायाकरणं युक्तमेव ॥ १६ ॥

वनवासिक्षुद्रजातीयाः पुलिन्दास्तेषां पत्यः पुलिन्द्यः, भगवन्नैकव्यात् तासामपि भक्तिर्जातेत्याह पूर्णा इति, सर्वापेक्षया पुलिन्द्य एव पूर्णास्तासां साक्षात्कृष्णवच्चरणारविन्दरजस्मवन्धो वर्तत इति, उरुभिर्गीयत इत्युरुगायो भगवान् सर्वप्रमाणसिद्धः सर्वगुणपूर्णस्तस्य पदाब्जं चरणारविन्दद्वयं तत्र यो रागस्तस्तहिता श्रीः, महता विचारेण हि लक्ष्मीर्भगवन्तं वत्रे, तच्चरणारविन्दभक्ता या लक्ष्मीस्तस्या यत् कुङ्कुमतयैव निष्पादितं दिव्यं कुङ्कुमं, अर्थात् तयैव भगवच्चरणारविन्दे दत्तं तत् पुनर्बन्धविशेषे लक्ष्म्या एव दयिताया रसदातृत्वेन प्रियायाः स्तनयोर्मण्डितं तथा वा खहृदि खापितं, अथवा लक्ष्म्या दत्तमाधिदैविकीषु शक्तिषु स्तनेषु मण्डितं ततश्चरणारविन्दे समागतं, अथ वा तृणरूषितेन तृणेन कृत्वा कुङ्कुममेव मकरिकापत्रवद् रूषितं तदा तत् कुङ्कुमसहितं तृणं भगवद्वस्तस्थितं भूमौ पतति, तृणेषु वा रूषितं संलग्नं चरणारविन्दात्, तादृशस्य कुङ्कुमस्य दर्शनेन लक्ष्म्या ताभिर्वा सह भगवत्सम्भोगदर्शनेन वा सरकृता रुग्यासां तास्तद्वर्णनस्मररुजः, तदा तच्छान्त्यर्थमाननकुचेषु कुङ्कुमेन लिम्पन्त्यस्तदाधिं जहुः, तत् कुङ्कुमं मुखे स्तनयोश्च दत्त्वा ता अपि यदोपस्थितास्तदा तद्वारा लक्ष्मीप्रवेशात् ता अप्युपसुक्तास्तदाधिं जहुः, अतस्ताः पूर्णाः, इयमलौकिकी भगवत्कथा, उरुगायेतिवचनात् ताभिरपि भगवाच् श्रुत इति लक्ष्यते, एतद् वनगमने भवतीत्यसाकं तदभावादपूर्णत्वमिति, कामस्तु वस्तुतो मनःपीडारूपः ॥ १७ ॥

निर्गुणा आहुर्हन्तेति; कथं पुलिन्द्य एतादृश्यो जाता इत्याशङ्कायां भगवद्वक्तसङ्गात् तथात्वं जातमिति गोवर्धनस्य भगवद्वक्तव्यमाहुर्हन्तेति खेदे, यद्यसाभिरपि गोवर्धने स्थितं सात् तदासाकमपि तथा भवेत् तदभावात् खेदः, अयमद्रिगोवर्धनो हरिदासानां मध्ये वर्यस्तत्र हेतुर्यद् यसात् कारणाद् रामकृष्णचरणारविन्दस्पर्शो प्रकृष्टो मोदो यस्येति, स एव भगवदीयेषु श्रेष्ठो यो भक्तिमार्गस्य स्पर्शेष्यानन्दयुक्तो भवति, किञ्च साच्चिकोयं गुणातीतो वातो निर्धनोथापि तयोर्मानं करोति सहगोगणयोः, गावश्च गणा देवरूपा बालकाश्च तयोः, पानीयसूयवसकन्दरकन्दमूलैश्चतुर्भिरातिथ्यं करोति, पानीयसूयवसे गवां, कन्दरा ख्यानं, कन्दमूलानि भक्ष्याणि, “तृणानि भूमिरुद्धक” मितिवाक्याच् चतुष्यसम्पत्तिरुक्ता, तत्र कोमलदूर्वा गवां भक्षणार्थेन्येषामास्तरणार्थे चोपयुज्यन्ते, भूमिः कन्दरैव, प्रायेषोदानां वर्षतीति लक्ष्यते, वाक्याने कन्दमूलानि, सर्वाभावे वाचो गणना, सन्तोषो भक्तस्याधिकः, अबला इतिसम्बोधनं, सर्वासामप्यसाकं तत्र गमने सामर्थ्याभाव उक्तः, कन्दा भर्जनसापेक्षा मूलानि तु तथैव भक्ष्याणि,

गा गोपकैरनुवनं नयतोरुदारवेणुस्वनैः कलपदैस्तनुभृत्सु सख्यः ।
अस्पन्दनं गतिमतां पुलकस्तरूणां निर्योगपाशाकृतलक्षणयोर्विचित्रम् ॥ १९ ॥

एवंविधा भगवतो या वृन्दावनचारिणः ।

वर्णयन्त्यो मिथो गोप्यः क्रीडास्तन्मयतां ययुः ॥ २० ॥

एकरसाभावाय चोक्तमन्वयज्ञनभावार्थं वा, तत्राप्यवान्तरभेदा बहव इति बहुवचनं, अनेनाभलासाक्रोशोपि प्रदर्शितो या नवनीतादिभक्षणे विमनस्का जाताः, अतो युक्तमेवापूर्णत्वं, पूर्वोक्ताः पुलिन्द्य इति पर्वतप्रेरणया कन्दमूलादिकं ताभिः समानीयत इति लक्ष्यते ॥ १८ ॥

ननु तथापि वर्यं सजातीया योग्यास्ता विहाय तर्सिस्तासु च कथं कुपेत्याशङ्क्याहुर्गा गोपकैरिति, विपरीतं हि भगवच्चरित्रं, साक्षाद् भगवान् न किञ्चित् करोति किन्तु साक्षिमात्रैव गतिमतामस्पन्दनं भवति तरूणां च पुलकं तथासाकं योग्यानामयोग्यत्वमयोग्यानां पुलिन्दीनां तथात्वमिति, विपरीतसम्पादने हेतुत्रयमाह गोपकैः सहानुवनं गा नयतोः सतोरित्येको वेणुस्वनैरित्यपरः कलानि पदानि यत्रेतिविशेषणेन चापरः, पदैश्चरणैर्वा, गावो वने वने नीयन्ते, सर्वेषामेव वनानां शुद्धिः सम्पाद्यतेतो वनानि निर्दुष्टानि भवन्ति, गवां गोपानां च तत्सम्बन्धो भवति, एतदीया शुद्धिर्धर्मश्च तत्र गच्छतः, तत उदारो यो वेणुस्वनो वेणुवर्णदारस्तो वेणुभुक्तशेषं ते भुजते, अतसेषां पुलक उचित एव, ये पुनर्गतिमन्तस्ते दोहार्थं भगवति समागते मनःपूर्वकं स्वामृतदानार्थं तत्र विनाभावार्थं च सर्वं एव तूष्णीं भवन्ति, शब्दशङ्क्या चलन्त्यपि न, अत एव भगवतोव्यक्तमधुराणि पदानि भवन्ति शनैर्गमनात् दोहकालोयं, सख्य इतिसम्बोधनं तत्र गतानां दर्शनेन सम्मत्यर्थं, अतस्तनुभृत्सु स्थावरजङ्गमेषु चित्रं भवति, तामवस्थां ज्ञापयति निर्योगपाशाकृतलक्षणयोरिति, नितरां योगो याभ्यां गोवत्सयोर्स्तौ पाशौ निर्योगपाशौ निदाने ताभ्यां कृतं लक्षणं ययोः, हस्तेन तदुभयग्रहणं पादयोर्योजनं वा, अतो भीताः सर्वं एव जङ्गमा असानपि बभीतेति, स्थावराणां तु भयात् स्वत एव मधुँडारैः ॥ १९ ॥

उपसंहरति एवंविधा इति, अयमेकप्रकार उक्तः, एवंविधाः कोटिशः सन्ति लीलाः, तत्र हेतुर्भगवत इति, गुणानां भगवतश्च मिश्रणे कोटिशः प्रस्तारा भवन्ति, किञ्च मर्यादायां परिमिता अपि भवन्ति, याः पुनर्वृन्दावनचारिणः स्वेच्छागतिमतो भगवतोतो मर्यादाभावादसङ्क्षाता एव, अते एवं वर्णयन्त्यो गोप्यस्तन्मयतां ययुः, क्रीडामय एव जाता जाग्रत्स्व-मेषु क्रीडामेव पश्यन्त्य आसक्तिप्रमन्यायेन, ययुरिति न पुनस्तेषां संसारे समागमनम् ।

एवं सप्तभिर्मध्यमो निरोधो निरूपितः पञ्चपर्वाविद्यानिवृत्तिपूर्वकमन्तर्भगवत्प्राप्तिरूपः २० ॥ १८ ॥
॥ इति श्रीमद्भागवतसुबोधिन्यां श्रीमद्वद्वलभद्रीक्षितविरचितायां
दशमस्कन्धविवरणेष्टादशाध्यायविवरणम् ॥ १८ ॥

श्रीकृष्णाय नमः ॥
श्रीगोपीजनवल्लभाय नमः ॥
श्रीमद्भागवतदशमस्कन्धान्तर्गता

श्रीरासपञ्चाध्यायी ।

श्रीवल्लभाचार्यप्रकटिता श्रीसुवोधिनीव्याख्यासहिता ।

ब्रह्मानन्दसमुद्भूत्य भजनानन्दयोजने । लीला या युज्यते सम्यक् सा तुर्ये विनिरूप्यते ॥ १ ॥
लौकिकत्तीषु संसिद्धस्तद्वारा पुरुषे भवेत् । स्वानन्दानुभवार्थं हि योग्यतापि निरूपिता ॥ २ ॥
ततो हि भजनानन्दः स्तीषु सम्यक् विधार्थते । तद्वारा पुरुषाणां भविष्यति न चान्यथा ॥ ३ ॥
स्त्रिय एव हि तं पातुं शक्तास्तासु ततः पुमान् । अतो हि भगवान् कृष्णः स्तीषु रेमे हाहर्निशम् ॥ ४ ॥
वाद्याभ्यन्तरमेदेन आन्तरं तु परं फलम् । ततः शब्दात्मिका लीला निर्दृष्टा सा निरूप्यते ॥ ५ ॥
ततो रूपपञ्चस पञ्चधा रमणं मतम् । आत्मना प्रथमा लीला मनसा तु ततः परा ॥ ६ ॥
वाक्प्राणैस्तु तृतीया स्यात् इन्द्रियैस्तु ततः परा । शारीरी पञ्चमी वाच्या ततो रूपं प्रतिष्ठितम् ॥ ७ ॥
पद्मिश्रे तु हरिः पूर्वं जीवानानन्दयत्स्वयम् । ते चेत्समर्पितात्मानः तत्रोपायश्च रूप्यते ॥ ८ ॥
आत्मा यावत्प्रपञ्चोऽभूत्तावदै रमते हरिः । सोऽन्तःकरणसम्बन्धी तिरोधते हरिश्च सः ॥ ९ ॥

श्रीशुक उवाच—भगवानपि ता रात्रीः शारदोत्कुल्लमल्लिकाः ।

वीक्ष्य रन्तुं मनश्चके योगमायामुपाश्रितः ॥ १ ॥

तदोद्गुराजः ककुभः कर्मुखं प्राच्याः विलिम्पन्नरूपेन शंतमैः ।

प्रथमं भजनानन्दं निरूपयितुं स्तीषु स्वानन्दः स्थापनीय इति तासु रत्नर्थमिच्छां कृतवानित्याह
भगवानपीति—“मयेमा रंस्यथ क्षपा” इति या रात्रयो वरत्वेन दत्ताः, स्तीणां रमणार्थाः, ता रात्री-
भगवान् परिगृह्य, सर्वाख्वेव रात्रिषु ता आधिदैविकीरारोप्य, पूर्णत्वाचासां पूर्णिमारूपाः कृत्वा,
कृतुमपि शरदमेव कृत्वा, तस्यापि कार्यं पुष्पाण्येव कृत्वा, रसोदीपकत्वेन सर्वां सामग्रीं विधाय,
पश्चाद्रमणार्थं स्वानन्दप्रकाशकं कामपितामहं मन उत्पादितवान् । तत्र सर्वासु संकल्पः स्वसि-
न्नापि बोधनीयः । तत्र वेणुरपि सहायतां प्राप्यति । ततः कामवर्णनम् । अतः प्रथमं तादृशं
मनः कृतवान् । यद्यपि । एतत्प्रणालिकाव्यतिरेकेणापि स्वानन्दं तत्र स्थापयितुं शक्तः, तथापि
मर्यादा तिष्ठत्विति भगवानपि मनश्चके ॥ नन्वेवं सति स्वानन्दः स्थानत्यागात् अन्यथा भवेत्,
ततः स्वरूपादपि प्रच्युतः स्यादित्याशंक्याह । योगमायामुपाश्रित इति । योगमाया हि यथा-
स्थितमेवान्यत्र स्थापयति, यथा सङ्कर्षणं । लीलार्थं सापि पूर्वं परिगृहीतेति नापूर्वं किञ्चित् । यथा
प्रमाणे रक्षायाश्च बलभद्रोपयोग, एवं कार्यं योगमायायाः, तत्राप्यन्तरंगा योगमाया, अन्यत्र
स्थितं प्रमाणमन्यत्रापि योजयति, अन्यत्र स्थितं चानन्दमन्यत्र । अतः प्रमाणातिरिक्तमागर्भं
मक्तिमार्गशाग्रे विततौ भविष्यतः । याश्च रात्रयो रमणार्थमेव निर्मिताः, ता एव परिगृहीताः ।
अन्यथा साधारणीपरिग्रहे सर्वत्रैवानन्दः स्यात् । शरदि क्रतादुत्कुल्ला मल्लिका यासु । ता दृष्टा
रमणार्थं मनः कृतवान् । योगमायाश्च समीप एवाश्रित्य स्थितः ॥ १ ॥

नूतने तस्मिन् मनसि देवता नास्तीति, अनधिष्ठितश्च कार्यं न साधयिष्यतीति तदधिष्ठातृदेवं
चन्द्रश्च ससुज इत्याह तदोद्गुराज । इति—यदैव मनः कृतवान्, तदैव तस्याधिदैवतमुद्गुराज
उदगात्, उदितो जातः । यद्यप्येकदा रात्रयो दृष्टाः, तथापि क्रमेणैव तासां स्थितिः । भगवन्मनश्च-

स चर्षणीनामुदगाच्छुचोहरन् प्रियः प्रियाया इव दीर्घदर्शनः ॥ २ ॥
 हष्टा कुमुद्नन्तमखण्डमण्डलं रमाननाभं नवकुमुमाश्णं ।
 वनश्च तत्कोमलगोभिरज्जितं जगौ कलं वामदशां मनोहरम् ॥ ३ ॥
 निशम्य गीतं तदनज्जवर्द्धनं व्रजस्त्रियः कृष्णगृहीतमानसाः ।

न्द्रसाधिदैविकत्वात् पूर्ण एव स । निष्कलंकथ, मनसेवाविभृते तस्याविर्भावः । क्रीडायामुपरता-
 यामुपरतिः, मध्याकाशपर्यन्तमेव गमनं, नास्तमयः कदाचिदपि । सोऽपि चन्द्रः, स्त्रीणां मनांसि
 उडुस्थानानीति तेषामपि रक्षकः । इदं प्रथमतया जात इति पूर्वसामेव दिशि तस्योदय उच्यते ।
 “सा दिग्देवाना”मिति । तस्या दिश इन्द्रो देवता अधिपतिश्च । इदानीं भगवानेवेन्द्र इति तस्य रेतो-
 रूपः तस्यामुहूर्तः । अतः प्राच्याः कुमुखः मुखं पद्यमागं खकरैः स्वकिरणैः विलिम्पन् उदगात् ।
 तस्या मुखे न रागः स्थितः, प्रतिस्पर्धिन्यां सूर्यसम्बन्धेन रागसंभवात्, अतः अस्या अपि मुखं
 कुमुखमसदृशैः करैरारक्तं क्रियते । यदि चन्द्रः स्वदिशो मुखं न रञ्जयेत्, तदा भगवन्मनोऽपि स्त्रीणां
 हृदयं न रञ्जयेत् । कराः शंतमाः, शीतलत्वात् तापहारकाः । किञ्च, अरुणेन गुणेन कृत्वा अत्यन्तं
 कल्पाणरूपाः । अरुणो हि रागप्रधानः । पुरुषोऽपि यद्यनुरागेण स्पृशति तदा सुखं भवति । ननु
 अस्य चन्द्रस्य यदि अधिष्ठातृत्वमात्रं तदा मनसेव उदयो भवेत् । यद्यन्धकारनिवृत्तिः प्रयोजनं तदा
 भगवतैव अन्धकारो निवर्तेत् । यदि वा उद्दीपकत्वं तदापि भगवतैव तत्संभवः अतोऽस्याऽसा-
 धारणं कार्यं वक्तव्यमिति चेत् अत आह । स चर्षणीनां शुचोहरन्निति । चर्षण्यः सर्वत्र परि-
 अमणशक्तयः । ताः सर्वत्र परिभ्रान्ता अपि न कापि परमानन्दसम्बन्धिन्यो जाताः । यदि वा
 कश्चिन् मुच्येत्, तथापि ता न प्रवेशं लभन्ते । ततः पूर्वमेव ता निवृत्ता भवन्ति । अतस्यासां
 शोकस्तिष्ठत्येव । चर्षणीसहितानां जीवानां वा । तासां शोकः इदानीमेव निवृत्तः । शक्तिसहिता-
 नामेव परमानन्दानुभवस्य वक्तव्यत्वात् । प्रायेण तदानींतना जीवाः तादृशशक्तियुक्ताः । तस्मि-
 न्द्रुदिते परमानन्दानुभवोऽवश्यं भावीति । तथा सति प्रयोजनत्रयं, दिग्देवताया मुखसम्मार्जनं,
 चर्षणीनां शोकदूरीकरणं । अन्धकारनिवृत्यादिश्च, कंठोक्तं द्रयमपि तदेकसाध्यमिति वक्तुं दृष्टान्त-
 माह । प्रियः प्रियाया इति । दीर्घकाले दर्शनं यस्य । महता कालेनागतो भर्ता प्रियः । प्रियायाः
 पतिप्रतायाः शोकं दूरीकृत्य मुखसम्मार्जनश्च करोति । न चैतत्कार्यमन्यथा सिध्यति ॥ २ ॥

एवं मनस उत्पचिमुक्त्वा तदेवतायाश्च ततः सङ्कल्पोत्पत्त्यर्थं तस्य शब्दयोनित्वं निरूपयन् तद-
 श्वेन वेणुनाद उत्पन्न इत्याह द्वितीय-कुमुदांश्चन्द्रः, पृथिव्यां सर्वत्रैव मुदुं कृतवानिति । तथाकरणे
 सामर्थ्ये अखण्डमण्डलमिति । न खण्डं मण्डलं यस्य । एतस्य रसोत्पादने विभावत्वमप्यस्तीति
 ज्ञापयितुं रमाननाभमित्युक्तम् । लक्ष्म्या अयं भ्राता भवतीति, रमाया आननवत् आभा यस्य,
 तथोक्तः । किञ्च । नवकुमुदमवदरुणवर्णमपि, तेन विवाहसमये यथा लक्ष्मीमुखं, तथायं वर्तते । अतो
 नूतनकामजनकः । किञ्च । वनमपि रसपोषकं, तस्य कोमलगोभिरत्पक्षिरणैः अभितो रञ्जितमारक्त-
 युक्तम् । ततः सङ्कल्पद्वारा कामजनने सर्वं कार्यं भविष्यतीति कलं यथा भवति तथा जगौ, गानं
 कृतवान् । तच्च गानं वामदशां सुन्दरदृष्टीनां स्त्रीणां मनोहरमिति । “तस्याद्रायन्तं स्त्रियः कामयन्त
 इति श्रुतेः” । अर्थाद्वारा सर्वाः समाहृता इति । यदि व्यक्तं मधुरं गीतं कुर्यात् । तदा गीतमेव
 शृण्वन्त्याः, तत्रैव स्थिता भवेयुः । यासां पुनर्दृष्टिर्नोच्चमा तास्तु नाकारिता एव ॥ ३ ॥

ततः सर्वा स्त्रियाः समागता इत्याह निशम्येति ।

आजग्मुरन्योन्यमलक्षितोद्यमाः स यत्र कान्तो जवलोलकुण्डलाः ॥ ४ ॥

दुहन्त्योऽभियुः काश्चित् दोहं हित्वा समुत्सुकाः

पयोऽधिश्रित्य संयावमनुद्वास्यापरा ययुः ॥ ५ ॥

परिवेषयन्त्यस्तद्वित्वा पाययन्त्यः शिशूनथ ।

शुशूषन्त्यः पतीन् काश्चिदभन्त्योऽपास्य भोजनम् ॥ ६ ॥

लिम्पन्त्यः प्रमृजन्त्योऽन्या अज्ञन्त्यः काश्च लोचने ।

व्यत्यस्तवस्त्राभरणाः काश्चित्कृष्णान्तिकं ययुः ॥ ७ ॥

यदपि भगवता कुमारिका एवाहूताः, तथापि आहूतानं सद्वशमिति, निरोधोऽपि कर्तव्य इति सर्वा एव समागताः । किञ्च, यद्भगवता गीतं तदनङ्गमेव वर्द्धयति । अज्ञं तु नाशयत्वेव, अतो नूतन उत्पन्नः कामः ता आनीतवान् । किञ्च, ब्रजस्य स्त्रियः पूर्वमपि भगवदीयाः, अतः कृष्णोनैव गृहीतं मनो यासां । अतः शीघ्रमेव यत्र कान्तस्तत्रागताः । अनेन आकारिता एव प्रथममागता इत्युक्तम् । तासां पुरुषः कान्त इति । अत एवाऽन्योन्यमलक्षित उद्यमो यासां । ता हि प्रत्येकमेव भगवन्तं पतित्वेन स्त्रीकृतवत्यः । स पूर्वमुपाचो यः कान्तः । तासां शरीरविचारेऽपि दृष्टिर्न जातेति वक्तुं जवेन लोले कुण्डले यासामिति कर्णपीडानुसन्धानं प्रदर्शितं । ताः स्त्रियो गौददेशस्थाः । तत एव कुमारिकाः समागता इति । पूर्वं मथुरादेशस्थितानामपि अनागरीणां कुण्डले एव । ताटकयोरेव वा कुण्डलत्वम् ॥ ४ ॥

प्रसङ्गादन्यासामप्यागमनमाह—दुहन्त्य इति । तासां वा क्रियापराणां । तत्र काश्चन षोडशसहस्रव्यतिरिक्ताः नवविधाः समागताः, दशविधा वा । गुणानां त्रैविद्यान्वविधत्वम् । निर्गुणाशैकविधाः । जातिकुललोकधर्मपरा तिस्तस्तिस्त उदीरिताः । तत्र गोपजातीयाः दुग्धपराः तत्र दुग्धस्योत्पत्तिस्थितिप्रलयान् कुर्वन्ति तास्तिस्तः प्रथममुदीरिताः । एवंविधा अपि गणश इति वक्तुं सर्वत्र बहुवचनम् । काश्चिद्दुहन्त्य एव दोहं दोहनलक्षणं कर्म मध्ये त्यक्त्वा भगवदाभिमुख्येन ययुः । गौर्वत्सश वद्धौ, दोहनपात्रश्च अर्द्धदुग्धं, यः समयः सर्वथा त्यक्तुमशक्यः, तस्मिन् समये समागताः । तथा समागमने हेतुः, समुत्सुका इति । सम्यगुत्सुकाः, को वेद क्षणान्तरे भगवान् क गमिष्यतीति । अन्याः पुनः पयः अधिश्रित्य तथैव ययुः । भोजनार्थं पयसि पच्यमानाः गोधूमकणाः संयावशब्देनोच्यन्ते । तेषां दाहे सर्वनाश इति पक्षदशैव संयावशब्देनोच्यते । अतस्तदप्यनुद्वास्य काश्चन अभियुः । अपरा इति सर्वत्र गुणैर्भिन्नस्वभावत्वम् एवं तिस्तो राजस्यः ॥ ५ ॥

सात्त्विकीराह परिवेषयन्त्य इति । भर्तुरपत्यस्यापि सेवा स्त्रीधर्मः । तत्र भर्तुर्भोजने शयने च सेवा स्त्रीधर्मः । अतिबालकानां पुत्राणां स्तनदानश्च परिवेषणश्च सृष्टिरिव रेतस उत्पादकत्वात् । स्तनदानं पालनं । शिष्टमन्यत् । सर्वत्र तत्तद्वित्वेति ज्ञेयम् । अन्या इत्यपि । तामसीराह अभ्यन्त्योऽपास्य भोजनमित्यादि ॥ ६ ॥

लिम्पन्त्यः शरीरानुलेपनं कुर्वन्त्यः, प्रमृज्यन्त्य उद्वर्तनादिकं कुर्वन्त्यः, गृहं वा लिम्पन्त्यः, प्रमृजन्त्यः आभरणानि । भांडानि वा प्रमृजन्त्यः, अत्रापि पूर्ववदेव क्रमः । शरीरसेवातः गोसेवा पुरुषा, ततः पतिसेवेति । “अज्ञन्त्यः काश्च लोचन” इति गुणातीताः । अतः काश्च लोचनेति दुर्लभाधिकारः स्मृचितः । ज्ञानमार्गशोधिका इति निर्गुणत्वम् । तासागमने दैहिकविचारोऽपि न जातः, किम्पुनस्तद्वर्माणामिति वक्तुं वस्त्राभरणयोर्व्यत्यासमाह व्यत्यस्तेति । व्यत्यस्तानि विपरीतानि वस्त्राण्याभरणानि च यासां । एवमुद्यमः सर्वसामेव साधारणो निरूपितः । “व्यत्यासो

ता वार्यमाणाः पतिभिः पितृभिः पुत्रबन्धुभिः ।
गोविन्दापहृतात्मानो न न्यवर्त्तन्त मोहिताः ॥ ८ ॥
अन्तर्गृहगताः काश्चित् गोप्योऽलब्धविनिर्गमाः ।
कृष्णं तद्वावनायुक्ता दध्युर्मीलितलोचनाः ॥ ९ ॥
दुःसहप्रेष्ठविरहतीव्रतापधुताशुभाः ।
ध्यानप्राप्ताच्युताश्लेषनिर्वृत्या क्षीणमङ्गलाः ॥ १० ॥
तमेव परमात्मानं जारबुद्ध्यापि सङ्गताः ।

मार्गगता”विति केचित् । तन्मध्येऽपि काश्चित्कृष्णानितकं यथुः, काश्चिच्च । याः पुनः शब्दपरा जाताः, ता उद्युक्ता अपि नागताः, याः पुनः शब्दापेक्षां त्वक्तवत्यः, ताः सर्वतो निरपेक्षाः विपरीतावश्यकदेहधर्माः भगवदनितिकमागताः ॥ ७ ॥

सर्वासामनागमने हेतुमाह ता वार्यमाणा इति ।—“रक्षेत्कन्यां पिता विद्वां पतिः पुत्रस्तु वार्द्धके । अभावे ज्ञातयस्तेषां न स्वातत्र्यं कचित्त्विष्य” इति चत्वारो रक्षकाः, अतो यथायथं पतिभिर्वार्यमाणा जाताः, काश्चन पितृभिः, तथैव पुत्रैर्बन्धुभिश्च । ते हि निरुद्धा अपि फलरसानभिज्ञाः, साधनप्रवणाः । सद्वारैव स्त्रीणां भजनं भजनं मन्यन्ते न तु स्वातंत्र्येण । तथापि गोविन्देनापहृतः आत्मा अन्तःकरणं यासां । निवारणं हि श्रौत्रम् । प्रवर्तकश्च भगवान् । अन्तःकरणारुदाश्च पुरुषाः । न हि नौकाप्रवाहवेगाद्वच्छन्ती तिष्ठ तिष्ठेत्युक्ता तिष्ठति । भयं स्वधर्मो वा तासां नास्तीत्याह मोहिताइति । यदि ताः कृष्णानितकं न गच्छेयुः, तदा मूर्च्छिता इव प्राणांस्त्वज्जेयुः ॥ ८ ॥

एवं दशविधानां भगवत्समीपगतिमुक्त्वा, यासां कालः प्रतिबन्धकः । पूर्वमेव भक्तियुक्ताः, ता भजनानन्दमनुभूयैव, ग्रतिबद्धा एव, भगवत्सायुज्यं प्राप्तवत्य इत्याह अन्तर्गृहगता इति त्रिभिः ।—दैवगत्या काश्चिद्वृहमध्ये स्थिताः, गोपभार्याः चातुर्यानभिज्ञाः, अप्रौढाः पतिसहिताः, पतिभिरेव संरक्षिताः । अलब्धविनिर्गमा जाताः, तत प्रतिबन्धनिर्वृत्यर्थं कृष्णमेव ध्यातवत्यः, परं तद्वावनायुक्ताः, भगवान् जारः स्यमभिसारिका इति । अन्यथा प्रतिबन्धो न स्यात् । तावृश्योऽपि मीलितलोचनाः सल्यो भगवन्तं दध्युः ध्यातवत्यः, ततो मुक्ता जाताः ॥ ९ ॥

ननु तत्र ज्ञानाभावात् विहितभक्त्यभावात् भगवतोऽपि सान्निध्याभावात् कर्थं मुक्ता इत्याशंक्य, कर्मश्चयात् मुक्ता इति वक्तुं कर्मश्चयप्रकारमाह दुःसहेति । दुःसहो यः प्रेष्ठविरहः स एव महानभिः, तस्य यस्तीत्रिस्तापः, तेन धुतानि निर्धृतानि क्षालितानि भस्सात्कृतानि अशुभानि यासां । फलभोगे कर्म क्षीयत इत्यविवादं । कोटिब्रह्मकल्पेषु कुम्भीपाकादिनरकेषु यावत् दुःखं भवेत्, तावत् दुःखं भगवद्विरहे क्षणमात्रेण जातम् । ततः सर्वपापफलभोगः समाप्तः । पुण्यक्षय-प्रकारमाह । ध्यानप्राप्तेति । सर्वपापक्षये भगवान् ध्याने प्राप्तः । अच्युतः परमात्मा । न तु समागतोऽपि जारत्वेन, अन्यथा ततोऽपि कर्मशेषः स्यात् । तस्य योऽयमाश्लेषः, तेन या निर्वृतिः, तथा क्षीणं मङ्गलं पुण्यं यासां । कोटिब्रह्मकल्पेषु सर्वादिलोकेषु यावत्सुखमनुभूयते, तावत् भगवदाश्लेषे क्षणमात्रेणैवानुभूतं । अतः पुण्यक्षयोऽपि जातः ॥ १० ॥

ततो मुक्ता जाता इत्याह तमेव परमात्मानमिति । सुखभोगार्थमेव भगवान् पूर्वमाल्लिष्टः, भोगे जातेऽपि वियोजकपापाभावात् न वियुक्ताः, अतः संगता एव स्थिताः । शरीरं तु प्रारब्धकर्मनिर्वाणं अपतत् । यद्यालिष्टो भगवान् न भवेत्, तदा तत्र प्रविष्टाः तद्वत् धर्माधर्मफलं

जहुर्गुणमयं देहं सद्यः प्रक्षीणवन्धनाः ॥ ११ ॥

राजावाच—कृष्णं विदुः परं कान्तं न तु ब्रह्मतया मुने ।

गुणप्रवाहोपरमस्तासां गुणधियां कथम् ॥ १२ ॥

श्रीशुक उवाच—उक्तं पुरस्तादेतत्ते चैद्यः सिद्धिं यथा गतः ।

द्विषत्र्यपि हृषीकेशं किमुताधोक्षजप्रियाः ॥ १३ ॥

नृणां निःश्रेयसार्थाय व्यक्तिर्भगवतो नृप ।

बुधुजुः भगवति प्रविष्टत्वात् मुक्ता एव जाताः । तदाह तमेव परमात्मानमिति । पूर्वं सम्बन्धसमये यद्यपि जारबुद्ध्यापि संगता एव, ततः कर्मबन्धस्य प्रक्षीणत्वात् गुणमयं देहं जहुः । तदा अज्ञानमन्यथा ज्ञानं वा त्रिक्षणावस्थायीति न तयोः प्रतिबन्धकत्वम्, वियोजकाभावात् शरीरान्तरोत्पादकाभावाच । अविद्या परं तिष्ठति, सा भगवच्छक्तिः भगवत्संगतं न व्यामोहयतीति सापि निवृत्ता । ततः मुक्ता जाता इत्यर्थः ॥ ११ ॥

अत्र राजा श्रुतिविरोधमाशङ्कते कृष्णमिति—तमेव विदित्वातिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यते अयनायेति श्रुतौ ज्ञानमेव साधनत्वेनोक्तम् । तत्रैव, पुनः ‘भक्त्यैव तुष्टिमध्येति विष्णुर्नान्येन केनचित् । स एव मुक्तिदाता च भक्तिस्त्रैव कारणम्’ उभयोश्च निर्णयः ज्ञानयोगश्च मन्त्रिष्ठो नैरुण्यो भक्तिलक्षणः । द्वयोरप्येक एवार्थो भगवच्छब्दलक्षण इति । ‘भक्त्या मामभिजानाती’त्यपि भगवतोक्तम् । ततो मर्यादायां ज्ञानेनैव मुक्तिः, पुष्टौ भक्त्या ज्ञानेन वा । एतासां तु न द्वयम् । भक्तिरपि सगुणा, ज्ञानमपि सगुणमुभयं च तामसम् । अतः कथं मुक्तिरिति । तदाह ताः कृष्णं कान्तं परं विदुः । कान्तः पतिर्जारो वा, न तु ब्रह्मतया विदुः । मुन इति सम्बोधनमत्र निर्णयपरिज्ञानार्थम् । विरोधस्तु स्पष्टः । तासां भगवति खसिंश्च गुणबुद्धिरेव । गुणबुद्धिश्च गुणप्रवाहस्य मूलम्, अन्यथा गुणबुद्धिनिवारकाणि सर्वाण्येव शास्त्राणि व्यर्थानि भवेयुः । वैदिकपञ्चस्त्वसंभावित एव । अतो गुणधियां गुणबुद्धियुक्तानां गुणप्रवाहोपरमः कथम् ॥ १२ ॥

तत्रोत्तरमाह उक्तमिति चतुर्भिः—एतत्सप्तमस्कन्ध एवोक्तं शिशुपालमुक्तौ । यथा शास्त्रद्वयं भक्तिज्ञानप्रतिपादकं साधनम्, तथा भगवत्स्वरूपमपि । भगवान् हि मुक्तिदानार्थमेवावतीर्णः । सच्चिदानन्दरूपेण प्रकटः । अतो यः कथन येनकेनाप्युपायेन भगवति सम्बन्धं प्राप्नोति, स एव मुच्यते । ज्ञान भक्त्योस्तु आविर्भावार्थमुपयोगः । आविर्भावश्चेदन्यथा सिद्धः, तदा न ज्ञानभक्त्योरुपयोगः । अत्र तु भगवान् स्वत एवाविर्भूतः, मुक्तिदानार्थं सर्वसाधारण्येन, ईश्वरेच्छाया अनियम्यत्वात् । अत आविर्भावः खेच्छाया, भक्त्या ज्ञानेन वा । भगवदवतारातिरिक्तकाले द्वयमेव हेतुः । अवतारदशायां तु न तयोः प्रयोजकत्वम् । वर्षाकाले जलं सर्वत्र सुलभमिति न कूपनदीनामनुपयोगः शङ्कनीयः । तदाह पुरस्तात् सप्तमस्कन्धे यथा चैद्यः शिशुपालः सिद्धिं भगवत्सायुज्यं गतः । द्विषत्र्यपि द्वेषं कुर्वन्नपि । यद्यपि द्वेषकृतो दोषः प्रतिबन्धको भवति, तथापि सरणेन तदधं हृत्वा तत्र सायुज्यं प्राप्तः । किञ्च, नापि तस्य दोषोऽस्ति कथन । द्वेषादयोऽपि भगवतैवोत्पादिताः । तदाह हृषीकेशमिति । इन्द्रियप्रेरकोऽयं यथासुखं भावानुत्पादयति । यत्र द्वेषसापि मोक्षसाधकत्वं, तत्र अधोक्षजप्रियाः किमु वक्तव्या मुक्तिं गच्छन्तीति ॥ १३ ॥

अत्र मुख्यामुपपत्तिमाह नृणां निःश्रेयसार्थायेति । प्राणिमात्रस्य मोक्षदानार्थमेव भगवान् अभिव्यक्तः, अतः इयमभिव्यक्तिः निःश्रेयसार्थैव । अन्यथा न भवेत् । असाधारणप्रयोजनाभा-

अव्ययस्याप्रमेयस्य निर्गुणस्य गुणात्मनः ॥ १४ ॥
 कामं क्रोधं भयं स्लेहमैक्यं सौहृदमेव वा ।
 निलं हरौ विदधतो यान्ति तन्मयतां हि ते ॥ १५ ॥
 न चैवं विस्मयः कार्यो भवता भगवत्यजे ।
 योगेश्वरेश्वरे कृष्णे यत एतद्विसुच्यते ॥ १६ ॥

वात् । भूभारहरणादिकश्च अन्यथापि भवति । अतो निःश्रेयसार्थमेव भगवतोऽभिव्यक्तिः प्राक-
 व्यम् । त्रुपेति सम्बोधनम् । कदाचिद्राजाकथञ्चिद्वृच्छति तद्विदिति ज्ञापयितुम् । प्रकारान्तरेण
 तादृशस्य नाभिव्यक्तिः सम्भवतीति वकुं भगवन्तं विशिनष्टि । आदौ भगवान् सर्वैश्वर्यसम्पन्नः
 अपराधीनः कालकर्मस्वभावानां नियामकः सर्वनिरपेक्षः किमर्थमागच्छेत् । किञ्च, स्वार्थ गमना-
 भावेऽपि परार्थं वा स्यात्, तदपि नास्तीत्याह अव्ययसेत्यादि चतुर्भिः पदैः । अन्येषां कृतिसाध्यं
 ज्ञानसाध्यं वा यद्वति तदुपयुज्यते । भगवांस्तु अव्ययत्वात् अविकृतत्वात् न कृतिसाध्यः ।
 अप्रमेयत्वात् ज्ञानसाध्योऽपि । न देहादिभजनद्वारा भजनीयो भविष्यतीत्यपि न, यतो निर्गुणः,
 निर्गता गुणा यस्यात् । गुणेषु विद्यमानेष्वेवान्यस्य प्रतिपत्तिस्तत्र भवति, यथा क्षुधि सत्यामन्न-
 दानम्, कामे सति रुयुपयोगः, इन्द्रियेषु सत्सु तद्विषयाणाम् । अतो भगवतः सेवकपूरणीयांशः
 कोऽपि नास्तीति भजनीयोऽपि न भवति । किञ्च, लीलार्थं यद्यपेक्षेतापि, तंथापि सर्वं तस्यैव, यतः
 सर्वगुणानां स एवात्मा । अतः साधनप्रकारेण नान्यस्याप्युपयोगः । अतः स्वपरप्रयोजनाभावात्
 यदि साधननिरपेक्षां मुक्तिं न प्रयच्छेत्, तदा व्यक्तिः प्रयोजनरहितैव स्यात् ॥ १४ ॥

एवं सति येन केनाप्युपायेन य एव सम्बद्धयते, तस्यैव मुक्तिर्भवतीत्याह काममिति । कामा-
 दयः पद साधनानि भगवत्सम्बन्धे । तत्र कामः स्त्रीणामेव, क्रोधः शत्रूणामेव, भयं वध्याना-
 मेव, स्लेहः सम्बन्धिनामेव, ऐक्यं ज्ञानिनामेव, सौहृदं भक्तानामेव । सर्वयं तेष्वेव सिद्ध्यतीति ।
 पूर्वसिद्धज्ञानभक्त्योः नात्रोपयोगः । तेषां मर्यादया स्वतंत्राविर्भावस्य नियतत्वात् । एकस्य तूभयत्वे
 संयोगपृथक्त्वन्यायेन निर्णयः । वेत्यनादरे । अन्यो वा कथनोपयोगे भवेत्, परं सर्वदा कर्तव्यः,
 अन्यथा 'अन्ते या मतिः सा गतिरिति अन्यशेषतामापद्येत । कर्मवशाच्च नान्ते भगवतः सरणम्,
 अन्यस्येव, प्रपञ्चविरोधित्वाद्भगवतः । अतो निलं ये विदधते, ते तन्मयतामेव प्राप्नुवन्ति । ननु
 कामादिषु क्रियमाणेषु दुःखान्तराभिभवे कथं निलं करणं सम्भवति, तत्राह हराविति । स हि
 सर्वदुःखहर्ता, निलं तद्वावनायां जगदेव तदात्मकं स्फुरति । दृष्टिः कामेनानुरक्षेति किम्पुनः
 स्यात्मा । अतस्तदात्मका एव भवन्ति । सर्वत्र भगवदावेशात् ।

“जीवेऽन्तःकरणे चैव प्राणेष्विनिद्रियदेहयोः । विषयेषु गृहेष्ये च पुत्रादिषु हरिष्यतः ।
 तादृशीं भावनां कुर्यात् कामक्रोधादिभिर्यथा । पूर्वप्रपञ्चविलयो यथा ज्ञाने तथा यतः” ॥ १५ ॥

किञ्च, आदावेव गोप्यो मुक्ताः, किमाश्र्यं बहव एवाये मुक्ता भविष्यन्तीति । तदाह न
 चैवमिति । एवं असंभावनारूपो विस्मयो न कार्यः । असंभावितबुद्धीनां अन्यथा स्फुरणनिय-
 मात् । यतो भगवान् । यत्किञ्चिन्मोक्षे ज्ञानादिकमुपयुज्यते, एतत्सर्वं भगवत्येवास्ति । यदि ज्ञान-
 व्यतिरेकेण मोक्षो न भवेदिति ज्ञास्यति, तदा सिद्धत्वात् ज्ञानस्य, तदपि दास्यति । किञ्च, अन्यः
 सन्देहं कुर्यादपि, भगवतो माहात्म्यं न दृष्टमिति, भवता तु न कार्यः, गर्भं एव माहात्म्यदर्शनात् ।

ता द्वान्तिकमायाता भगवान् व्रजयोषितः ।

अवदद्रदतां श्रेष्ठो वाचः पेशौर्विमोहयन् ॥ १७ ॥

किञ्च, निर्दुष्टे सर्वं संभवति । तत्र दोषाणां मूलं जन्म, तदभावे दोषाभाव इति । तेन अजत्वात् निर्दुष्टः, अन्ये सर्वे हि जायन्ते, न तैस्तेषां मुक्तिः सम्भवति तुल्यत्वात् । किञ्च, यो हि साधनपरः, स मुच्यते । तत्र साधनं भनः सर्वतो निवृत्तम्, तथा योगेन भवति, तस्य योगस्य च नियामको भगवानेव । यद्यन्यस्यापि मोक्षो भवेत्, भगवदिच्छयैव भवेत् । योगादिसाधनानां तन्नियम्यत्वात् । किञ्च, सदानन्दो भगवान् फलात्मा । यःकथिन्मुच्यते, स एतमेव प्राप्यति । अतः साधनैरप्य-यमेव प्राप्यः । सोऽत्र स्वयमेव सम्बद्धत इति न किञ्चिदनुपपत्तम् । किञ्च एतत्परिवृश्यमानं सर्वमेव जगत् यतो विमुक्तिं यास्यति । भावनया गोकुले स्थित आह, ज्ञानदृष्ट्या वा । साक्षात्प-रम्परया वा सर्वानेव मोक्षयिष्यतीति तदग्रे वक्ष्यति । स्वपूर्व्येति श्लोकद्वयेन ॥ १६ ॥

एवं प्रासङ्गिकं परिहृत्य प्रस्तुतमाह । ता द्वृते—यास्तु समाहूताः समागताः, ता न निवार्यन्ते, याः पुनः सगुणाः समागताः अन्यसम्बन्धिन्यः, ताः शब्दश्रवणात् समागता इति शब्देन निवारणीयाः । अन्यशेषतया भजनमयुक्तमिति । करिष्यमाणलीला तु सर्वभावप्रपत्तिसाध्या, अतो निवारणार्थं यत्तमाह । 'ता दुहन्त्य' इत्यादाः अन्तिकमायाता द्वष्टा, स्वार्थमेवागता इति निश्चित्य, भगवान् सर्वज्ञः सर्वसमर्थोऽपि, ता अपि व्रजयोषितः अपावृताः स्वकीयाश्च अतः सर्वानुपपत्तिरहिता अपि द्वष्टा अवदत् । धर्मप्रबोधनार्थं वक्ष्यमाणमुक्तवान् । ननु ताः पूर्वं निवार्यमाणाः समागताः, कथमेतद्वाक्येन निवृत्ता भविष्यन्ति, अतो व्यर्थो वाक्प्रयास इति चेत्, तत्राह वदतां श्रेष्ठ इति । ये केचिद्वदन्ति, तेषां मध्ये श्रेष्ठः । अतो हृदयगाम्यस्य वचनं भवति । अतो यावद्वचनेन निवृत्ता भवन्ति, तावच्च कृतौ योजनीयाः । किञ्च, अलौकिकमप्यस्य निवर्त्तने सामर्थ्यमस्ति, तदाह वाचःपेशौर्विमोहयन्निति । वाचःपेशाः वाक्सौन्दर्ययुक्ताः शब्दाः, तैर्विशेषेण मोहयन् । अथवा । ता द्वीकर्तुमेव सम्यक् मोहनार्थं निषेधवाक्यान्युक्तवान्, अन्यथा गच्छेयुरेव । अतः अर्थतो निवारयन् अपि पर्यवसानतो न निवारयति ॥ १७ ॥

श्रीभगवानुवाच—स्वागतं वो महाभागाः प्रियं किं करवाणि वः ।

ब्रजस्यानामयं कच्चित् ब्रूतागमनकारणम् ॥ १८ ॥

रजन्येषा घोररूपा घोरसत्त्वनिषेविता ।

प्रतियात व्रजं नेह स्येयं स्त्रीभिः सुमध्यमाः ॥ १९ ॥

मातरः पितरः पुत्रा भ्रातरः पतयश्च वः ।

विचिन्वन्ति ह्यपश्यन्तो मा कृधर्वं बन्धुसाध्वसम् ॥ २० ॥

भगवद्वाक्यान्याह स्वागतमित्या दिदशभिः—दशविधानां निवारकाणि

“तमोरजःसत्त्वभेदाः स्वान्तपर्यवसानतः । निरूप्यन्ते स्त्रियस्तासु वाक्यानपि यथायथम्” ॥

प्रथमतस्तामससाच्चिक्यो निवार्यते, ततस्तामसराजसः ततस्तामसतामस्य, एवमग्रेऽपि विभाज्याः । प्रथमं समागतानां लौकिकन्यायेनाह स्वागतमिति—कुशलप्रश्नोऽयं । वो युष्माकमागमनं स्वागतं किमिति । स्तुतिमाह महाभागा इति । भवतीनां महद्वाग्यं, अतः स्वागमनमेव, तथापि पृच्छत्यत इति लोकोक्तिः । वस्तुतस्तु निष्पत्यूहं भगवत्सामीप्यमागता इति । समागतानामुपचारमाह प्रियं किं करवाणि व इति—किञ्चित्प्रार्थियितुमागता इति लक्ष्यन्ते, तथा सति तद्रक्तव्यम् । अर्थात् एतासां नाहं स्वभावतः प्रियः, किन्तु कामतः प्रिय इति ज्ञापितम् । तत्प्रयोजनं त्रिविधं भवति । इष्टरूपमनिष्टनिवृत्तिरूपं देशकालव्यवहितं कामितश्च । तत्रापि त्रैविध्यमस्तीति वाक्यत्रयं वा । यद्भवत्यो धावन्त्यः समागताः, तत्र किं व्रजे कश्चन उपद्रवो जातः, यदि ज्ञापयितुं तेषां समागमनं, पूर्वपूर्वानङ्गीकारे उत्तरोत्तरवाक्यं । यदि प्रियमपि न किञ्चित्कर्तव्यम्, व्रजे च न काप्यनुपपत्तिः, तदा आगमनकारणं ब्रूत ॥ १८ ॥

तत्राप्यनुत्तरे स्वयमेव पक्षान्तरं कल्पयति । यथा भवन्तः समागताः, तथा वयमपीत्याशङ्क्याह रजनीति—

एषा रजनी, न तु दिनम् । दिवस एव ह्यरण्ये कार्यार्थं गम्यते, अयं तु चन्द्रः, न तु सूर्य इति भावः । नन्वस्तु रजनी, तथापि प्रकाशस्य विद्यमानत्वात् आगन्तव्यमेवेति चेत्, तत्राह घोररूपेति । प्रकाशयुक्ताप्येषा वस्तुतो घोररूपा भयजनिका । प्रकाशयुक्तायामपि रात्रौ गच्छन् पुरुषो विभेतीति । किञ्च, घोरसत्त्वनिषेविता । घोराण्येव सत्त्वानि रात्रिं निषेवन्ते, नत्वघोराणि । अतो रात्रौ अघोरो निर्गतो घोररूपहन्यते । अतः स्वभावधर्मसंसर्गिणां स्वरूपं ज्ञात्वा व्रजं प्रतियात । नन्वेवं सति तवैव स्थाने स्थानामः, परिचितो भवानिति चेत्, तत्राह नेह स्येयं स्त्रीभिरिति । वयं हि पुरुषाः, रात्रिश्चेयं । अतोऽत्र स्त्रीभिर्न स्थातव्यम् । तथा सत्युभयोरपि विक्रिया स्थात् । किञ्च, भवत्यो यदि बृद्धा बाला वा भवेयुः, तदा स्त्रीयेतापि । भवत्यस्तु सुमध्यमाः रसात्मिकाः । अतो देहाध्यासे विद्यमाने सर्वथैव गन्तव्यम् । स्थितिपक्षे न ज्ञप्तेषो घोरपदयोङ्गेयः, न प्रतियातेति च ॥ १९ ॥

अथ वयमभिसारिका एव त्वामुदिश्य समागताः, किमिति प्रेष्यन्त इत्याशङ्क्याह । मातर इति-

भवतीनां मातरो नियामिकाः, तास्तु नागताः, अतो भवतीनामन्वेषणमपि करिष्यन्ति । अतस्तासां साध्वसं भयं मा कृद्धं, मा कुरुत । न च वक्तव्यम् ता अपि तथा स्त्रीत्वाद्वा नागमिष्यन्तीति, तत्राह पितर इति । तेषां कुले कलङ्गशङ्क्या ते समागमिष्यन्त्येव । तर्हि तैः सह गन्तव्यमिति चेत्, तत्राह विचिन्वन्ति ह्यपश्यन्त इति । गोकुलानिर्गतानां कृष्णस्थाना-

दृष्टं वनं कुसुमितं राकेशकररञ्जितम् ।
यमुनानिललीलैजत्तरुपल्लवमण्डितम् ॥ २१ ॥
तद्यात् मा चिरं गोष्ठं शुश्रूषध्वं पतीन् सतीः ।

गमने मध्ये वहवो मार्गाः स्फुटिताः सन्ति, तत्र भगवन्माया तिष्ठति, यथा न कोऽपि भगवत्समीपं गच्छति, अतो मार्गान्तरेणैव गताः अपश्यन्तः सन्तः विचिन्वन्त्येव । अनेन स्थितौ शङ्काभावोप्युक्तः । वन्धुभ्यः साध्वसमिति च । तसात् सर्वा नागता इति नागन्तव्यम् । कुले च कलङ्को भविष्यतीति च । न च तेऽपि स्त्रीस्वभावं जानन्तीति नागमिष्यन्तीति चेत्, भगवदर्थं वा समागता इति, तत्राह पुत्रा इति । पुत्राणां सर्वथा रक्षकत्वं महती लज्जेति तेषु दयया भयाभावार्थं गन्तव्यम् । ननु ते बालका इति चेत्, तत्राह आतर इति । ते हि समर्था अन्वेषणे लज्जावन्तश्च, अतो लज्जया अदृष्टा कदाचित् शरीरमपि त्यजेयुः । अतो भ्रातुस्तेहाद्रन्तव्यम् । ननु ते अपकीर्तिं भयादन्वेषणे न गमिष्यन्ति, तरुणास्ते, तरुण्यो वयमिति चेत्, तत्राह वः पतय इति । तेषां भोगापेक्षाप्यस्ति, तेषामेव चायं रसः, अतः परस्य नान्यस्यै देयम् । भोगस्य ततोऽपि सिद्धिः । सर्व एवापश्यन्तः गृहे अदृष्टा अवश्यं विचिन्वन्ति । ततो बहुकालमदृष्टा नाशशङ्कया अपहारशङ्कया च भयं प्राप्यन्ति । न च वक्तव्यं किमसाकं तैः, तत्राह वन्धुसाध्वसमिति । ते हि वान्धवाः तैः सहैव स्थातव्यम् । अतो वलवद्वाधकस्य विद्यमानत्वात् व्याघ्रुद्य गन्तव्यमिति ॥ २० ॥

एवमुक्ते परितो विलोक्यन्तीराह । दृष्टं वनमिति—

एषा हि राजसराजसी, अग्रिमा राजसतामसी । यदि वनदर्शनार्थमागतम् तदा दृष्टमेव वनम्, अतः प्रतियातेति । अर्थात् सर्वदा दृष्टमेवैतद्वनं, नात्र भयमिति ज्ञापितम् । गृहे च न गन्तव्यमिति । यदि गृहगमनापेक्षा, तदैव गन्तव्यमिति वचनात् । तच्च वनं कुसुमितमिति वर्णयति, यथा तासामन्यासक्तिर्भवति । इदानीं पुष्पाण्येव जातानि, न फलानीति वा । कुसुमिते वने रतिः कर्तव्येति भावः । सर्वत्र मोहः प्रेषणं चानुस्यूतम् । किञ्च, राकेशस्य चन्द्रमसः करैः रञ्जितं । उद्दीपका एते । वनं तामसं, पुष्पाणि राजसानि, चन्द्रकिरणाः, सात्त्विका इति । अयं राकेश इति पूर्णचन्द्रः । अतः पूर्णत्वे स्थातव्यम् । पर्वादिबुद्धौ तु गन्तव्यमिति । वायुमपि तत्रत्यं वर्णयति । यमुनासम्बन्धिनानिलेन लीलया ये एजन्तः कम्पमानास्तरुपल्लवास्तैर्मण्डितमिति । जलसम्बन्धात् लीलया चलनात् तरुणां सुगन्धानां सम्बन्धात् त्रिगुणो वायुरुक्तः । वर्णनायां रसोद्गोधके चोपयुज्यते ॥ २१ ॥

एवं वनं वर्णयित्वा अन्यासक्तिसुत्पाद्य ततो गन्तव्यमित्याह तद्यातेति—

तत्तसाद्वनं दृष्टमिति कार्यस्य सिद्धत्वाद्यात् । एतादृशं वनमिति मा यातेत्यपि ध्वनिः । चिरं मा विलम्बो न कर्तव्यः, चिरं मा यातेति च । न हि कश्चिद्गगवन्तं विहाय गोष्ठं गच्छति । किञ्च, गोष्ठं यात । तत्र गवां शुश्रूषणमपि भवति । किञ्च, तत्र गतानां धर्मः सिद्धतीत्याह शुश्रूषध्वमिति । पतिसेवा स्त्रीणां धर्मः, तत्रापि भवत्यः सतीः सत्यः । पतिविशेषणं वा । पूर्वजन्मनि ताः पतिव्रताः स्त्रियः स्थिताः, पुरुषभावनया पुरुषा जाताः, भवन्तश्च पुरुषाः विपरीता जाता इति, अग्रेऽपि वैपरीत्यं भविष्यतीति विचार्यं गन्तव्यमिति भावः । धर्मस्तत्र, रसस्त्वत्रैवेति । पतीनिति बहुवचनात् धर्माभावश्च । या भवतीनां मध्ये पतिव्रताः ता वा गच्छन्तिवति । सर्व-

क्रन्दन्ति वत्सा वालाश्च तान्पाययत दुद्यत ॥ २२ ॥
 अथवा मदभिस्तेहाद्ववल्यो यन्निताशयाः ।
 आगता हुपपन्नं तत् प्रीयन्ते मम जन्तवः ॥ २३ ॥
 भर्तुः शुश्रूषणं स्त्रीणां परो धर्मोद्यमायया ।
 तद्वन्धूनाश्च कल्याण्यः प्रजानां चानुपोषणम् ॥ २४ ॥
 दुःशीलो दुर्भगो वृद्धो जडो रोग्यधनोऽपि वा ।
 पतिः स्त्रीभिर्न हातव्यो लोकेष्टुभिरपातकी ॥ २५ ॥
 अस्वर्ग्यमयशास्त्रं फलगु कृच्छ्रं भयावहम् ।

सामेवाऽतथात्वे न गन्तव्यमेवेति । न हि पतिव्रताः समायान्ति, लौकिकधर्मपरायणाः । अतो भगवद्वाक्यं रसालत्वात् तदभावमेव सूचयति । किञ्च, वत्सास्तथैव बद्धाः, वालाश्च, क्षुधिताः ते क्रन्दन्ति । अतस्तेषां रोदननिवृत्यर्थं तान् पाययत स्तनं, दुद्यत च गाः । परार्थं भवतीनां जीवनं, न स्वार्थं । अतो दुःखितानां स्थाने सुखाकाङ्गिभिर्न गन्तव्यमिति ॥ २२ ॥

एवमुक्ते याः स्तिं धृष्टयो जाताः, ताः प्रत्याह अथवेति—

मया वृथैवैते पक्षाः कल्पिताः, वस्तुतस्तु मां द्रष्टुमेवागताः । स्तेहात् सिद्धान्तोऽयं पूर्वपक्षार्थम् नूद्यते । निरुक्तो भावो गुणात्मको दोषात्मको वा न फलं प्रयच्छति, लौकिको भवति, अतः अनूद्यते । मयि योऽयमभितः स्तेहः सर्वभावेन तेन कृत्वा यन्नितः आशयो यासां, तादृश्यथेऽद्ववल्यः इहागताः, तदुपपन्नमेव । तर्हि को विलम्ब इति चेत् । तत्राह प्रीयन्ते मम जन्तव इति । मम सम्बन्धिनः सर्वे एव जन्तवः स्वयमेव प्रीता भवन्ति । न तु मया किञ्चित्कर्तव्यं । स्तेह एव मयि, न तु कृतिरिति । ततः साधारणमिममर्थं ज्ञात्वा प्रतियात । स्थितिपक्षे तु स्पष्ट एवार्थः । तद्यात-मेति फलिष्यति । न हि स्तेहादागतः प्रेर्यमाणोऽपि गच्छति । यन्नितो वशीकृतः । अन्तःकरणे अन्याधीने जाते न किञ्चिद्वशिष्यते । निष्कपटा च प्रीतिः कर्तव्येत्युभयत्र भावः ॥ २३ ॥

एवं राजसीः निरूप्य सात्त्विकीर्निरूपयति । सत्त्वयुक्ताः निरूप्यन्ते । ततो रजोयुक्ताः । स्त्रीणां मुख्यो धर्मः भर्तुशुश्रूषणमित्याह भर्तुरिति—

स्वभावतो जीवानां भगवानेव भर्ता, तत्रापि स्त्रीणां स्त्रीशरीरं प्राप्तानां व्यभिचाराभावाय भगवानेव सेव्यः । लौकिके तु परिग्रहात् भर्तृत्वेनाभिमतः सेव्यः । स एव परो धर्मः । तत्राप्य-मायया । कापद्ये तु न सेवायां फलम् । अन्ये सर्वे धर्मा अवराः । तद्वन्धूनां शशुरादीनाम् । कल्याण्य इति सम्बोधनात् भवतीनां सर्वेऽपि सन्तीति ज्ञापितम् । प्रजानाश्च पुत्रादीनामनुपोषणं अन्नादिदानेन स्तनादिदानेन च । पित्रादिभिः पोष्यमाणानां स्तोऽपि पोषणं वा ॥ २४ ॥

तथापि स पतिः समीचीनो न भवतीति चेत्, तत्राह दुःशील इति—

दुष्टं शीलं यस्य । वृतादिदुर्ब्यसनवान् । दुर्भगो दरिद्रः । वृद्धः इन्द्रियविकलः । जडो मूर्खः । रोगी महारोगग्रस्तः । अधनो वा । अधनोऽपि भाग्यवाँश्चेत्, तदा संभावनया स्त्रीभिर्न त्यज्यते । एवं पद्मो-पयुक्तोऽपि स्त्रीभिरनन्त्यगतिकाभिः पतिर्न हातव्यः । स्पष्ट एव विरोधः । पञ्जुणो भगवान्, पद्मोषः स इति । पातकी तु हातव्य एव । 'भजेदपतिं पतिं'मिति वाक्यात् । किञ्च, तत्रापि लोकेष्टुभिः । येषामिह लोके परलोके च कीर्त्याद्यपेक्षा, तैर्न हातव्य एव, अन्यथा अपकीर्तिर्मवेत् ॥ २५ ॥

ननु कामरसे निविष्टमनसां न धर्मो वाधकः, परसिन्नेव रसोत्पत्तिरिति, तत्राह अस्वर्ग्यमिति—

जुगुप्सितश्च सर्वत्र हौपपत्यं कुलस्त्रियः ॥ २६ ॥

श्रवणाहर्शनाद्यथानान्मयि भावोऽनुकीर्तनात् ।

न तथा सन्निकर्षेण प्रतियात ततो गृहान् ॥ २७ ॥

श्रीशुक उवाच—इति विप्रियमाकर्ण्य गोप्यो गोविन्दभाषितम् ।

विषण्णा भग्रसङ्कल्पाश्चिन्तामापुरुद्वरत्ययाम् ॥ २८ ॥

हे कुलस्त्रियः, औपपत्यं जारसम्बन्धः तद्रसालमपि बहुदोषग्रस्तम् । तत्रत्यान् पट दोषानाह । अस्यर्ग्यं परलोकनाशकं । पूर्वधर्मेण सिद्धोऽपि स्वर्गः तस्मिन् अपगच्छति । किञ्च, इह लोकेऽपि यशो दूरीकरोति । चकारात् नरकोऽपि । नापि तत्र रसभोगो महानित्याह फलिग्वति । अल्पमेव तत्सुखं क्षणमात्रसाध्यं, स्वरूपतो महदपि कालतः परिच्छिन्नमपि । कृच्छ्रमिति । कष्टसाध्यं, नालयेन प्रयासेन सिद्ध्यति । अतो बलवदनिष्ठानुवन्धि । किञ्च, अनुभवकालेऽपि न रसमुत्पादयति । यतो भयजनकं । शृंगारविरोधी भयानकरसः । अत एव व्यभिचारशब्दवाच्यः । मुख्यतया भयानकमेव रसमुत्पादयेत् विशेषतः प्रथमतः । किञ्च, सर्वत्रैव जुगुप्सितम् । सर्वदेशेषु सर्वकालेषु तत्कृत्वा यदि सत्कर्मापि कुर्यात्, ततोऽपि जुगुप्सितो भवेत् । धर्मबुद्धिस्तत्र विचिकित्सैव भवति अतो बहुदोषग्रस्तत्वात् उत्तमाया नैतद्युक्तम् ॥ २६ ॥

एवं सगुणाः प्रबोध्य गुणातीताः प्रबोधयति श्रवणादिति—

न तु लौकिकदृष्टावेते दोषाः, न हि भक्तिमार्गं सम्बन्धं एव कर्त्तव्यं इति शास्त्रमस्ति । भक्तिर्हि नवविधा श्रवणादिरूपा । प्रेमरूपा च । स्वतत्रपक्षे तु सुतरामेव नापेक्षा । स्वेहस्तु भगवद्विषयकः अलौकिकः । स एव सर्वाधिको भवति । लौकिकस्तु कामनिःशेषतां प्राप्तः हीन एव भवति । तस्यालौकिकस्य कारणानि त्रीणि । श्रवणं दर्शनं ध्यानमिति । आदौ श्रवणं, भगवद्वाचकानां पदवाक्यानां भगवति शक्तितात्पर्यावधारणम् । तथा सति विषयो व्यावर्तितो भवति, अन्यथा अन्यत्रापि स्वेहः स्यात् । तदनु दर्शनं, तदर्थस्यानुभवः । कृपया भगवत्साक्षात्कारो वा भगवत् कामार्थः नारदादेविव । ततो ध्यानं, योगेन चिन्तनम् । एतैरेव मयि भावो भवति । स चोत्पन्नो भावः अनुकीर्तनात् स्थिरो भवति । यथायमुपायः शास्त्रीयः साधीयान्, न तथा निरन्तरसान्निध्येन जातो लौकिकः । स हि कामशेष इत्यवोचाम् । अतो गृहान् प्रति यात । अतः परमार्थविचारेषि न स्थातव्यमिति । तथेत्यत्र प्रकार एव निषिद्धः, न स्वरूपतो महत्त्वं निषिद्धम् । गृहस्थितानां च विहितं भवतीति गृहगमनमाज्ञापितम् ॥ २७ ॥

एवं तासां गृहगमने वोधिते तत्परित्यागानन्तरं पुनर्ग्रहणं वांताशनमिव मन्यमानाः, भगवद्वाक्यं चानुलूङ्घ्यमिति विचार्य, अतिविरोधे उभयानुरोधिशरीरपरित्यागः कर्त्तव्यं इति निश्चित्य, तत्रापि भगवत्सम्बन्धानन्दाभावात् इति कर्त्तव्यतामृढा जाता इत्याह इति विप्रियमिति—

विगतं प्रियं यस्मादिति, उभयथापि प्रियाभावः । किं परीक्षार्थमाह, आहोस्विदभिप्रेत एवायमर्थं इति । आ समन्तात् श्रुत्वा, वाक्यतात्पर्यं निर्धार्य, सत्यं गमनमेव वदतीति निश्चित्य, अनमिप्रेतत्वेऽपि तत्प्रसवहेतुमलभमानाः, गोप्यो नैपुण्यरहिताः, गोविन्दस्य स्वामिनः देवभाषितस्वेन अनृतशङ्कारहितमीश्वरवाक्याच्च निर्दोररहितमाकर्ण्य, विषण्णा जाताः, मनसि परमं विषादं प्राप्ताः । तत्र हेतुभग्रसङ्कल्पा इति । तदा परां चिन्तां प्रापुः । कथमसद्विचारितं भग-

कृत्वा मुखान्यवशुचः श्वसनेन शुष्यद्विम्बाधराणि चरणेन भुवं लिखन्त्यः ।
अस्तैरूपात्तमषिभिः कुचकुद्धमानि तस्थुर्जन्त्य उरुदुःखभराः स्म तूष्णीम् ॥२९॥

प्रेष्ठं प्रियेतरमिव प्रतिभाषमाणं कृष्णं तदर्थविनिवर्तितसर्वकामाः ।

नेत्रे विमृज्य रुदितोपहते स्म किञ्चित् संरम्भगद्विगिरोऽनुवतानुरक्ताः ॥३०॥

वद्वाक्यं चैकमुखं भवतीति । सा चिन्ता त्रैलोक्यं व्याप्त्य चेदं जन्मजन्मान्तराणि च निर्दारम-
लभमाना दुरत्यया पर्यवसानरहिता जाता ॥ २८ ॥

ततः चिन्तया यज्ञातं तदाह कृत्वेति—

चिन्तया प्रथमं मूर्छिता जाताः । ततः मुखान्यव अवाञ्छुखानि कृत्वा, कमपि स्थमुखं न
प्रदर्शयिष्याम इति अवाञ्छुखानि कृतवत्यः । अवगताः शुचः याभिस्ताः, शोकसम्बन्धिन्यो वा
जाताः । शुचः श्वसनेन शोकसम्बन्धिना श्वासवायुना शुष्यन्तिविम्बवदधराणि येषां । ताह-
शानि मुखानि कृत्वा, चरणेन च भुवं लिखन्त्यः, तथैवावस्था भवतीति । भूमिविवरमिव
प्रार्थयन्त्यः, उपात्तमषिभिः अस्तैः कुचकुद्धमानि मृजन्त्यः, तूष्णीं तस्युः । मुखस्य अवाक्त्वेन
भक्तिरिरोभावः । श्वसनेन प्राणपीडा, शोकेनान्तःकरणस्य, विम्बाधरशोषेण कामरसस्य, पदा
भूमिलेखनेन शरीरस्य, अस्तैरिन्द्रियाणां, कुद्धमाभावेन कान्तेः, दुःखभरेण आनन्दस्य, तूष्णीं
स्थित्या चैतन्यस्य तिरोभावो निरूपितः । केवलं स्थाणुवत् स्थिताः ॥ २९ ॥

एवमपि स्थितौ तूष्णीं स्थितं भगवन्तमालक्ष्य किञ्चिद्विज्ञापयामासुरित्याह प्रेष्ठमिति—

भाषणं पूर्वोक्तमेव । अथवा । तसामप्यवस्थायां किमिति रोदनं क्रियते, स्वस्था भवत, गृहे
गच्छतेत्येव वदति, परं हसन्मुखः, तदा तासां हृदये वाक्यामृतानि प्रविष्टानि सजातीयानि
वाक्यान्युत्पादितवन्ति, तदा भगवदुद्धोधिता एव ताः भगवद्वाक्यानि पूर्वपक्षयितुमारेभिर
इत्याह प्रेष्ठमिति । प्रेष्ठो भवत्येव । स्वसामङ्ग्या तथा सम्पादितत्वात्, परं वदत्यन्यथा, तथा-
प्यप्रियमिव प्रतिभाषमाणमिति नोक्तम् । न हि कदाचिदपि भगवानप्रियवद्ववति, किन्तु प्रियो
भवति, इत्तरोऽपि भवति, सर्वभवनसामर्थ्यात् । इतरत्वे न प्रियत्वं वाध्यते । यथा जगज्जगदति-
रिक्तरूपश्च । तदाह प्रियेतरमिव प्रतिभाषणमिति । यः प्रियोऽशः, तं न तिरोधारयति ।
किन्तु वाक्यं न तेन रूपेण वदति, किन्तु रूपान्तरेण, तदा तेन सह वादः कर्तुं शक्य इति ।
न हि फलं क्वचित्साधनं भवति, मां वृणुतेति वा वदति, परं बलादपि प्रतिवन्धनिराकरणं कृत्वा
स ग्राह्य एव । तदाह कृष्णं सदानन्दमिति । ननु कोऽयं निर्बन्धः, स एव काम्य इति,
महांश्चेन नन्यते, तदा अव्यतरा अपि काम्या इति, तत्राह तदर्थविनिवर्तितसर्वकामा इति ।
तदर्थं भगवदर्थं विशेषेण निवर्तिताः सर्वे कामा याभिः । अयमेव काम्य इति निश्चित्य पूर्वमेव सर्वे
कामास्त्वक्ताः । ‘कामयश्चायं पुरुषः’ । यदि त्यक्तोऽपि गृह्येत, तदा भगवदुक्तमेव गृहं कर्थं न
गृह्येत । तसादयमेव कामः अवशिष्यते । स चेन भवेत्, स्वरूपहानिरेवेति निश्चित्य, फले मानम-
कृत्वा दृढीभूय, रुदितोपहते नेत्रे विमृज्य, यथास्थानं सर्वं प्रापयित्वा, किञ्चित्संरभेण, वादार्थ-
मुद्यमः संरम्भः । भगवान् हि वाक्येन निराकरोति, न तु स्वरूपतः । वाक्यं तु निराकार्यमिति तदर्थं
संरम्भः । सर्वोऽप्यन्तं गत्वा परावर्तते, परं संरभेण गद्वादा गीर्यासाम् । वर्णानां न स्फुटनिर्गमनं,
ईश्वरवाक्यनिराकरणे यतो वाणी विभेति । एतासां तु न भयम् । यतः अनुरक्ताः । रागो हि
भयप्रतिपक्षः । यत्र रागः स्वल्पोऽपि, न तत्र भयं । अतः अनुवत उक्तवत्यः ॥ ३० ॥

श्रीगोप्य ऊः— मैवं विभोर्हति भवान् गदितुं नृशंसं
संत्यज्य सर्वविषयांस्तव पादमूलम् ।
प्राप्ता भजस्व दुरवग्रह मा त्यजास्मान्
देवो यथादिपुरुषो भजते सुमुक्षुन् ॥ ३१ ॥

यत्पत्यपत्यसुहृदामनुवृत्तिरङ्ग स्त्रीणां स्वधर्म इति धर्मविदा त्वयोक्तम् ।

अस्त्वेवमेतदुपदेशपदे त्वयीशो प्रेष्ठो भवांस्तनुभृतां किल वंधुरात्मा ॥ ३२ ॥

वाक्यानां वाधवाक्यानि तावन्ति प्रार्थनाधिका । एकादशविधास्तेन तासां वाचो जयन्ति हि ॥ यद्भगवता प्रथममुक्तं 'खागतं वो महाभागा' इति, यद्यपि भगवता वयं स्तुताः, तथापि प्रेषणाभिप्रायेण, न तु खसिन्नागता इति । तथा सति नेयं स्तुतिः, किंत्वतिक्रूरं वचनम्, अनिष्टपर्यवसानात् । नन्वशक्ये किं कर्तव्यं, तत्राह मैवं विभो इति । भवान् सर्वमेव कर्तुं समर्थः । समर्थश्चेदन्यथा वदेत्, नृशंसमेव भवति, दयायां विद्यमानायां न वदेदिति । यच्च भगवतोक्तं 'ब्रजस्यानामय'मिति, तदसाकं नोदेश्यं, यतः सर्वविषयानेव संत्यज्य तत्र पादमूलं प्राप्ताः । अनेन त्वक्तार्थपरिग्रहः अनुचितः । नापि जारत्वेन समागतमिति निरूपितम् । एकादशेन्द्रियाणामपि विषयास्त्यक्ताः सवासनाः । तत्र विनिगमकम् तत्र पादमूलं प्राप्ता इति । अन्यथा पादमूलप्राप्तिरेव न स्यात् । यदुक्तं 'ब्रूतागमनकारण'मिति, तत्राहुः भजस्वेति । अन्यत् कर्तव्यमिति चेत्, तत्राहुः हे दुरवग्रहेति । दुष्टेऽयमवग्रहः आग्रहः, यद्भजनं न कर्तव्यम्, अन्यत्कर्तव्यमिति । यथा जीवानां । ते हि सर्वं कर्तुं वाच्छन्ति, न भगवद्भजनम् । यथायमाग्रहो जीवानां दुष्टः, तथात्रापि भवितुमर्हति । 'ये यथा मां प्रपद्यन्ते' इति तु नास्ति । यदि तदभिप्रायेणैव तथा, तदा मा त्यजासान् । असाभिर्न त्यज्यत इति । एतच्च भजनं न विषयवत्, किन्तु प्रकारान्तरेणेति विशेषतो वक्तुमशक्ताः वृष्टान्तेनाहुः देवो यथेति । देवो हि सर्वानेव भजते, अन्यथा शास्त्रं व्यर्थं स्यात् । तत्राप्यादिपुरुषो देवः । पूर्वकाण्डेऽपि भजनं सार्थकम्, सुतरां उत्तरकाण्डे । आदिपुरुषस्तु सेव्य एव भवति, देवश्च । न हि देवभजनं व्यभिचारजनकं भवति । पुरुषान्तरभजनेऽपि प्रथमंभर्ता । विवाहितः अभजनीयो भवति । अनङ्गीकारस्तूचितः, नलभजनम् । एतेन स यथा खातिरिक्त-भजनं न सहते, तन्निवृत्तिपूर्वकमेव सभजनं संपाद्य स्ययं भजते, तथा त्वयापि कार्यम् । अतस्त्र प्रेषणं तवाप्यनुचितमिति ज्ञाप्यते । किंच्च, यथा मुमुक्षुन् भजते भगवान् । आत्मीयत्वेन परिगृह्णाति, आत्मतया स्फुरति, खानन्दं तेभ्यः प्रयच्छति । 'एष हेवानन्दयाती'ति श्रुतेः । 'खाप्यथ-सम्पत्योरन्यतरापेक्षमाविष्कृतं ही'ति न्यायेन भगवान् तदर्थमात्मानं प्रकटीकरोतीति मुमुक्षुन् भजत इत्युक्तम् । अन्यथा मुमुक्षव एव भगवन्तं भजन्ते, न तु भगवान्, अतः फलद्वारा भजनम् । यथा तेषां पुनः पूर्वावस्थां न सम्पादयसि, सततं खसिन्नेव खापयसि, तथा असदर्थमानिर्भूय खानन्देन वयं योजनीया इति एतत्कर्तव्यमित्यर्थः ॥ ३१ ॥

यदपि भगवतोक्तं 'स्त्रीणां स्वधर्मपरित्यागोऽनुचित' इति, अतः 'एषा रजनी वोररूपा, नेह कीभिः स्येय'मिति । तत्राप्याहुः यत्पत्यपत्येति । पतिरपत्यानि सुहृदश्च । एषामनुवृत्तिः स्त्रीणां स्वधर्म इति धर्मविदा त्वया उक्तम् । बहिर्मुखा हि धर्मशास्त्रज्ञाः, शारीरमेव धर्मं स्वधर्ममाहुः । नत्वात्मधर्मं भगवद्मर्मं वा । यतस्ते अनात्मविदः । तथा धर्मविदैव त्वया, नत्वसान् विचार्य, अस्मान् वा, त्वयोक्तम् । तस्याप्यसामिर्विषयनिर्दारः क्रियते, न तु दूष्यते । तदाहुः अस्त्वे-

कुर्वन्ति हि त्वयि रतिं कुशलाः स्व आत्मन् नित्यप्रिये पतिसुतादिभिरार्तिदैः किम् । वमेतदिति । स्त्रीभिः स्वधर्मः कर्तव्य इति यदुक्तं, तदेवमेवास्तु । न हि पत्याद्यः धर्मस्वरूपं, नाप्याधारः, किन्तु निमित्तम् । स च धर्मः अनुष्टीयमानः प्रमीयमाणश्च भवति । अनुष्टीयमाने पुत्रादयो निमित्तम् । प्रमीयमाणे गुरुः । अतः सा अनुवृत्तिः प्रथमतो गुरावस्तु, अन्यथा स्वधर्मो ज्ञात एव न स्यात् । न च भगवद्वाक्यमनुवादकम् । पूर्वमसाकं धर्मज्ञानाभावात् । अन्यथा तदेव क्रियेत । नापि सेवाव्यतिरेकेणायं धर्मः स्फुरति । अन्यथा वचनमात्रेणैव गतं स्यात् । अत उपदिष्टस्य सिद्ध्यर्थं सेवां कारय । उपदेशस्य पदमाश्रयः कर्तैव भवति । अङ्गेति कोमलसम्बोधनात् नासाभिः प्रतिकूलतया निरूप्यते । किञ्च, स्वधर्मा अनेकविधाः, स्वापेक्षयोत्कृष्टविषयाः, समानविषयाः, हीनविषयाश्च । तत्र पूर्वपूर्वधर्मप्रावल्यम् । यथा स्त्रीणां पतिपुत्रादीनां स्वसमानानां सेवा धर्मः । एवं स्वनियामकस्येश्वरस्यापि अनुवृत्तिर्मुख्यो धर्मः । अन्यथा तत्प्रेरणाभावे पति-सेवादौ न प्रवर्तते । अतः प्रकृतेऽपि भवानीश्वरः अन्तर्यामी । तादृशोऽपि भूत्वा पतिपुत्राद्यर्थं न प्रवर्तयसे, किन्तु स्वसेवार्थमेव प्रेरयसि, अतो वाक्योक्तधर्मसिद्ध्यर्थमपि भवानादौ सेव्यः । किञ्च, धर्मो धर्मिमूलः, तदविरोधेन कर्तव्यः, फलार्थश्च कर्तव्यः, अन्यथा चेत्, अनिष्टेऽपि पुरुषं प्रवर्तयन् अनासः स्यात् । अत एव धर्मशास्त्रे प्रियत्वात् शरीरस्य तदनुरोध उक्तः । 'द्रव्यसंस्कारविरोधे द्रव्यं वलीय' इति न्यायाच्च । तत्कस्याचित् पियो देहः, कस्याचिदात्मा, कस्याचित् परमात्मा, कस्याचिन्निर्वाहकः । भवांस्तु सर्वरूपो भवति, यतः अत्यन्तं प्रेष्टः परमप्रेमास्पदमानन्दः । बन्धु-देहनिर्वाहकश्च । किञ्च, न केवलमसाकम्, किन्तु तनुभूतां सर्वेषामेव देहधारिणाम् । यतस्तनुभूतां त्वमेव प्रेष्टः । प्रेष्टाय च देयं प्रियं वस्तु । अत्रार्थं किलेति प्रसिद्धिरेव प्रमाणम् । किञ्च, न केवलं देहदाता, किन्तु बन्धुरपि, येन प्रयत्नेन शरीरं विभर्ति स बन्धुः, आत्माधारकश्च । अतः अन्तर-ज्ञवहिरङ्गन्यायेन नित्यानित्यन्यायेन वा भ(ग)वत्सेवैव मुख्या । यदा पुनस्त्वदनुपयोगः, तत्रापि चेत्तथा प्रेरणम्, तदान्यसै दास्यामो, नान्यथेति । धर्मिविचारो धर्मादप्यविधिः । एतच्च त्वदनङ्गी-कृतं सर्वमेव विरुद्धं भवतीति प्रार्थ्यते अस्तिवति । सर्वरूपत्वात् त्वमेव सेव्य इति वा । अन्यत्र एकदा सर्वसेवा प्राप्ता, अंशतो वाधिता स्यात्, विनिगमनाभावाच्च । अनेन स धर्मोऽपि न भवति, यः कालादिना वाध्यते, अशक्यश्च भवति । न हि प्रमाणं विरुद्धं विधत्ते । अतः पत्यादिसेवा-विधायकश्च शास्त्रं त्वत्सेवामेव विधत्ते । अतः अनुवादपक्षे स्वतन्त्रविधानपक्षे वा भवत्सेवैवोचितेति भावः ॥ ३२ ॥

एवं राजसीनां तिरूप्य साक्षिकीनां निरूपयति कुर्वन्ति हीति—यद्यप्युक्तं 'मातरः पितर' इति, 'मा कुद्धं बन्धुसाध्वस'मिति, तत्किमिदं प्रथमतया असाभिरेव क्रियते, आहोसिदन्येऽपि कुर्वन्ति । तत्रापि किमधमाः मात्राद्यनुवृत्तिं कुर्वन्ति, आहोसिदुत्तमाः । उत्तमा अपि त्वत्सेवायामशक्ताः, आहोसित् शक्ता इति विचारणीयम् । असिद्धये निर्णायकं महतां चरित्रमादुः । येत्वात्मनि कुशलाः आत्महितार्थिनः, न तु देहेन्द्रियाणाम्, ते त्वयेव रतिं कुर्वन्ति । स्त्रेहेन हि क्रिया भवति । भगवत्कृतमेव जीवगामि भवतीति । तदुपपादितम्, 'तचात्मने प्रतिमुखस्ये'त्यत्र । श्रीत्या च सेवा भवति । यदि पुत्रादिसेवापि धर्मः स्यात्, तदा पुरुषार्थत्वेनात्मपर्यवसायिनी स्यात् । 'कुशला' इत्यनेन तेषां कौशलमेतत्, प्रवृत्त्यपेक्षया निवृत्तिरुच्चमा । इन्द्रियदमनसामर्थ्य-भाव एव अन्यमामि कर्तव्यम्, 'यतो यतो निवर्तते'त्यत्र निरूपितम् । निरुद्धानीन्द्रियाण्यात्मगा-

तन्नः प्रसीद वरदेश्वर मास्म छिंद्या आशां धृतां त्वयि चिरादरविन्दनेत्र ॥ ३३ ॥

चित्तं सुखेन भवताऽपहृतं गृहेऽपि यन्निर्विशत्युत करावपि गृह्यकृत्ये ।

पादौ पदं न चलतस्तव पादमूलाद्यामः कथं ब्रजमथो करवाम किं वा ॥ ३४ ॥

मीनि भवन्ति । तत्राप्यात्मगामीनि तदैव भवन्ति, यदि लदर्थमुपयुक्तानि भवन्ति । अतः केवलनिग्रहकर्त्रपेक्षया ये त्वयि रति कुर्वन्ति, ते कुशला इति हिशब्दार्थः । त्वयीत्येकवचनेन च पूर्ववदेकत्र सर्वसंभवो निरूपितः । किञ्च, भवान् स्वात्मा स्वरूपभूतः, न त्वध्यासन्यायेन तथा जातः । किञ्च, प्रियस्य हि सेवा कर्त्तव्या, स चेत्प्रियः कालपरिच्छेद्यो न भवति, स भवानेव, अन्यथा जारसेवापि धर्मः स्यात्, जन्मवत् दिनस्यापि परिच्छेदकत्वात् । किञ्च, पतिसुतादयश्च न धर्महेतवो भवितुमर्हन्ति । यतः आर्तिदाः । न हि धर्मनिमित्तानि कदाचित् दुःखदानि भवन्ति । अन्यथा संसारो न स्यात् । अतस्तैः किम् । तेषां भयमस्तु, अन्यद्वा, न तैः किञ्चित्प्रयोजनमित्यर्थः । परमेकमेव त्वद्प्रसादां प्रार्थनीयं, यदभावे सर्वं शास्त्रं युक्तिश्च व्यर्था स्यात् । तदाहुः तत्सात् प्रसादे, त्वं प्रसन्नो भव । त्वदप्रसादादेव लोका आन्ताः दुःखहेतुष्वपि प्रवर्तन्ते । ननु किं साधनं प्रसादे भवतीनामिति चेत्, तत्राहुः वरदेश्वरेति । ये हि वरान् प्रयच्छन्ति, ते लोकानां क्लेशं ज्ञात्वा, यतो दयालवः, अन्यथा तपसि क्रियमाणे वरं न प्रयच्छेयुः । तेषामपि त्वमीश्वरोऽतिदयालुः । तद्वारापि सर्वेषां दुःखशमनं करोषि । अतो वयं क्लिष्टाः । क्लेश एव साधनम्, तपोवत् । निषिद्धप्रकारस्तु यद्यत्र कथन भविष्यति, स न कर्तव्यः । ननु यथैतावन्तं कालं पतिसेवा कृता, एवमेवाग्रेऽपि कर्तव्या, प्राप्तवात् । गौणमपि कर्म समारब्धं समापयेदिति, तसादविचार्यैव पतिसेवां कुरुतेति चेत्, तत्राहुः मास्म छिंद्या आशां धृतामिति । नासाभिः पतिसेवा कृता, तदर्थं वा स्थितम्, त्वदाशया स्थितम्, मध्ये स्थितिनिर्वाहार्थमेव तदङ्गीकारः । इदानीं चेत् समागतानामभिलषितार्थो न सिद्ध्येत्, तदा आशा भवा भविष्यति । तसां गतायां प्राणा एव गमिष्यन्तीति । अत एव केनचित् स्त्रीहृदयज्ञेन निरूपितम्, “आशावन्धो हृदयं मे रुणदीति” । एतस्य मूलमपि स्त्रीशास्त्रे भविष्यति । चिरात् त्वयेव धृताम्, तसां छिन्नायां अवलम्बनाभावात् अधः पतिष्याम इति । सेत्यगमर्थः प्रसिद्धः । अरविन्दनेत्रेति सम्बोधनं दृष्ट्यैवाप्यायकत्वं निरूपयति ॥ ३५ ॥

यदुक्तं ‘वनदर्शनार्थं किमागता’ इति, ततश्च वनवर्णना कृता, तत्राहुः चित्तं सुखेनेति—वनदर्शनेच्छा तदा भवति, यदा चित्तं स्वस्मिन् तिष्ठेत् । ततु त्वयैवापहृतम्, तत्रापहारे न तव प्रयासः, तथा सति सर्वं नापहृतं स्यात्, तदाह सुखेनेति । भवता वा आनन्दरूपेणापहृतं । न हि साक्षात् परमानन्दे सति कथित् परम्परया पाक्षिकं साधनं गृह्णाति । वनदर्शनं दूरे, गृहेऽपि यच्चित्तं निर्विशति । अनेन ज्ञानशक्तेरपहार उक्तः । नापि मन्तव्यं वनं किञ्चित् कार्यार्थमागता इति । तदर्थं क्रियाशक्तेरप्यपहारमाह उत करावपीति । यौ गृह्यकृत्ये निर्विशतः, दूरेणापास्तं वनकृत्यं, कामेन बलस्य हृतत्वात् । त्वत्स्पर्शेनैव करौ सजीवौ भवतः । नो चेन्मृतौ । अतः सेवाविधिरपि हस्ताभावात् कुणिठतः । न हि कररहितं कर्मणि कथिन्नियुक्ते । किञ्च, यत् व्याघ्रव्य गन्तव्यमित्यभिप्रायेण वनदर्शनं जातमित्युक्तम्, तदप्यसम्भावितम् । यतोऽसाकं पादौ द्वावपि तवपादमूलादसात् स्थानात् एकमपि पदं न चलतः, नान्यत्र गच्छतः । पादानां गतियुक्तानां मूलभूतौ त्वत्पादौ, तसापि चेन्मूलं गताः, तदा कथमन्यत्र गच्छेयुः, अन्यथा वृक्षाणामपि गतिः स्यात्, मूलं गतानाम् । ‘असात् स्थाना’ दिति वक्तव्ये, यत् ‘तव पादमूला’ दित्युक्तम्, तत् त्वद्भग्नेन सर्वत्र गन्तुं शक्यते,

सिश्चाङ्गं नस्त्वदधरामृतपूरकेण हासावलोककलगीतजहृच्छयाग्निम् ।
नो चेद्यं विरहजाश्चुपसुक्तदेहा ध्यानेन याम पद्योः पद्वीं सखे ते ॥३५॥
थर्ष्मभुजाक्ष तव पादतलं रमाया दत्तक्षणं कच्चिद्रण्यजनप्रियस्य ।
अस्प्राक्षम तत्प्रभृति नान्यसमक्षमञ्जः स्यातुं त्वयाभिरमिता बत पारयामः ॥३६॥
न तु त्वदव्यतिरेकेणेति ज्ञापितम् । अतः कथं यामः । शकटादिना प्रेषणीया इति चेत्, तत्राहुः ।
अथो अथ तत्र गत्वा किंवा करवाम । यथा शकटादिकं गृहे यातनार्थं साधनमस्ति, न चैवं
हस्तयोः कार्यकरणे किञ्चित् लोकसिद्धम् । न केवलं गमनेन प्रयोजनम्, किन्तु पित्रादिसेवार्थं
गमनम्, तदभावाद् व्यर्थमेव गमनमिति भावः । तदाहुः । अथो अथ किंवा करवामेति ।
हस्तनिरपेक्षा कृतिः भिन्नप्रकरणे भगवद्वावेन भवतीति तथोक्तम् । अनेन स्तनपानमप्यशक्यं
निरूपितम् । आशाऽभावे सर्वत्रैव शोषात् ॥ ३४ ॥

यद्यगवता शीघ्रं गच्छतेत्युक्तम्, तत्राहुः सिश्चाङ्गेति—वयं शीघ्रमेव गमिष्यामः, यदि त्वं
प्रतिबन्धं न करिष्यसि । अनेन तूष्णींभावेऽपि मरणम्, परावृत्तौ तु न किञ्चिद्वक्तव्यम् । हे
अङ्ग ! त्वदधरामृतपूरकेण त्वदधरामृतप्रवाहजलेन नो हृच्छयाग्निं सिश्च । स चाग्निः त्वयैवोत्पा-
दित इति । तत्कारणमाहुः हासावलोककलगीतजेति । तव योऽयं हासपूर्वकः अवलोकः
कलगीतं च, ताभ्यां जातो यो हृच्छयः कामः, स एवाग्निः । हासः कामजनकः, अवलोकः
सन्धुक्षणकर्ता । गीतं वायुरिव, तत्रापि कलगीतं सर्वतो वायुः । सोऽपि जातो हृदये । हृदय-
गामि च त्वदधरामृतमेव । पूरो हि वस्तु प्रवाहयति, तस्यात् सिश्चनकरणत्वेनोक्त्याऽप्नेरतिमहत्वं
ध्वन्यते । अतो युक्ता सिश्चनोक्तिः । अलौकिकश्चाग्निः अलौकिकेनैव शास्यति । कंदपों हि मृतो
ज्वलति, स हि जीवन् अश्यवस्थां त्यजति, नान्यथा, अमृतेनैव च जीवति, तत्रापि न देवभो-
ग्येन, अन्यथा तैरेव जीवितः स्यात् । सृष्टिकारणलात् नास्य मोक्षः । अतोऽतिगुप्तेनैवाधरामृतेन
तस्य जीवनम् । अतः सिश्चनमेवोक्तम् । अन्यथा निर्वायणमेव प्रार्थयेयुः । कामे जीवति जीवि-
ष्यामः, अन्यथा स खयं ज्वलन् अन्यानपि ज्वालयिष्यति । तदाहुः नो चेदिति । सिश्चनेन
यदि मत्रवादीव न जीवयिष्यसि, तदा विरहेण जनितो योऽग्निः, तेनोपसुक्तदेहाः ध्यानेन ते
पद्योः पद्वीं यामः । खयं खत्त्रमार्गाङ्गानात्, त्वच्च सखा येन मार्गेण गमिष्यसि, तेनैव
वयमपि यास्यामः । देहे गते त्वन्तर्यामिणा कच्चिदन्तव्यम्, देहान्तरस्य तु नोत्पत्तिः, वीजस्य
दग्धत्वात् । हरेणैव दग्धो न कामः प्रोहति, स विपरीतो रहो भवति । तत्रापि विशिष्टो विरहः
एकान्ताभावरूपो वा । अनेन त्वया सह एकान्ताभावे विरहत्वम् । यद्यपि पूर्वोक्ताग्निनैव दाहः
सम्भवति, तथापि भस्सात् करणे न तस्य सामर्थ्यम्, यावत् सर्वाङ्गेषु सूक्ष्मावयवेष्वप्यग्निः
प्रविश्य नोद्बुद्धो भवति । यथा वहिसम्बन्धेन शुष्कं काष्ठं ज्वलति । तत उपाधेरत्यन्तं गतलात्
ते पद्योर्गमनम् । अतो गमनं दूरापास्तम्, प्रत्युत मरणमुपस्थितमिति शीघ्रं प्रतीकारं कुरु ॥ ३५ ॥

किञ्च, यदप्युक्तं 'अथवा मदभिस्तेहात् आगता' इति, यदसाकं स्तेहः स्तुतः, तत्र याथार्थ्यं
श्रृण्वत्याहुः यर्हीति—हे अम्बुजाक्ष, दृष्ट्यैव तापनाशक, यर्हि यस्मिन् क्षणे तव पादतलं
अस्प्राक्षम, तत्प्रभृति नान्यसमक्षं अञ्जः सामस्त्येनापि स्यातुं पारयामः । साक्षात् चरणस्पर्शो
दुर्लभः । यत्र पुनः पादः प्रतिफलितः, तत्पादतलमुच्यते । रमापि तेनैव जीवति । तदुक्तं नाग-
पतीभिः । 'तवांगिरेणुस्पर्शाधिकारः यद्वाच्छयेति । अतस्तत् फलस्थानीयम् । रमायाः क्षणं

श्रीर्थत्पदाम्बुजरजश्चकमे तुलस्या लब्धवापि वक्षसि पदं किल भृत्यजुष्टम् ।
 यस्याः स्ववीक्षणकृतेऽन्यसुरप्रयासस्तद्वद्यश्च तव पादरजःप्रपन्नाः ॥ ३७ ॥
 तन्नः प्रसीद वृजिनार्दनं तेंघ्रिमूलं प्राप्ता विसृज्य वसतीस्त्वदुपासनाशाः ।
 सुखं तेनैव दत्तम्, क्वचिद् हृदये समागतम्, सुखं तत्रैव भवतीति तत्र स्पर्शं एवासाकं भूमि-
 ष्टस्य, न तु लक्ष्मीवत् हृदये तत्तलमायाति । असाभिर्विचारितम्, लक्ष्म्या चेदेतत्प्राप्तम्, तपसा
 चाश्वल्यपरिहारेण, तदाऽसाभिरपि चाश्वल्यपरिहारेण तन्निष्टुतया स्थातव्यम् । किञ्च, अरण्य-
 जनाः प्रिया यस्य । तेनापि सर्वसङ्गपरित्यागेन स्थातव्यम् । सङ्गाभावं एव भगवत्तोषहेतुरिति ।
 अरण्यं हि सात्त्विकं वैष्णवं च, अतः लक्ष्माप्यर्थं नान्यसमक्षं स्थातुं शक्नुमः । सर्वथा त्वां यो न
 प्रपन्नः, शक्त्यभावः तद्वर्मप्रवेशात् । यो हि यस्य धातकः तद्वापत्तौ तस्याग्रे स्थातुं न शक्तो
 भवति । यथा व्याघ्राग्रे देहाभिमानी । तथा भगवदीयः । भगवद्व्यतिरिक्तो हि तद्वावं नाश-
 विष्यतीति । यत्रैवं सूक्ष्मेक्षिका, तत्रान्यस्य स्थाने गमनं, तस्य च देवतात्वेन भावनं दूरापास्तम् ।
 अतः प्रीतिमात्रस्तुतिर्या सा अल्पीयसी । अनन्यभावा एव वयं लक्ष्मीवत् । किञ्च, यथा सर्व-
 परित्यागेन लक्ष्मीः चेत् त्वां शरणं गता, तदा त्वया अभिरमिता जाता, तथा वयमपि जाताः ।
 सर्वदैव स्वमेव त्वस्मबन्धं प्राप्नुमः । अन्यथा जीवनमेव न स्थात् । एवं भुक्तपूर्वा वयं नान्यत्र
 ग्रेषयितुमुचिता इति ॥ ३६ ॥

ननु तस्या दैवगत्या सम्बन्धं आसीत्, स च प्राथमिकः, भवतीनां तु प्रथमतोऽन्यत्रैव सम्बन्धः,
 अतो वैषम्यमिति चेत्, तत्राहुः श्रीरिति—लक्ष्मीरपि न दैवगत्या भवन्तं प्राप्तवती । किन्तु
 त्वच्चरणारविन्दार्थं महत्तपः कृतवती । सा न स्त्रीत्वेन त्वदीया, किन्तु भक्तत्वेन । अन्यथा वक्षसि
 खलं प्राप्य स्वतत्रम्, तुलस्या सह सापत्यमप्यङ्गीकृत्य, चरणरजो न कामयेत् । चरणरजस्तुलस्या
 भवति । भक्ता हि भक्तेः । तदुपपादितं प्रथमस्कन्धे । तस्य रजसः माहात्म्यमाह भृत्यजुष्ट-
 मिति । तद्रजसैव भृत्यानां शरीरोत्पत्तेः । किलेति प्रसिद्धेः । सर्वं एव भक्ताः त्वच्चरणरजसैव
 सम्पादितदेहवन्तः अतस्तुलसी तत्र भक्तिरूपा प्रतिष्ठिता । तद्रजःप्राप्तिर्येषाम्, ते त्वत्सेवका एव
 भवन्ति । अतो लक्ष्मीः, अन्तःकरणे स्थानं प्राप्यापि, अन्यः स्प्रक्ष्यतीति चिन्तया, रजश्चकमे ।
 तस्मिन् प्राप्ते तु न शङ्कापि । ननु किमेतावद्वयं लक्ष्म्याः, तत्राहुः । यस्याः, सवीक्षणकृते अन्य-
 सुरप्रयासः । अन्ये सर्वं एव ब्रह्मादयो देवाः तपः कुर्वन्ति, 'लक्ष्मीरसान् पश्य'त्विति । अन्यथा
 तेषां कोऽपि पुरुषार्थो न सिध्येदिति । अतो बहुभिः प्रार्थयमाना भीता जाता । कथिदत्यन्तमपि
 तपः कुर्यात्, स को वेद, किं कुर्यादिति । रजःकामनायां तु नेयं शङ्का । प्राप्तौ तु सन्देह एव
 न भवति । एवं चरणरजसः प्राप्तौ अनन्यगमित्वं निरूप्य स्वस्य तथात्वमाहुः तद्वद्वयं चेति ।
 असानपि बहवः प्रार्थयन्ति, तद्वयादेव पूर्वं चरणरजः स्पृष्टम्, ततो देहोऽपि त्वचरणरजसा
 समुद्भूत इति सर्वथा तवपादरजःप्रपन्नाः । चकारात् या अपि साम्प्रतं नागताः । या वा महिष्यः,
 ता एतादृशशरीरयुक्ता एव । अतोऽसदर्थं एव समागतो भवान् । नात्मानं गोपय । नापि गुसः
 स्थास्यसि । तसानाग्रहः कर्तव्य इति भावः ॥ ३७ ॥

एवं स्वस्य भगवदेकभौग्यशरीरत्वमुपपाद्य प्रार्थयन्ति तत्र इति—पूर्वशोकेनैव भर्तुशुश्रूषण-
 विधिनिराकृतः । तदपरित्यागः सुतरामेव तेनैव निराकृतो भवति । अनेनापि निराकरणं प्रार्थ-
 यन्ति । भगवत्कृपाभावे तादृशेनैव सम्बन्धो भवेदिति, कृपा हि सर्वतोऽधिका, तत्त्वात्कारणात्

त्वत्सुन्दरसितनिरीक्षणतीव्रकामतसात्मनां पुरुषभूषण देहि दास्यम् ॥ ३८ ॥
वीक्ष्यालकावृतमुखं तव कुण्डलश्च गण्डस्थलाधरसुधं हसितावलोकं ।

दत्ताभयश्च भुजदण्डयुगं विलोक्य वक्षः श्रियैकरमणश्च भवाम दास्यः ॥ ३९ ॥

प्रसीद, प्रसन्नो भव, त्वयि प्रसन्ने सर्वं सेत्यतीति । ननु भवतीनां प्रतिकूलमद्युष्टं दुःखप्रापकमस्ति, अतः कथं प्रसाद इति चेत्, तत्राहुः वृजिनार्दनेति । वृजिनं दुःखजनकं पापम्, खभावत एव सर्वेषां येनकेनापि सम्बन्धेन तदर्दयसि । प्रसादे हेतुमाहुः तेंघिमूलं प्राप्ता इति । यस्तु चरण-तलं प्राप्नोति, स प्रसादमपि । स च प्रसादः पशुपुत्रादिरूपो मा भवत्विति स्वाधिकारमन्येभ्यो व्यावर्तयन्ति विस्तृज्य वसतीरिति । गृहस्थाश्रमस्त्यक्तः, न तु गृहमात्रमिति वसतीरिति बहु-वचनम् । परित्यागेऽपि हेतुमाहुः त्वदुपासनाशा इति । त्वत्सेवां करिष्याम इति आशामा-त्रैणैव पूर्वसिद्धं त्यक्तम् । तत्र समागतानां पुनर्गृहसम्बन्धे किं वक्तव्यमिति । अतो देयं प्रार्थयन्ति त्वत्सुन्दरेति । तव सुन्दरं यत्सितं मोहकमप्यानन्दजनकं त्वत्सम्बन्धात् परमानन्दरूपं । तादृ-शसितपूर्वकं यन्निरीक्षणं, तेन जातः तीव्रो यः कामः, तेन तपान्तःकरणानां असाकं, पुरुषाणां भूषणरूप, अनन्तकोटिकन्दर्पलावण्यरूप, खतः पुरुषार्थरूपमेव दास्यं देहि । अतो दास्यार्थिन्य एव वयम्, न तु विवाहार्थिन्यः । अत उपनयनाद्यपेक्षापि न लोकव्यवहारेण कर्तव्येति भावः ॥ ३८ ॥

ननु भवतीनां सर्वासामेव दास्यवरणे को हेतुः, सालोक्यादेरपि फलस्य विद्यमानत्वात्, तत्राहुः वीक्ष्यालकावृतमिति—अनेन लोकेष्यायां परिन त्यक्तव्य इत्यत्रोत्तरमुक्तम् । लोके हि पुरु-षार्थत्रयम् । चतुर्विंशो मोक्षः । इद्रादैश्वर्यमावेन स्वर्गप्राप्तिः । इह लोके परमा लक्ष्मीः । तदत्र त्रयमपि दास्ये सर्वात्कृष्टमस्तीति तदुपयादयन्ति । प्रथमं सारूप्यं सालोक्यं सामीप्यं सायुज्यमिति मोक्षमेदाः ते दास्याग्रे अप्रयोजकाः । यतो मुखारविन्ददर्शनेन ते कामा निवर्तते इति भक्तिरूपमु-खारविन्दस्य तदुपेक्षयोत्कृष्टधर्मत्वं निरूप्यते । अलकाः सारूप्यमिव प्राप्ता अभराः । ते बहव एवात्र आवृत्य मुखं तिष्ठन्ति । अतः सारूप्यं गतानामपि यदि भक्तिशेषत्वम्, तदा किं सारूप्येण । किञ्च, मुखं कुण्डलश्च । कुण्डलाभ्यां श्रीर्यसि । कुण्डलयोर्वा श्रीर्यसात् । सामीप्ये हि नैकव्यं भवति । अत्यन्तसामीप्यं जायमानमपि कुण्डलादप्यधिकं न भविष्यति । ते चेत्सांख्ययोगरूपे भगवत्प्रमा-णावलम्बिनी भगवदधीनगतिमती पुनर्भगवन्मुखनिरीक्षके, तदा किं सामीप्येन । किञ्च, गण्ड-स्थलाधरसुधमिति । गण्डौ स्थलरूपौ विशालौ । खले हि रसः पातुं शक्यत इति । अधरे च सुधा यस्मिन् । गण्डस्थले स्थित्वा अधरसुधा पातुमत्र शक्येति । सालोक्ये हि आनन्दमात्रमक्षरा-मृतपानं च । अक्षरापेक्षयापि गण्डस्थले स्थितिः चुम्बनाद्यर्थमुत्तमा । अधररसश्च अक्षररसादुत्तम इत्युक्तम् । कुण्डलश्रीयुक्तं गण्डस्थलमित्यस्मिन् पक्षेऽपि सामीप्यात् भक्तौ शास्त्रीयो रसः अधिको निरूपितः, परस्परं त्वदुपयादरूपः । अक्षरादाधिक्यं तु अधररसे स्पष्टमेव । किञ्च, हसिता-बलोकमिति । हसितपूर्वकमवलोको यस्मिन् । ब्रह्मानन्दे प्रविष्टानां न भक्तिविलासः । हासो हि सर्वरसोद्भोधरूपः । ज्ञानं चाविभूतम् । ब्रह्मानन्दे तु द्रव्यमप्यव्यक्तम्, जले निमग्नस्य जलपा-नवत् । अनुभवसो हि भिन्नतया स्थितो भवति । अतो भक्तिरूपमुखस्य दृष्टत्वात् तदास्यमेव फलं, न मोक्षः । भुजदण्डयुगश्च विलोक्य इन्द्रादिभावेनापि खर्णो न प्रयोजक इति निरूपयन्ति दत्ताभयमिति । खर्णे इन्द्रः परमकाष्ठां प्राप्तः । तेऽपि दैत्येभ्यो निरन्तरं भीता इन्द्रादयः । तेषामप्यभयदात् भगवतो भुजदण्डयुगलम् । तच्चेदत्रैवास्ति, तत्परित्यज्य किमिन्द्रत्वेन । चकारात्

कारुण्यङ्गं ते कलपदामृतवेणुगीत-सम्मोहितार्थचरितान्नं चलेत्रिलोक्याम् ।

त्रैलोक्यसौभगमिदश्च निरीक्ष्य रूपं यद्गोद्विजद्वममृगाः पुलकान्यविभ्रन् ॥४०॥

न केवलमभयमात्रं प्रयच्छति, किंतु क्रियाशस्त्वा यज्ञादिना हविरपि प्रयच्छति । यथाग्रे इन्द्रः स्वाधिकारसमाप्तौ मुक्तो भवति । दण्डपदेनातुल्लंघ्यशासनत्वमुक्तम् । उभयत्र च दण्डो युगपदेन निरूपितः । ततो हि सर्वथा दैत्यनाशो भवति । किञ्च, वक्षोऽपि विलोक्य । लोकानां श्रिया रमणं भवति । श्रीरपि तत्र रमते । चकाराद्वर्मस्यापि । अतो दास्य एव भवामः ॥ ३९ ॥

ननु तथापि लोकविद्विष्टं स्त्रीणामभिसरणम्, अतः सन्मार्गरक्षणार्थं प्रमाणसिद्धमप्येतन्न कर्तव्यम्, अतः श्रवणदर्शनादिकमेव कर्तव्यमिति चेत्, तत्राहुः का स्त्रीति—अयं धर्मः पुरुषाणां वक्तव्यः, न तु स्त्रीणाम्, असंभावितत्वात् । नद्यसंभावितो धर्मो भवति । एवं धर्मनाशे धर्मस्यापकं स्वरूपमेव हेतुः, अद्वृतकर्मत्वात् । अङ्गेति सम्बोधनम्, अप्रतारणाय च । या स्त्री लोके स्त्रीशब्दवाच्या सा कथमार्यचरितान्नं चलेत् । त्रिलोक्यां सत्वरजस्तमःकार्यरूपायाम् । तामसीनां मौद्ध्यात् आर्यचरिते स्थितिं मत्वा तन्निराकरणम् । राजसीनां स्वभाव एव । साच्चिकीनां सत्त्वाद्वर्मबुद्धिमाशङ्क्य तन्निराकरणम् । आर्यमार्गपरित्यागे हेतुः ते कलपदामृतवेणुगीतसम्मोहितेति । सम्मोहिता आर्यचरिताच्चलत्येव । सम्मोहः पञ्चपर्वाविद्यास्थानीयैः । भगवत्सम्बन्धात् अविद्या तु न बाधते, परमन्य एव बाधकाः । तेषां बलं ते इति, त्वदीया इति । कलान्यव्यक्तमधुराणि यानि पदानि तत्राविर्भूतं यदमृतं तदेव वेणुदारा गीतं तेन संमोहः । गीतं देहमोहजनकम्, “गायन्तं स्त्रियः कामयन्त” इति । स्त्री तु देह एव । इन्द्रियाणां व्यामोहको वेणुः, रसात्मकत्वात् । अमृतं प्राणानाम् । पदान्यन्तःकरणस्य । अव्यक्तता आत्मन इति सम्यग्मितोहिताः । आर्याः प्रमाणवलविवेकिनः । प्रमाणे हि इन्द्रमहेन्द्रयोरपि भेदस्त्रीकारः । पृथगुपस्थिताः सर्वे एव भिन्ना इति । अन्यथा इन्द्रियाजिनोऽग्रे सम्वत्सरान्ते प्रायश्चित्तश्रवणं न स्यात्, “सम्वत्सरस्य परस्तादग्ने ब्रतपतये पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपे” दिति । अतो देहव्यतिरिक्तः स्वरूपेणोपस्थितोऽपि प्रमाणवले विरुद्धते । वस्तुविचारस्तु प्रमेयवलमाश्रित्य, अन्यथा विधिनिषेधविधयो व्यर्थाः स्युः । तदुत्तरत्र वक्ष्यति एकादशे । अतो मार्गान्तरविरोधो मार्गान्तरेणोपयुज्यत इति मर्यादाभङ्गोऽत्र न दूषणम् । एतसोत्तरमग्रे शुकश्च वक्ष्यति । रासानन्तरम्, “धर्मव्यतिकरो दृष्ट” इति । तसादत्र फलस्य सिद्धत्वात् साधनदण्ड्या अपकीर्तिः नास्तप्रतिबन्धिका । किञ्च, न केवलं नाम्ना मर्यादाभङ्गः, किन्तु स्वरूपेणापि, तदाहुः त्रैलोक्यसौभगमिति । त्रैलोक्यस्यापि सुभगत्वं यसात्, यथा सूर्येण दिनम्, चन्द्रमसा रात्रिः, तथा त्रैलोक्यमेव भगवद्वूपेण सुन्दरतां याति । इदमिति प्रत्यक्षसिद्धम् । चकारादनुभावांश्च । तच्छ्रुत्वा एतत् दृष्ट्वा का वा आर्यचरितान्नं चलेत् । अस्त्वियं प्रमाणवार्ता दुर्बला, प्रकारान्तरेणापि चलति, भगवतो रूपेण प्रमेयमर्यादाप्यपगच्छति । या कथमपि नान्यथा भवति । तदाह यद्गोद्विजद्वममृगाः इति । गावो हि प्रमाणवार्तानभिज्ञाः, मातरमपि गच्छन्ति, द्विजाः पक्षिणः सर्वभक्षाः, द्वुमाः स्थावराः, कदाचिदपि बहिः सम्वेदनरहिताः, निरन्द्रिया एवेति केचित् । मृगाः सर्वतोभयाः । तेऽपि चेद्वगवद्वूपेण गीतेन वा आश्किष्टरसाः पुलकानि धारयन्ति, रसिकमनुष्यधर्मानाविष्कुर्वन्ति । ये भगवता अन्यथैव सृष्टाः । स्त्रियस्तु स्वभावतोऽप्यन्यथाभवन्तीति नाश्रयं किञ्चिदत्र ॥ ४० ॥

व्यक्तं भवान् ब्रजभयार्तिहरोऽभिजातो देवो यथादिपुरुषः सुरलोकगोपा ।

तत्त्वो निधेहि करपङ्कजमार्तवन्धो तप्तस्तनेषु च शिरस्सु च किङ्करीणाम् ॥४१॥

एवं भगवदुक्तानां वाक्यानां निवारणार्थं पुष्टिसिद्धान्तं निरूप्य एतद्वगवत्कृपैकसाध्यमिति भगवत्कृपां प्रार्थयन्ति व्यक्तमिति—नापि त्वदुक्तमसदुक्तं वा किञ्चित्साधकं वाधकं वा तथापि स्वावतारप्रयोजनं विचार्य असासु कृपा कर्तव्या । तत्प्रयोजनमाहुः । भवान् ब्रजभयार्तिहर एव व्यक्तमभिजातः । ब्रजस्य आर्तिः पीडा भयश्च त्वया दूरीकर्तव्यम् । अन्यथा साक्षात्कृगवतावतारे प्रयोजनं न पश्यामः । भूभारहरणं तु सङ्कर्षणांशेन । वसुदेवादिप्रियं प्रद्युम्नेन । धर्मरक्षा त्वनिरुद्धेन । यदि ब्रजभयार्तिनिराकरणं न क्रियेत, तदा किमवतारान्तरकार्यं स्यात् । अतो व्यक्तं भवान् ब्रजभयार्तिहरः । इदानीं यथार्तिरसाकम्, तथा न कदापि । असदपगमे तु सर्वसापि ब्रजस्य महती आर्तिः । अत आर्तिनिवृत्तिः कर्तव्या । ननु मर्यादयैव निवृत्तिकरण-शुचितम्, न तु अमर्यादया, तथा सति भवतीनां कामशान्तिः, ज्ञानं वा, भवत्विति चेत्, तत्राहुः देवो यथादिपुरुषो इति । भगवान् ब्रवरूपः सर्वसमः, तथापि इन्द्रादिषु कृपां कुर्वन् दैत्यान् मारयन् विषमतामङ्गीकरोति । न तु देवेभ्यो ज्ञानं प्रयच्छति । यत्र स्वरूपमेवान्यथाकरोति, तत्र वाचमन्यथाकरोतीति किं वक्तव्यम् । अतो यथादिपुरुषोऽपि देवो भूत्वा सुरलोकगोपा जातः, तथा भवानपि धर्ममर्यादारक्षकः, असत्सम्बन्धं करोत्विति भावः । तदेव रसपोषणार्थं व्याजेनाहुः तत्त्वो निधेहीन्ति । आदावसाकं शिरसि हस्तं स्थापय । यथा असाकमभयं भवति । ततोऽसाकं हृदयतापनिवृत्यर्थं स्तनेषु च करपङ्कजममृतसावितापनाशकं निधेहि । अनौचिती तु नास्ति । यतो वयं किङ्कर्यः । परीक्षार्थं वा एतत् द्रष्टव्यमिति रसोक्तिः ॥ ४१ ॥

श्रीशुक उवाच—इति विक्षवितं तासां श्रुत्वा योगेश्वरेश्वरः ।

प्रहस्य सदयं गोपीरात्मारामोप्यरीरमत् ॥ ४२ ॥

ताभिः समेताभिरुद्धारचेष्टिः प्रियेक्षणोत्पुल्लमुखीभिरच्युतः ।

उदारहासद्विजकुन्ददीधितिवृद्धरोचतैणाङ्क इवोङ्गुभिर्वृतः ॥ ४३ ॥

उपगीयमान उङ्गायन् वनिता शतयूथपः ।

एवं प्रार्थनायां भगवान् यत्कृतवान् तदाह इतीति—

षड्गुणैश्वर्यमावेन षोढा रेमे हरिः स्यम् । स्वरूपेणापि शृङ्गारो द्विविधोऽपि निरूपितः ॥ १ ॥

सामान्यरमणं पूर्वं विशेषे मेलनं पुरा । बाह्येन रमणं पश्चात् आन्तरञ्च ततः परम् ॥ २ ॥

ततो नानाविलासेन जातकेलिविभेदतः । विप्रलंभस्य सिद्धार्थं तासां मानमुदीर्यते ॥ ३ ॥

तिरोभावस्ततश्चापि नायं लौकिककाङ्क्षः ॥

प्रथमं तासां तापापनोदनार्थं सामान्यलीलामाह । इति तासां विक्षवितं परमवैकुञ्ज्यभाषितं श्रुत्वा प्रहस्य अरीरमत् । ननु निरिन्द्रियः कथं रेमे, तत्राह, योगेश्वराणामपीश्वर इति । योगादिषु सर्वे पदार्थाः स्फुरन्ति, अणिमादयोऽपि, तथा तदैव स्वरूपमेवेन्द्रियादिभावे प्रकटीकृतवान् । न तु स्वस्य कामेन । तथा सति बीजनिवृत्तौ कामो निवर्तेत । तासां यथा न कदाचिदपि स भावो गच्छति, तदर्थं प्रहस्य प्रकर्षेण हास्यं कृत्वा, तासामुद्धरणार्थं, न तु भिन्नगणनया मर्यादायां पातयित्वा नाशनार्थमिति । तदाह सदयमिति । गोपीरेवारमयत्, स्वयं त्वात्माराम एव । तासां रसाधारत्वाय वा सदयम् ।

क्रिया सर्वापि सैवात्र परं कामो न विद्यते । तासां कामस्य सम्पूर्तिर्निष्कामेनेति तास्था ॥ १ ॥

कामेन पूरितः कामः संसारं जनयेत् स्फुटः । कामाभावेन पूर्णस्तु निष्कामः स्यात् न संशयः ॥ २ ॥

अतो न कापि मर्यादा भग्ना मोक्षफलापि च । अत एतच्छ्रूतौ लोको निष्कामः सर्वथा भवेत् ॥ ३ ॥

भगवच्चरितं सर्वं यतो निष्काममीर्यते । अतः कामस्य नोद्वोधः ततः शुकवचः स्फुटम् ॥ ४ ॥

आत्मारामस्य आत्मनैव रमणं व्यावर्तयितुमपिशब्दः । अरीरमत् बहुधा रेमे । उच्चरोत्तरं रसाधिकयं च प्रकटितवान् ॥ ४२ ॥

एवं सामान्यलीलामुक्त्वा विशेषलीलामाह ताभिरिति त्रिभिः—

अजातस्तरकेलिभिः प्रथमतः ताभिः समेतो जातः मिलितः । पूर्वं भयात् पृथक् स्थिताः । तत उदराणि चेष्टितानि यस्य । अत्र औदार्यं रसविषयकम् । यथा तासां महानेव रस आविर्भवति, तथा कामशास्त्रसिद्धलीलाः सर्वा एव कृतवान् । ततस्ता अन्तःपूर्णरसाः । प्रियस्य भगवत् ईक्षणार्थमुत्पुल्लानि मुखानि यासां तादृश्यो जाताः । प्रियेक्षणेन वा स्वर्यकिरणैरिव उत्पुल्लानि मुखानि । वस्तुतो लोभस्थितरसार्थमेव तथाकरणम् । एतावति कृते रसो निवर्तते, तदभावायाह अच्युत इति । तासामपि रससमाप्त्यभावाय उदारेति । उदारो यो हासः पूर्णकामप्रदः, कामार्थमेव यो मोहः तेनैव स्वेहः सम्बर्धितः । तदाह । हाससहिता ये द्विजाः त एव कुन्दपुष्पाणि, आरक्तान्यपि हासेन शुश्राणि, तेषु दीधितिर्थस्य । कुन्दत्वं स्वेहस्यैतन्मात्रपर्यवसानार्थम् । तथा सति फलभोगात् कान्त्यभावमाशङ्क्य तत्र दीधितिरुक्ता । यद्यपि भगवान् तन्निर्वन्धेन रेमे, जगदोषनिराकरणार्थञ्च, न तु स्यम्, तथापि न पूर्णमनोरथ इव, किन्तु यथा लौकिकः, तदाह दृष्टान्तेन । एणाङ्कः उङ्गुभिः नक्षत्रैः सह यथा व्यरोचते ति । बन्धातिरिक्ताः सर्वा बाह्या एव लीला उक्ताः ॥ ४३ ॥

एषा विशेषतः प्रथमलीला बाधकक्षमनिवारिका । द्वितीयलीलाया उद्वोधार्थं पूर्वसामग्रीमाह

मालां विभ्रौजयन्तीं व्यचरन्मण्डयन् वनम् ॥ ४४ ॥

नद्याः पुलिनमाविश्य गोपीभिर्हिमवालुकम् ।

रेमे तत्तरलानन्दिकुमुदामोदवायुना ॥ ४५ ॥

बाहुप्रसारपरिरम्भकरालकोरुनीवीस्तनालभननर्मनखाग्रपातैः ।

क्षेवल्यावलोकहसितैर्वजसुन्दरीणामुत्तम्भयन् रतिपतिं रमयांचकार ॥ ४६ ॥

एवं भगवतः कृष्णाल्लब्धकामा महात्मनः ।

आत्मानं मेनिरे स्त्रीणां मानिन्योभ्यधिकं सुवि ॥ ४७ ॥

उपगीयमान इति—ताभिरुपगीयमानः निकटे गीयमानः खयमप्युदायन् जातः । ततः वनिताशतानामनेकविधत्तीणामनेकविधानेव युथान् पातीति तथा जातः । यावतीभिर्मिलितो रस-हेतुर्भवति तावतीनामेकं यूथम् । एवमनेकरूपाणि कृतानि । तेषामत्र रक्षणं दूरादेवाश्वासनेन च । तदा गायतो गच्छतः रूपमाह मालामिति । वैजयन्तीं नवरत्नस्त्रितां स्वाभाविकीमैश्वर्यप्रबोधिकां कीर्तिंमर्यां मालां विभ्रत्, वनमेव सर्वं मण्डयन् अलंकुर्वन्, व्यचरत् लीलागतिं कृतवान् । एषा हि गतिः तासां कामोद्वोधिका । स तासां कामपूरकः । एकसात् वनात् वनान्तरं वा गत इति ॥ ४४ ॥

एवमुद्दुद्दे कामे ताभिः सह बन्धादिभिः रेम इत्याह नद्या इति । नद्याः पुलिनमच्छं कोमल-माविश्य, आसमन्तात् प्रविश्य, रमणे बन्धादिभिरतिकोमलं कृत्वा, गोपीभिरनेकविधाभिः रेमे । हिमाः शीतलाः वालुका यत्रेति अन्तरुष्मा निवारितः । वहिः शैत्यं चाह तत्तरलानन्दीति । तस्या नद्यास्तरलास्तरङ्गाः ताभिः कृत्वा आनन्दयुक्तं पुलिनमेव । आनन्दयुक्तो वायुर्वा । कुमुदानां चानन्दयुक्तसुगन्धः । तस्यानन्दजनकत्वेनेव माद्यं निरूपितम् । शैत्यं च कुमुदानां जलसम्बन्धात् । तादृशवायुना सहितं पुलिनम् । महाबन्धेषु वायोरप्यपेक्षा ॥ ४५ ॥

एवं सर्वमावेन तासां जातसरकेलित्वं सम्पादितम् । अतः परं अष्टविधालिङ्गनादिपूर्वकं चेष्टितकामादियुक्तं रसविलासचरित्रमाह बाहुप्रसारेति—दूरे स्थितानामवयवं वा स्प्रष्टुं बाहुप्रसारणम् । ततो बलादपि परिरम्भः । ततः करालकोरुनीवी स्तनानामालभनानि । करालभनं हस्ते ग्रहणम् । पुरुषायितलीलासम्बन्धे वा । एवं कचोन्नमनार्थं अलकानां स्पर्शः । ऊरुपश्चो बाहुबन्धार्थः । नीवी-स्पर्शः पुष्टे रसे मोचनार्थः । स्तनयोस्तु रसोद्भवनार्थः । एवं पञ्चस्पर्शा विहिताः । नर्मपरिहास-वचनानि कामस्तम्भनार्थम् । ततो नखाग्रपाताः नखक्षत दन्तक्षत ताडनादयः कामयुद्धनिरूपकाः । तत्तत्स्थाने स्थितः कामः तैरुद्धोध्यते यथा सेनावधे राजा समायाति । क्षेलिः क्षेलिका प्रस्तोभनादिः, तत्पूर्वकान्येवावलोकनानि । हसितानि रसस्थापकानि । एवं द्वादशविधोऽपि कामे द्वादशाङ्गेषु स्थितः प्रबुद्धो भवति, तदाह ब्रजसुन्दरीणामुत्तम्भयन्निति संयुक्तः कामो रतिपतिः, वियुक्तस्त्वग्निरूपः । एवमाधिदैविकं कामयुद्धोधयन् रमयांचकार । गोपीनां सुखमेव प्रकटितवान्, न तु कामान्तेन विरतिमुत्पादितवान् ॥ ४६ ॥

एवं संयोगशृङ्गारमुपपाद्य विप्रयोगमुपपादयितुं तासां मानमाह एवभिति—पूर्वोक्तप्रकारेण भगवतः सर्वरसदानसमर्थात् कृष्णात्, सदानन्दात् फलरूपात्, लब्धकामाः प्राप्तमनोरथाः सत्यः आत्मानमेव पूर्णं मेनिरे, न तु भगवन्तं पूर्णम्, तेन वा स्वपूर्णताम् । ननु भगवानेवं कथं कृतवान्, न्यूना एव कथं न संरक्षिताः, तत्राह महात्मन इति । भगवान् महानेवात्मा । न ह्यगाढे जले प्रविष्टः अम्बो भवति, घटो वा अपूर्णो भवति । किञ्च, आत्मानं स्त्रीणां मध्ये अभ्यधिकं मेनिरे,

तासां तत्सौभगमदं वीक्ष्य मानं च केशवः ।
प्रश्नमाय प्रसादाय तत्रैवान्तरधीयत ॥ ४८ ॥

श्रीशुक उवाच—अन्तर्हिते भगवति सहसैव व्रजाङ्गनाः ।

अतप्यस्तमचक्षाणाः करिण्य इव यूथपम् ॥ १ ॥

गत्यानुरागस्मितविभ्रमेक्षितैर्मनोरमालापविहारविभ्रमैः ।

भुवि चाभ्यधिकम्, भुवि स्त्रीणां मध्ये वा । अत एव मानिन्योऽपि वा जाताः । न ह्यस्तस्त-
शोऽन्याः सन्ति । अतोऽसान् यदि प्रार्थयिष्यति, तदा रसं दास्याम इति मानयुक्ता जाताः ।
भगवद्ग्रामस्तासु समागताः । तथा सति यथा प्रार्थनया पूर्वं भगवान् वशे जातः, एवं वयमपि
भविष्याम इति । रसार्थमेवैवं भावः, न तु दोषरूपः, भगवद्ग्रावात् ॥ ४७ ॥

भगवांस्तु ऐक्येनैव रसं प्रयच्छन् वहिस्तिरोहितो जात इत्याह तासामिति—मानः पूर्णता
च न दोषाय । स्त्रीषु भूमौ च यदाधिक्यज्ञानं स दोषो भवति । तदनूद्य तत्परिहारार्थं तिरोहित
इत्याह । तासां तत्प्रसिद्धं पूर्वोक्तं सर्वोत्तमत्वलक्षणं सौभाग्यमदं वीक्ष्य, तस्य मदस्य प्रश्नमाय
अन्तरधीयत । ननु भगवद्रमणेन हि तासामेवं भावः, अतः स्वकृत एवेति कथं तिरोधानं कृत-
वानित्याशङ्काह । वीक्ष्य मानं च प्रसादाय तत्रैवान्तरधीयतेति । मानापनोदनं कर्तव्यम् । मान-
स्त्वान्तरः । अशक्तो हि वहिरपनोदनार्थं यत्नं करोति । चकारात् स्वर्धमञ्च । अतः प्रसादाय, प्रथम-
स्तासाम्, पश्चात् स्वस्य च तत्रैव गोपिकासु यूथमध्ये वा अन्तर्धानं प्राप्तवान् । नन्वेतत् द्रव्यमपि न
कर्तव्यम्, उपेक्षिताः कुतो नेति चेत्, तत्राह केशव इति । यथा रजोगुणं ब्रह्मणो निवार्य, तस्मै
मुक्तिं दत्तवान्, यथा वा शिवस्य तमोगुणं निवार्य, एवमेतासामपि मदं मानं च निवार्य, मुक्तिं
दातुं तथा कृतवानित्यर्थः । कायिकतिरोभावोऽयम्, प्रथमाधिकारित्वाद्गोपीनाम् ॥ ४८ ॥

स्थानन्दस्थापनार्थाय लीला भगवता कृता । स वाहो जनितः पुष्टे यथान्तर्निविशेषत्वुनः ॥ १ ॥
तदर्थं भगवांस्तासु लीलया सहितोऽविशत् । चत्वारोऽत्र निरूप्यार्था रसासक्तिहरेः क्रियाः ॥ २ ॥

गर्वाभावश्च तत्रादौ निरूप्यन्ते क्रमात्रयः । उद्देशतो लक्षणतः फलतश्च यथायथम् ॥ ३ ॥
सप्तविशेषे तिरोधानाल्लीलान्वेषणतत्पराः । रसमन्तर्गतं चकुर्गोपिका इति रूप्यते ॥ ४ ॥

पूर्वाध्यायान्ते भगवतस्तिरोभाव उक्तः, ततस्तदनन्तरं प्रथमतः तासां रसासक्तचित्तानामापा-
ततो महांस्तापो जात इत्याह । अन्तर्हिते भगवतीति—भगवति अन्तःप्रविष्टे पङ्कुणैश्वर्य-
सहिते यावदन्तरनुसंधानं न कृतवत्यः, तावत् सहसैव अक्सासादतप्यन् । अन्तर्विचाराभावे हेतुः ।
व्रजाङ्गना इति । तापे हेतुः तमचक्षाणा इति । तापः सहज एव स्थितः कामात्मा तदर्शनसप-
र्शादिभिः शान्तो भवति । यदा पुनः पूर्वसिद्धं वहिर्दर्शनं न जातम्, तत्त्वाप उच्चित एव । तासां तदा
स्पर्शं एव मुख्य इति ज्ञापयितुं दृष्टान्तमाह करिण्य इवेति । यूथपो महामत्तगजः । “रतिं गज
एव जानाती” ति वात्सायनः । ‘रत्यां विमद्दे गज’ इति विवृतश्च । वने संति च सिंहाः, तथात्र कालः ।
अतः करिणीनां यूथपादर्शने महानेव क्लेशः ॥ १ ॥

यदा पुनः सन्तापः अन्तःप्रवेष्टुमैच्छत्, तावता भगवल्लीला अन्तःप्रविष्टा तापं दूरीकृत्य स्वय-
मेवाविर्भूतेत्याह गत्येति—ता भगवदीयैः कायवाङ्गनोभिः वशीकृताः तद्वावभापनाः तासा
एव भगवचेष्टा जगृहुः । प्रथमतः कायिकीमाह गत्या कायचेष्टया वशीकृताः । तत इन्द्रियस-
हितमनश्चेष्टया वशीकृता जाता इत्याह अनुरागेति । अनुरागः स्वेहो मानसः, तत्पूर्वकं सितम्, तस्य

आक्षिस्तचित्ताः प्रमदा रमापतेस्तास्ता विचेष्टा जगृहुस्तदात्मिकाः ॥ २ ॥
 गतिस्मितप्रेक्षणभाषणादिषु प्रियाः प्रियस्य प्रतिस्तुत्यः ।
 असावहं त्वित्यबलास्तदात्मिकाः न्यवेदिषुः कृष्णविहारविभ्रमाः ॥ ३ ॥
 गायन्त्य उच्चैरसुमेव संहता विचिक्युरुन्मत्तकवद्वनाद्वनम् ।

विलासः खनिष्ठतात्याजनार्थः । अन्यथैवं सति ज्ञानमेवोदयं प्राप्नुयात् । अतः सितेन मन्दहा-
 सेन ईषद्विमोहिताः, न बहिर्गताः, नान्तःस्थिताः, किन्तु भगवति मध्ये स्फुरिते तद्वर्षेषु च समा-
 गताः । अनुरागस्मितेन यो विभ्रमो विलासः अलसवलितादिः तत्सहितानीक्षितानि, सर्वं एव
 कटाक्षाः । वाचिकैरपि विमोहमाह मनोरमालापेति । मनो रमयतीति, मनसि रमते इति वा,
 मनोरमः, योऽयमालापः, भगवतो गुह्यभाषणानि, केवलवाक्यस्य चित्ताक्षेपकत्वं न भविष्यतीति
 प्रामाण्यावधारणं स्त्रीणां प्रकारान्तरेण न भवतीति फलमेवादौ निरूपितम् । सुखार्थं हि भगवद्वा-
 क्यानि तदानीमेव च सुखमुत्पादयन्ति । ते चालापाः क्वचिद्वन्धादिवोधका लीलोपयोगिन
 इत्याह । विहार इति । तत्रापि विलासाः अवान्तरमेदाः, यथोत्तानके ग्राम्यादयः । तैः पूर्वकृतैः
 तमः सत्त्वरजोरूपैः त्रिविधमपि चित्तमाक्षिस्मिति आक्षिस्तचित्ता जाताः । अतस्तापं न प्राप्नवत्य
 इति भावः । प्रमदा इति । प्रमदाः प्रकृष्टो मदो यासां खभावत एव, अन्यथा दास्यभावान्न
 प्रच्युताः स्युः । तदा केवल भगवतः लीला सानुपयोगिनी साम्प्रतं च नानुभूतेति रमापतेल-
 क्षमीपतेः, लक्ष्म्या सह विलासरूपां चेष्टां जगृहुः । एकसा अपि बहव्यश्वेष्टा इति तास्ता उक्ताः ।
 नन्वीश्वरधर्माविष्करणं दासीनां निषिद्धमिति चेत् तत्राह तदात्मिका इति । भगवानेवात्मनि
 यासाम्, तथात्वेन स्फुरितः । अतो भगवल्लीलाग्रहणं तापनिवारकत्वेनोद्देशत उक्तम् । विस्तरप्रे-
 वक्ष्यति । क्रमहेतुत्वश्च वक्ष्यामः ॥ २ ॥

ततो भगवतः खरूपपरिग्रहो जात इत्याह गतिस्मितेति—धर्माश्रेत् खसिन् समागताः
 तदैकत्रोभयधर्मा विरुद्धा इति भगवति स्वधर्मानारोपितवत्यः । कायवाङ्मानसां दृष्टेश्च चत्वारः
 प्रधानधर्माः । तेषु सर्वेष्वेव प्रतिरूपा मूर्तिर्यासाम् । भगवद्वर्षेषु खमूर्तिरारोपिता । अन्यथा अन्यो-
 ऽन्यधर्माभिनिवेशाभावे सम्यक् विलासो न स्यात्, तदाह । गतिः कायिकी, सितं मानसम्,
 प्रेक्षणमैन्द्रियकम्, भाषणं वाचिकम्, तदादयो यावन्तो विभ्रमाः बन्धादयः रतिरूपा एव । तेषु
 सर्वेष्वेव प्रियस्य सम्बन्धिषु खयं प्रियाः भोगावस्थामेव प्राप्नाः विपरीता जाताः । “रसाचिक्ये
 लिंगः पुरुषत्वमापद्यन्तं” इति वात्स्यायनः । अत एव खयं प्रिया योग्याः प्रतिरूपा विपरीततया
 आरुदा मूर्तयः खरूपाणि यासामिति । तत्र यासां भगवानलपव्यवहितः पूर्वमासीत्, ताभिर्भग-
 वत्प्रश्ने कृते, अन्तर्हिताज्ञानात् तत्रोत्तरवक्त्रयो भवन्ति । ‘असौ कृष्णः’ ‘अहं कृष्ण’ इति । अथवा ।
 योऽन्विष्यते, सोसावहमिति । अन्यासां प्रतीत्यर्थं नटः कपटवेषं कृत्वापि वदति क्रीडायाम्,
 तथा न, किन्तु खत एवेत्याह अवला इति । अवलाः लिंगः भगवद्वूपाविष्कारे च बलरहिताः ।
 स्पष्टवैलक्षण्यश्च स्त्रीपुरुषयोः । तथाकथने प्रतारकत्वमालक्ष्याह तदात्मिका इति । न केवलं
 धर्मापत्तिः, किन्तु तद्वर्षाणामपीत्याह । कृष्णवत् विहारः कायवाङ्मानोव्यापारः, विभ्रमाः
 तत्रत्या विलासाः यासाम् ॥ ३ ॥

एवं तापलीला भगवतामुद्देशतस्तासु सम्बन्धमुक्त्वा ग्रथमं तापनिवृत्यर्थं अन्वेषणं कृतवत्य
 इत्याह । गुणानाभिव त्रयाणामेषामन्योन्योपमर्हनेन भगवदिच्छयाविर्भाव इति न परस्परकार्यप्र-

पप्रच्छुराकाशावदन्तरं बहिर्भूतेषु सन्तं पुरुषं वनस्पतीन् ॥ ४ ॥

दृष्टो वः कच्चिद्अव्यत्थ मूक्ष्म न्यग्रोध नो मनः ।

नन्दसूनुर्गतो हृत्वा प्रेमहासावलोकनैः ॥ ५ ॥

तिवन्धकता आपाततः । अतो यदा प्रपञ्चसम्बेदनं, तदा पृष्ठवत्य इत्याह गायन्त्य इति—
प्रथमतो मिश्रभावात् गायन्त्यो जाताः । शब्दो हि धूमवल्लोके बाह्याभ्यन्तरयोगतः । विराजते
विनिर्गच्छन् तारतम्यं च गच्छति ।

अतोऽत्र धर्मिधर्माणामाधिक्यात्, ज्ञानमुत्तमम् । यथा भगवतोगानात् स्वयमागत्य संगताः ।
एवं स्वयं भगवत आगल्यं जगुः स्फुटम् । कुत्रिमन्वातु भावस्य मिलिताश्च स्वतोऽन्यतः ।

ततो विशेषविज्ञानात् तिरोभावोऽस्फुरत् स्फुटः ।

तदा विचिक्युः क भगवानस्तीत्यन्वेषणं कृतवत्यः । तत्रापि न सर्वात्मना तिरोभावः स्फुरित इति
अन्वेषणेऽपि अनियतवृत्तयो जाता इत्याह उन्मत्तकवदिति । अज्ञात उन्मत्त उन्मत्तकः कुत्सितो
वा । स यथा स्वपरविवेकं न जानाति, वस्त्रादिरहितश्च भवति । एवमवस्थां प्राप्ताः । एकसाद्वनात्
वनान्तरं गताः । किञ्च, न केवलमन्वेषणमात्रम्, किन्तु उन्मत्तकवत् पृच्छन्ति स्वेत्याह पप्रच्छु-
रिति । शुको हि भगवत्स्वरूपाभिज्ञः आनन्दमात्रकरपादसुखोदरादिकृष्णं सर्वत्रैव विद्य-
मानं पश्यति । यदि भक्तिसहितं ज्ञानमाविर्भवति, तदा अन्योऽपि पश्यति । सर्वत्रैव तिरोधा-
ननाशात् । तादृशमेताः परिच्छिन्नं मत्वा पृच्छन्तीति, तासामज्ञानकथनार्थमाह । आकाशवद-
न्तरं बहिर्भूतेषु सन्तमिति । बाह्याभ्यन्तर विवेकहेतुराकाश इति पूर्वं निरूपितम्, तद्वदेवायमपि ।
अत एवाकाशस्य ब्रह्मलिङ्गत्वम् । एतादृशं सर्वत्रैव विद्यमानमद्वष्टा, आत्मनि विचारं त्यक्त्वा,
चेतनांश्चापृष्टा, स्थावरान् पृच्छन्ति । वनस्पतीन् पप्रच्छुरिति । ते हि वैष्णवा इति । मूढा अपि
वैष्णवा एव हि विष्णुगतिं जानन्ति, नत्वत्यन्तं निपुणा अप्यवैष्णवाः ॥ ५ ॥

तत्रापि प्रथमं विष्णुब्रह्मशिवतां लोके प्राप्ताः अश्वत्थपुरुषवटासान् पृच्छन्ति । दृष्ट इति—
अश्वत्थो हि वैष्णवो वृक्षः, विष्णुवत् लोके सन्मानमहतीति प्रायेणायं ज्ञास्यति, तथाप्ययं स्तब्धः
स्वोत्तमभावनया न ज्ञास्यतीति तदर्थं हेतुभूतं नामाह । अश्वस्तिष्ठत्यसिन्निति अश्वत्थः । लोका-
स्त्वश्च तिष्ठन्ति, अस्मिस्त्वश्चस्तिष्ठतीति । ‘अश्वो रूपं कृत्वा यदश्वत्थे तिष्ठत्’ इति श्रुतेः । तर्हि
प्राजापत्योऽश्वत्थ इति तदपेक्षया प्राजापत्यो वृक्षः प्रष्टव्य इति पुक्षं पृच्छन्ति मूक्षेति । तत्रापि
तस्याज्ञानं नाम्ना बदन्ति । अयं हि मनुष्याणामज्ञानार्थं पावित्र्यक्षारणादुत्पन्नः अपवित्रः लोका-
नामज्ञानहेतुरेव । अतः कथं वक्ष्यतीति । ‘पशुना वै देवाः स्वर्गं लोकमायन्, तेऽमन्यन्त मनुष्या
नो त्वा भविष्यन्तीति, तस्य शिरश्छित्त्वा मेषं प्राक्षारयन्, स पुक्षोऽम्’वदिति श्रुतेः । तर्हि कर्म-
सम्बन्धरहितः वैष्णवधर्मोपदेष्टा शिवः प्रष्टव्य इति तद्रूपं न्यग्रोधं पृच्छन्ति न्यग्रोधेति । तस्यापि
दृष्टम् । नितरामग्राण्यधो यस्येति । अतोऽन्ते हीनभावं गच्छतीति । अग्रे गमने हेतुर्भविष्यति ।
वः युष्माकं सम्बन्धी युष्माभिः किं दृष्टः । प्रपञ्चसम्भावनायां कच्चिदिति । दृष्टोऽसाभिः पूर्वम्,
सर्वदैव वा, ततः किं भवतीनामिति चेत्, नो मनः हृत्वा गत इति । ननु स विष्णुः कर्थं चौर्यं
करिष्यतीति, तत्राहुः नन्दसूनुरिति । नन्दस्य चेत् पुत्रो जातः, तदा तत्कार्यं कर्तव्यम् । ते हि
दधिदुग्धादिचौर्यं कुर्वन्ति । अतो मनश्चौर्यमपि नात्यन्तं विरोधि । भर्तुनामाग्रहणं वा । अत एव
हरणपर्यन्तं प्रभुपुत्र इति न ज्ञातः । अन्यथा भोगं परित्यज्य कर्थं गच्छेत् । नन्वन्तःस्थितं मनः

कच्चित् कुरबकाशोकनागपुन्नागचम्पकाः ।

रामानुजो मानिनीनां गतो दर्पहरस्मितः ॥ ६ ॥

कच्चित्तुलसि कल्याणि गोविन्दचरणप्रिये ।

सह त्वाऽलिकुलैर्बिन्द्रत् दृष्टस्तेऽतिप्रियोऽच्युतः ॥ ७ ॥

मालल्यदर्शि वः कच्चित् मल्लिके जाति यूथिके ।

प्रीतिं वो जनयन् यातः करस्पर्शेन माधवः ॥ ८ ॥

चूतप्रियालपनसाशानकोविदारजम्बर्कविलवबकुलाग्रकदम्बनीपाः ।

कथं गृहीतमित्याशङ्क्य, त्रिविधं मनः त्रिभिरपि धर्मैर्गृहीतवानित्याह प्रेमहासावलोकनैरिति ।
प्रेमपूर्वकहास्य सहितान्यवलोकनानि मनोहराणि । तमोरजःसत्त्वभावा उक्ताः । प्रेमणा अन्तःप्रवेशः, हास्येन ग्रहणमवलोकनेन हरणमिति ॥ ५ ॥

तेषामनुत्तरं मत्वा, एते अमुख्यफला महान्तोऽपि काकसेव्या एवेति, ये महान्तः पुष्पवन्तः सुगन्धाः, तान् पृच्छाम इति कुरबकादीन् पृच्छन्ति कच्चिदिति । कुरबकाशोकौ कामोदीपकौ । एते कामबाणपुष्पाः । नागो नागकेसरः, पुन्नागश्चम्पकश्च अतिसुगन्धपुष्पाः । ते हि कामिनं व्यावर्तयन्ति । अतः पञ्चाष्ट्येते ज्ञास्यन्तीति । रामानुजः कच्चिद्वर्द्धिर्दृष्ट इति पृच्छन्ति । पूर्ववदेव प्रयोजनकथनम् । मानिनीनां दर्पहरं सितं यस्य । व्यर्थमेव गतो भगवान्, सितमात्रेणैव दर्पो गच्छति, किं गमनेन । भयं तु नास्त्येव, यतो रामानुजः बलभद्रभ्राता, भर्तुनाम न ग्राद्यमिति । वयं सर्वा एव मानिन्यः स्थिताः । अतोऽसदर्पदमनार्थं गतः । प्रायेणैर्तैर्न दृष्टः । कुत्सितरवात् कं सुखं यस्य । रोदनप्रियोऽयम् । अशोकश्च शोकनाशक एव, न तु कस्यचित् सुखं प्रयच्छति । नागोऽयं नाम्नैव भयानकः । गजपक्षेऽपि पुंसामपि नागः । चम्पकोऽपि परिणामविरसः ॥ ६ ॥

अफलाश्वैते । पूर्वोक्तास्त्वपुष्पाः, एते अफलाः । फलपुष्पाभ्यां नानाविधविनियोगसंभवादज्ञानं मत्वा, तुलस्यास्तुभयं नास्तीति भगवदीयत्वेन प्रसिद्धां पृच्छन्ति ॥ कच्चिदिति—तुलसीति सम्बोधनं सखीमिव मत्वा । सा चेत् पूर्वसम्बन्धसरणेन भक्तेव भगवन्तं भजेत्, तदा रसो न पुष्ट इति तां भगवत्पत्नीं मन्यमाना आहुः कल्याणीति । एवमपि सति भक्तिप्रधानेत्यसदाद्यपेक्षया उत्कृष्टेत्याहुः गोविन्दचरणप्रिय इति । किञ्च, तव दर्शने उपायोप्यस्ति । लत्सजातीयस्य तत्र विद्यमानलात् । सजातीयो हि सजातीयं मार्गस्य दृष्टा गच्छति । तदाहुः । अलिकुलैः सह त्वा लां विभ्रत् दृष्ट इति । किञ्च, ते भगवानत्यन्तप्रियः, यद्यनेन मार्गेण गतः स्यात्, अवश्यं त्वया दृष्टः स्यादिति ॥ ७ ॥

तत्राप्यरुचिं मला, इयं सपलीवत् स्वोत्कर्षं ख्यापयन्ती कथमन्याभ्यो वक्ष्यतीति, साधारण्यः स्त्रिय एवासाकमुपकारिण्य इति, ताः पृच्छन्ति । मालतीति—हे मालति, वः युष्माभिः प्रत्येकं नानारूपाभिः दृष्टः कच्चित् । तथैव मल्लिके, हे जाति, हे यूथिके । एताश्वतस्रो लताः अतिसुगन्धपुष्पाः भगवत्प्रियाः । अतः वः युष्माकं करस्पर्शेन प्रीतिं जनयन् पुष्पावचयं कुर्वन् माधवो लक्ष्मीसहितः । लक्ष्म्या सह तिष्ठति, अतस्त्याः चूडावन्धनार्थं पुष्पावचयं आवश्यक इति ॥ ८ ॥

ननु यदप्येताः स्त्रियः, तथाप्यफला इति, अल्पा इति, स्वार्थपरा इति, लक्ष्मीपक्षपातिन्य इति न वदिष्यन्तीति ज्ञाला आप्रादीनत्युत्तमान् वृक्षान् पृच्छन्ति ॥ चूतेति—चूताम्रौ मधुराम्लप्रकृतिकौ । कालभिन्नफलौ वा । प्रियालस्तु वीजेष्यधिकरसयुक्तः । पनसो महाफलः । अन्ये चाशनादयो वृक्षाः पुष्पफलप्रधानाः । किं बहुना । अन्येऽपि ये मधूकादयः । परार्थमेव जनम येषां ते

येऽन्ये परार्थभवका यमुनोपकूलाः शंसन्तु कृष्णपदवीं रहितात्मनां नः ॥ ९ ॥
किं ते कृतं क्षिति तपो बत केशवां ग्रिस्पद्मां तसवो तपुलकिताङ्गरुहैर्विभासि ।

अप्यं ग्रिसंभव उरुक्रमविक्रमाद्वा आहो वराहवपुषः परिरम्भणेन ॥ १० ॥

अप्येणपद्युपगतः प्रिययेह गात्रैस्तन्वन् दृशां सखि सुनिर्वृतिमच्युतो वः ।

कान्ताङ्गसङ्गकुचकुद्धुमरञ्जितायाः कुन्दस्त्रजः कुलपतेरिह वाति गन्धः ॥ ११ ॥
परार्थभवकाः । किञ्च, यद्यपि सर्व एव वृक्षाः परार्थजन्मानः, तत्रापि ये यमुनोपकूलाः, यमुनाया
उपकूले तपस्त्रिन इव तिष्ठन्ति, ते ह्यवश्यं भगवन्तं पश्यन्ति बोधयन्ति च । अतः सदानन्दस्य
पदवीं शंसन्तु । यथासदृहदयं समायाति । दयार्थमाहुः रहितात्मनामिति । केचित् गृहरहिताः
धनरहिताः देहरहिता वा । वयं त्वात्मरहिता एव । अतः सर्वापेक्षया वयं दीनाः । अतः कृष्ण-
पदवीमसदर्थे शंसन्तु ॥ ९ ॥

एवमतिविलापे दीनतायामाविष्कृतायां भूमौ भगवच्चरणारविंदानि दृष्टानि, भूमिं स्तुवन्ति ।
किं ते कृतमिति—हे क्षिति । ते त्वया किं वा तपः कृतम् । असाभिरपि तपः कृतमेव, परं नैवं
फलमनुभूतम् । सर्वथा पुण्यव्यतिरेकेण नेष्टसिद्धिः । सुतरा भगवल्लक्षणा । स्वस्य तदभावमाशंक्य
बतेति खेदे । न केवलं तव पादसम्बन्धमात्रम्, किंत्वन्येऽपि भावा दृश्यत इत्याहुः । केशवस्य
ब्रह्मादेरपि मुक्तिदातुः ब्रह्मप्रार्थित चरणारविन्दस्य अंग्रिस्पर्शेन उत्सवो यस्याः । खेदो दृश्यत एव,
अन्यथा पदानि स्पष्टानि न भवेयुः । अन्योप्युत्सवो दृश्यते, उत्पुलकिता च । सर्वत्र दूर्वाङ्गुरा उत्थिता
इति अङ्गरुहैः रोमाश्र्मैः कृत्वा विशेषेण भासि । उत्पुलकिताङ्गरुहैर्वा । अंग्रिस्पर्शेन्तसवा विभासि ।
ननु सर्वत्रैव पुलको दृश्यते, यदि केशवां ग्रिस्पर्शेन स्यात्, तत्रैकदेशे स्यात्, स्वेदवदित्याशंक्य
हेत्वंतरमुत्प्रेक्षन्ते । अप्यं ग्रिसंभव उरुक्रम विक्रमाद्वेति । अपीति संभावनायाम् । अनेन
चरणस्पर्शेन पूर्वस्थितचरणस्पर्शः स्मृतः । स तु सर्वत्र भूमौ व्यासः । अतसेन अंग्रिणा संभवो
यस्य उत्सवस्य । उरुक्रमः त्रिविक्रमः । तस्य विक्रमात् पदन्यासाद्वेति । तत्राप्यनिर्द्वारः । न हि
चरणसम्बन्धमात्रेण संभोगरहितेन सान्विकभावरूपः उत्सवो रोमांचो भवितुमर्हति । तदर्थं पक्षा-
न्तरमोशङ्कते आहो वराहवपुषः परिरम्भणेनेति । अनेन स्वसमानता च वर्णिता ॥ १० ॥

एवं स्वावरान् पृष्ठा जङ्गमान् पृच्छन्ति । अपीति—हे एणपति, कृष्णसारपति, प्रियया
कथाचित् लक्ष्म्या अन्यथा वा उपगतः मिलितः स्त्रीसहितः, अनेन मार्गेण गच्छन्, स्वगात्रैः
स्वावयवैः, भवतीनां दृशां सुनिर्वृतिं तन्वन् दृष्टः कच्चित् । अनेनैव मार्गेण गत इति चरणारवि-
न्ददर्शनात् निश्चीयते । यदि दृष्टे भवेत्, तदा असाभिरपि द्रष्टुं शक्यत इति । त्वं त्वन्यस्य
पत्ती असाकं च सखी भवसि । अत आहुः हे सखीति । सखि त्वं कृष्णानुरक्त्या, नेत्रतुल्य-
त्वेन मीरुत्वादिधर्मैः । अन्यथा भवतीनां विकसितनयनानि न भवन्तीति । ननु कृतलीलः
किमिति प्रार्थ्यते, तत्राहुः अच्युत इति । ननु कथं ज्ञायते प्रियया उपगत इति, तत्राहुः
कान्तेति । कान्ताया अङ्गसङ्गे यत्कुचयोः कुद्धुमं तेन रञ्जितायाः कुन्दस्त्रजः कुन्दपुष्पमालायाः
गोकुलपतेः सम्बधिन्या इह गन्धो वाति । आर्द्रश गन्धः आर्द्रकुद्धुमं ज्ञापयति । सान्विकभावा-
देवार्द्रता । अतो ज्ञायते प्रियया सङ्गत इति ॥ ११ ॥

एवं हरिणपर्णीं पृष्ठा इयं भर्तुसभीपे वक्तुमशक्तेति पूर्वं भगवत्स्तुतान् वृक्षान् पृच्छन्ति वाहु-

बाहुं प्रियांस उपधाय गृहीतपद्मो रामानुजस्तुलसिकालिकुलैर्मदान्धैः ।
अन्वीयमान इह वस्तरवः प्रणामं किं वाभिनन्दति चरन् प्रणयावलोकैः ॥ १२ ॥

पृच्छतेमा लता बाहूनप्याश्लिष्टा वनस्पतेः ।

नूनं तत्करजस्पृष्टा विभ्रत्युत्पुलकान्यहो ॥ १३ ॥

श्रीशुक उवाच—इत्युन्मत्तवचो गोप्यः कृष्णान्वेषणकातराः ।

लीला भगवत्स्तास्ता श्यनुचकुस्तदात्मिकाः ॥ १४ ॥

मिति—प्रियाया अंसे बाहुमुपधाय द्वितीयेन हस्तेन गृहीतपद्मः रामानुजो निर्भयः तुलसिकायाः सम्बन्धिनो येऽलयः तेषां कुलैः कृत्वा अन्वीयमानः पश्चाद्गम्यमानः । हे तरवः । पूर्वं भगवता भक्तत्वेन स्तुताः, अतो भवद्द्विः कृतं प्रणाममिहैव किमभिनन्दति, न वेति प्रश्नः । प्रियांसे बाहुमुपधायेति समतया गमनेन लक्ष्यते । उभयोः पदानां पंक्त्याकारेण गमनात् । कदाचित्पदानां चांचल्येन अमरोपरुद्धगत्या तन्निवारणार्थं यत्रो लक्ष्यते । तरवश्च नम्राः, नमस्कारार्थमेव फलोपहारं कृत्वा भूमिसम्बद्धशिरसो जाताः । अतो ज्ञायते प्रमाणः कृत इति ॥ अनुत्थानात्संदेहः अभिनन्दति न वेति । अनभिनन्दने हेतुः चरन्निति । यो हि गच्छति, सः अनवहितोऽपि भवति । ननु निकट एव स गच्छति । यद्यभिनन्दनं कृतं स्यात्, तदैव श्रूयेत, कथं संदेह इति चेत्, तत्राहुः प्रणयावलोकैरिति । प्रणयपूर्वकमवलोकैः, न तु वाचा । अतो ये निकटस्थाः, त एव जानन्ति, नान्ये ॥ १२ ॥

ते ज्ञानिनो वृक्षाः स्त्रीभिः सह सम्भाषणं न करिष्यन्तीति तत्पत्त्य एव पृष्ठव्या इत्याहुः ॥
पृच्छतेमा लता इति—वनस्पतेर्वाहुनाश्लिष्टा अप्येताः पृच्छत । यद्यपि तासामप्यनवसरः, ताश्च पुनर्भर्तुशुजालिंगिता अपि भगवत्करजैरेव नखैः स्पृष्टाः सत्यः उत्पुलकानि विभ्रति । न हि रसान्तराविष्टानां रसान्तरार्थं स्पृहा भवति । अत एव ज्ञायते ‘सर्वोपमर्दी भगवत्सम्बन्धिरस’ इति । एवं सर्वेषामेवावचने मूर्छिता इव जाता इति । एतदन्ता प्रश्नकथा । नवविधा एता गोप्यो निरूपिताः । दशमी तु भगवता नीयते । एवमन्वेषणेन रसस्थैर्यं निरूपितम् ॥ १३ ॥

एवं तिरोधानेन जाततापनिवारणार्थं यत्रो निरूपितः । एतदुपमर्दिका भगवल्लीला प्रादुर्भूता । तस्या विलासं वक्तुं पूर्वोपसंहारपूर्वकमुपक्रमते । इतीति—इतिशब्दः प्रकारवाची । एवं प्रकारेण प्रश्नायोग्येऽपि प्रश्नकरणादुन्मत्तवचो गोप्यो जाताः । कृष्णस्यान्वेषणे कातरा अपि, दीना अपि, जाताः । तनुर्वाक् श्रान्ता । मनसि तु त्रयो वर्तन्त इति । प्रथमस्यापगमे द्वितीय आविर्भूत इत्याह लीला इति । भगवत्स्तास्ताः पूर्वमुक्ताः कृताश्च तदात्मिकाः सत्यः अनुचक्रुः । उन्मत्तवच इति छांदसो हस्तः । अथवा इति पूर्वोक्तमुन्मत्तवचः । एतावदिति । ततो गोप्यः कृष्णान्वेषणार्थं कातरा जाताः इति । भगवतो लीलाः षड्बिधाः स्वाभाविक्यस्तासामपि भेदाः तास्ताः । युक्तश्चायमर्थः । भगवति हृदि समाविष्टे लीलाभिः सहिते यदा यदा भगवानवतरति, तदा तदा पूतनासु पयः-पानादिकं करोति, तथैव संवत्सरलीलायां पुरुषोत्तमादिषु प्रसिद्धिः । एतासामपि मनसि आविर्भूतेन कर्तव्यं तत्साक्षात्कर्तुमशक्यमिति । भावनयैवाविर्भूत इति अनुकरणमात्रं कृतवत्यः ॥ १४ ॥
भक्त्यातिमत्तास्तद्वावमीषन्मत्तास्तु रोषतः । द्वेषभावं समाश्रित्य क्रीडन्त्यो जातमत्सराः ॥ १ ॥
सत्त्वादिगुणमावेन नवलीलाः प्रपेदिरे । अतो न न्यूनभावोऽत्र श्वाविष्टाः शकटादिभिः ॥ २ ॥
सर्वत्र हरिभुज्या वा पादस्पर्शेच्छया पुनः । उल्खलादिभावोऽपि तत्सम्बन्धप्रसिद्धये ॥ ३ ॥

कस्याश्चित्पूतनायन्त्याः कृष्णायन्त्यपिवत्स्तनम् ।
 तोकायित्वा रुद्यत्यन्या पदाहन् शकटायतीम् ॥ १५ ॥
 दैत्यायित्वा जहारान्यामेका कृष्णार्भभावनाम् ।
 रिङ्ग्यामास काप्यंद्री कर्षन्ती घोषनिःखनैः ॥ १६ ॥
 कृष्णरामायिते द्वे तु गोपायन्त्यश्च काश्चन ।
 वत्सायतीं हन्ति चान्या तत्रैका तु बकायतीम् ॥ १७ ॥
 आहूय दूरगा यद्वत् कृष्णस्तमनुकुर्वतीम् ।
 वेणुं क्षणन्तीं क्रीडन्तीमन्याःशंसन्ति साध्विति ॥ १८ ॥
 कस्याश्चित् खसुजं न्यस्य चलन्त्याहापराननु ।
 कृष्णोऽहं पश्यत गर्ति ललितामिति तन्मनाः ॥ १९ ॥

प्रथमतो भगवचरित्रं पूतनासुपयःपानमिति, काचित्पूतना भूता जाता, अन्या 'अहं कृष्ण' इत्युक्तवती, तदा तामङ्के भगवद्बुद्ध्या अगृजात् । ततस्तस्याः पूतनायन्त्याः कृष्णायन्ती स्तन-मपिवत् । तस्यास्तु मरणभावना न स्थितेति, सा न मृता । नाप्यनुकरणं कृतवती । कृष्णायन्ती च स्तनमात्रमेव पिवति । अलौकिकसामार्थ्याभावात् इति स्तनपानमात्रमुक्तम् । अमङ्गलतानिवृत्तये च शकटभङ्गलीलामाह तोकायित्वेति । तोकवदाचरति । आत्मानं तोकं मन्यते वा, तोकवदात्मानं कृत्वा वा । शकटवतीं शकटवत् स्थितां, अहन् ताडितवती ॥ १५ ॥

तृणावर्तलीलामाह दैत्यायित्वेति—दैत्यवदात्मानं कृत्वा कृष्णस्यार्भं बाल्यं भावयन्ती, कृष्णार्भभावनां तामेका आत्मानं दैत्यायित्वा जहार । काऽपि अंद्री कर्षन्ती घोषनिःखनैः रिङ्ग्यामास चलितवती । यथा बाल्ये मुग्धप्रभीतवत् घोषप्रघोषरुचिरं भगवान् गच्छति । पूर्वश्लोके चतस्र उक्ताः लीलाद्वयेन, तास्तामसतामस्यः । अत्र तिस्र एव राजसतामस्य इति । चरित्रलीलायामुक्ता विशेषा अत्राप्यनुसंधेयाः । अथवा युगलास्तिस्रो निरूपिताः । गुणातीता त्वेका । पुनः प्रकारान्तरेण बहूयः एकभावमापन्नाः भगवदिच्छया प्रधानगुणभावं प्राप्य रजसा अनेकधा विशिष्याः बहुरूपा जाताः ॥ १६ ॥

बृन्दावनक्रीडायां वत्सपालकरूपा जाताः । तत्र प्रकारमाह कृष्णेति—द्वे कृष्णरामायिते, कृष्णरामवत् जाते । काश्चन गोपायन्त्यः । गोपा अत्र बालकाः । जातिशब्दोऽयम् । वत्सरूपाश्रकाश्चन जाताः । चकारेण समुच्चिताः । अन्या पुनर्वत्सायिता, वत्सासुखदाचरती । तां द्वती च जाता । कृष्णायिता अर्थात् चकारात् फलानि पातयन्ती च । अन्या पुनः बकायन्ती द्वती जाता । वत्सवधो लोके बलभद्रकृत इत्यपि प्रसिद्धः । 'प्रलम्बो निहतोऽनेन वत्सको धेनुकादयः' । अत उभयोर्मध्ये एका बकायतीम्, अन्या वत्सायतीम् ॥ १७ ॥

ततःपरं गोपरूपेण बृन्दावनलीलामाह आहूयेति—गोरूपाः काश्चन जाताः, गोपालरूपाः काश्चन । तत्र यद्वत् कृष्णः दूरगाः गाः आहूय वेणुक्षणं करोति, एवं दूरगा गोपीराहूय तं कृष्णमनुकुर्वती काचित् जाता । ताम् वेणुं क्षणन्तीम्, ततो नानाविधक्रीडां कुर्वन्तीं अन्याः गोपायिताः साधु साध्विति शंसन्ति ॥ १८ ॥

एका पुनः क्रीडायां कृतापि लीला भागवते अनुक्ता तां भावयित्वा तादृशीं लीलां कृतवती, तदाह । कस्याश्चिदिति—अत्रापि पूर्ववत् युगलास्तिस्रः । चतुर्थ्येषा । कृष्णरामायिते द्वे युगले ।

मा भैष्ट वातवर्षाभ्यां तत्राणं विहितं मया ।

इत्युक्त्वैकेन हस्तेन यतन्त्युक्तिदधेऽम्बरम् ॥ २० ॥

आरुह्यैकां पदाक्रम्य शिरस्याहापरां नृप ।

दुष्टाहे गच्छ जातोऽहं खलानां ननु दंडधृक् ॥ २१ ॥

तत्रैकोवाच हे गोपा दावाग्निं पश्यतोल्बणम् ।

चक्षुंष्याश्वपिदध्वं वो विधास्ये क्षेममञ्जसा ॥ २२ ॥

बद्धान्यया सजा काचित् तन्वी तत्र हुल्खले ।

भीता सुहृक् पिधायास्यं भेजे भीतिविडम्बनम् ॥ २३ ॥

एवं कृष्णं पृच्छमाना वृन्दावनलतास्तरून् ।

व्यचक्षत वनोहेशो पदानि परमात्मनः ॥ २४ ॥

साध्वाशंसनसहिता वेणुनादनपरा च तृतीया । एषा तु निर्गुणा । कस्यांचित् गोपरूपायां स्वभुजं स्थापयित्वा चलन्ती, अपरा गोपरूपा, ततोऽन्या । ननु हे गोप्यः अहं कृष्णः, मे ललितां गर्ति पश्यतेति । दोषाभावार्थमाह तन्मना इति ॥ १९ ॥

पूर्वं कायिकीं चेष्टां केवलां कृतवती । इदानीं वाचा सहिताम् । पुनः प्रकारान्तरेण चातुर्विध्य-माह मा भैष्टेति—एषैव निर्गुणा काश्वन गोगोपगोपीरूपा जाता वृष्टिभीता इव । तदा वातवर्षाभ्यां हेतुभूताभ्यां मा भैष्ट, मया तत्राणं विहितं इत्युक्त्वा एकेन हस्तेन अम्बरं नयन्ती, पूर्ववत् स्थापयन्ती, ऊर्ध्वं निदधे । गोवर्द्धनवत् धारितवती, यतन्ती प्रयत्नं कृवन्ती वा ॥ २० ॥

सात्त्विक्याश्वेष्टामाह आरुह्येति—एकामारुह्य, पदा च आक्रम्य, शिरसि पादाधातं कृत्वा । नृपेति सम्बोधनं विश्वासाय । एषा लीला कठिना । उपरि वृक्षशाखामवलम्ब्य वा तथा कृतवती । हे दुष्टाहे कालिय । इतो गच्छ । यतोऽहं खलानां दण्डधृक् जातः । ननु इति सम्बोधनं अमारणार्थम् ॥ २१ ॥

तत्रैकोवाचेति—राजसी पुनस्तत्रैका जाता । उवाच च वक्ष्यमाणम् । गोरूपाः काश्वन । गोपरूपास्तथापराः । एका तु कृष्णरूपा आह—हे गोपा उल्बणं दावाग्निं पश्यतेति । विरहेण दावाग्निं दृष्टवती, भावनया वा तथा भानम् । क्रीडा सर्वापि भगवद्वूपा तत्र तत्राविश्वतीति दावाग्नेरपि दर्शनम् । अन्यासां विशेषाकारेण तस्यां भगवद्वावाभावात् न तत्पार्थना । एवमेव वातवर्षस्थलेऽपि । अतिमत्तानामेव भगवद्वावेन तल्लीलावेशात् तस्य एव दर्शनमिति निष्कर्षः ॥ २२ ॥

तामसीमाह बद्धेति—उल्खले कथाचिदद्वा सजा मालया, उल्खलस्थानीयापि काचित् । अन्या तु यशोदारूपा । तदा भीता सती सुहृक् उत्तमदृष्टियुक्ता आस्यं पिधाय, हस्तेन सम्पूर्णं मुखमाच्छाद्य, भीत्यनुकरणं भेजे । अत्र क्रमे गुणा एव प्रयोजकाः तत्तदधिकारानुसारेण तत्त्वलीलाः प्रादुर्भवन्ति । भगवद्वशीकरणान्ता च लीला । अन्यथान्ते उल्खललीला न कृता स्थानातः परं कर्तव्यमत्तीति लीलाया विरातेः । एवं लीलाभावमुपपाद्य भगवद्वावे वक्तव्ये भगवतो भीतिविडम्बनलीलायां सर्वलीलास्तिरोहिताः । ततः पूर्ववत् पुनः प्रश्न एव श्वितः । तस्य संवेदनपूर्वकत्वात् । एतत्वावेशेन जातमिति संवेदनराहित्यम् । अतस्त्वया नोपसंहारः ॥ २३ ॥

पूर्वं तु 'इत्युन्मत्तवच' इति वचनमेवोपसंहृतम्, न तु प्रश्न उपसंहृतः । अत इदानीं मध्ये लीलामुक्त्वा तस्यास्तिरोधाने पुनरेव वृन्दावनलतास्तरून् कृष्णं पृच्छमाना जाता इत्याह एवमिति—

पदानि व्यक्तमेतानि नन्दसूनोर्महात्मनः ।
लक्ष्यन्ते हि ध्वजां भोजचक्रां कुशायवादिभिः ॥ २५ ॥
तैस्तैः पदैस्तत्पदवीमन्विच्छन्त्योऽग्रतोऽबलाः ।
वध्वाः पदैः सुपृक्तानि विलोक्यार्ताः समब्रुवन् ॥ २६ ॥
कस्याः पदानि चैतानि याताया नन्दसूनुना ।
अंसन्यस्तप्रकोष्ठायाः करेणोः करिणा यथा ॥ २७ ॥

तदा पुनरनुचरे प्राप्ते भगवानाविशन् मोहं दूरीकृत्य सर्वं ज्ञापितवानित्याह व्यक्ततेति । तापापनोदार्थं एव त्रयम्, अन्वेषणं लीलावेशो भगवदावेशश्चेति । तत्र प्रश्नोऽन्तरङ्गं इति स एव सर्वत्रानूद्यते । वृन्दावनलताः तरुन् कुष्णं पृच्छमाना जाता इति । ततो वनोदेशे वनभूमौ भगवतः पदानि दृष्टवत्यः । परमात्मन इति । पदानां परमपुरुषार्थता सूचिता । भगवदावेशे हि सर्वज्ञता भवति । तेषां चक्रार्थं भगवत्पददर्शनम् । 'तद्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति सूरथ' इति श्रुतेः ॥ २४ ॥

एता अपि पूर्ववत् दशविधाः । तथैव तासां वचनानि । पदानि प्रत्यक्षयोर्ग्यानि सर्वैरेव दृश्यंते इति तेषां याथात्मज्ञानं साध्यम् । अतः प्रथमं आहुः पदानि व्यक्तमेतानीति-एतानि पदानि नन्दसूनोरेव । व्यक्तं सत्यम्, नात्र संदेहः । चिह्नैः पदानां विशेषज्ञानम् । चिह्नान्येव कथं भवन्तीत्याशङ्क्य, तत्रोपपत्तिमाहुः महात्मन इति । महतामप्यात्मा महान् वा ब्रह्मरूपः तस्य तत्कार्यार्थं पदे चिह्नानि भवन्ति, प्रकृतेऽपि तेषामुपयोग इति तदभिव्यक्तिः क्रियते । तानि चिह्नान्याह लक्ष्यन्ते इति । अनुमीयन्ते पदानि । असाधारणधर्मैः । लोकेऽप्येताऽशोऽर्थः प्रसिद्धं इति सम्मतिः । ध्वजस्य स्थापनं भक्तानां निर्भयवासार्थम् । अम्भोजस्थापनं सुखसेव्यत्वाय । चक्रस्थापनं रक्षायै । मनोनिग्रहार्थं अद्भुशस्थापनम् । कीर्तिसिद्धर्थं यवः । वज्रादयोऽप्यादिशब्देनोच्यन्ते, पापपर्वतादिनिराकरणार्थाः ॥ २५ ॥

एवम् असाधारणधर्मैः पदानि निश्चित्य, तन्मार्गेण गता इत्याह तैस्तैरिति-ज्ञानं क्रियार्थवसायीति क्रिया निरूप्यते । तत्पदवीमन्विच्छन्त्योऽग्रतोऽबलाः जाताः, पदान्यन्विष्य तत्पदवीं गता इत्यर्थः । मध्ये तासां प्रतिबन्धमाह वध्वा इति । यदि तासां मत्सरदोषो न स्यात्, गच्छेयुरेवान्तिकम् । दोषवशाच्च परं कुण्ठिता भवन्ति । तदाह । वध्वाः कस्याश्रिद्वोपिकायाः पदैः सुपृक्तानि पंक्त्याकारेण गतानि भगवत्पदानि दृष्ट्वा तानि विलोक्य च आर्ता जाताः । तदा अन्योऽन्यमेवाब्रुवन् । ज्ञानक्रिययोरुपसर्जनं कृत्वा वाचि प्रतिष्ठिता जाताः । अन्यथा शीघ्रगमने भगवान् प्राप्तः स्यात् ॥ २६ ॥

तासामस्यावाक्यान्याह । कस्याः पदानीति-पुरुषोऽन्नं संभाव्यते, नापि ग्रामान्तरञ्जियः, अतोऽसन्मध्यं एव कस्याश्रिद्विष्यन्तीति । अयं प्रश्न इतरपरिच्छेदेन विशेषज्ञानार्थः । नत्वा पदे लक्षणानि सन्ति । चकाराऽङ्गवतः तस्याश्र चेष्टाज्ञापकानि चिह्नान्यप्युच्यन्ते । सा हि नन्दसूनुना सहैव याता । अन्यथा भगवान् न गच्छेत् । तथैव प्रायेण नीतः । स्यापेक्षया तस्या महद्वाग्यमाहुः । अंसे न्यस्तः प्रकोष्ठभागो यस्यां । प्रकोष्ठभागो भगवदीयः करतलादर्वाचीनभागः । तावता करेण कचित्सम्बन्धः सूचितः । तावदेव नैकव्यं पदयोरिति । किञ्च, मध्ये तयोः रसाविर्भावोऽपि जायत इति दृष्टान्तेनाहुः करेणोः करिणा यथेति । करेणोरंसे करिणा यथा हस्तः प्रसार्यत इति । करेणः स्त्री, तस्या अंसे यथा करी हस्तं प्रसारयति, तदा पदानि मिलन्ति, समुखश्च भवति, उद्धृष्टकण्ठा वा भवति । स्पर्शसुखमेव प्रधानमिति गजो दृष्टान्तीकृतः ॥ २७ ॥

अनयाराधितो नूनं भगवान् हरिरीश्वरः । यज्ञो विहाय गोविन्दः प्रीतो यामनयद्रहः २८
 धन्या अहो अमी आल्यो गोविंदां द्यव्जरेणवः ।
 यान् ब्रह्मेशो रमा देवी दधुमूर्धन्यघनुत्तये ॥ २९ ॥
 तस्या अमूनि नः क्षोभं कुर्वन्त्युच्चैः पदानि यत् ।
 यैकापहृत्य गोपीनां रहो भुज्जेऽच्युताधरम् ॥ ३० ॥
 न लक्ष्यन्ते पदान्यत्र तस्या नूनं तृणाङ्कुरैः ।

एवं त्रिविधा गोपिका उक्ताः । गुणातीताया वाक्यद्वयमाह । दोषाभावग्रतिपादकं गुणप्रतिपादकं च । तामसतामसी भगवदाविष्टा न भवतीति । अनयाराधित इति द्वाभ्यां-तत्र प्रथमं तया सह विशेषरमणे तस्या भाग्यं तस्याः पुण्यं हेतुत्वेनाहुः । अनया हरिनूनमाराधितः । यद्यप्यसाभिरप्याराधितः, तथापि नूनं नाराधितः । भगवदनाराधकैरपि फलत्वात् भगवतः सम्बन्धसम्भवात् । आराधिते तु फलं खवशे भवति । तत्रापि तारतम्यम् । ननु तुल्यकर्मणां मध्ये कथं अवान्तरभेदः, तत्राह भगवानिति-सामग्रीभेदात् कर्माणि सर्वत्र विलक्षणानि भवन्ति । तदवान्तरवैलक्षण्यं स एव जानाति । अतस्तथा फलनिरूपको जातः । ननु तथापि वर्यं तथा न ज्ञापनीयाः, दुःख-साधकत्वादिति चेत्, तत्राहुः हरिरिति-स हि सर्वेदुःखहर्ता, वैलक्षण्यज्ञापनार्थं तथा बोधित-वान् । ननु भक्तिः तुल्येति कथं भक्त्यनुसारेण तुल्यं फलं न कृतवान्, तुल्यफलत्वेन कर्म कृतः खीकृतवान्, तत्राहुरीश्वर इति-कदाचिद्भक्तिमुररीकरोति, कदाचित्कर्म, कदाचित् स्वेच्छां । न हीश्वरो नियन्तुं शक्यः । असान् भक्तिमार्गे योजयति, न कर्ममार्ग इति । अत एव नः असान् विहाय गोविन्दः साधारणेऽद्रोऽपि रहः एकान्ते प्रीतः सन् तामेवानयत् । कामरसः स्त्रीसमूहापेक्षयाप्येकस्यामेव मुख्यतयोत्पद्यते । तथा करणे प्रीतिर्हेतुः । प्रीतौ भक्तिः कर्म वा ॥ २८ ॥

एवं तस्या भाग्यमभिनन्द्य मात्सर्येऽपि गृहे तथा वचनं भवतीति खभाग्याभिनन्दनमप्याहुः । धन्या इति-अहो आश्र्वेय, हे आल्यः सर्व्यः, अमी अंगिरेणवो धन्याः । मात्सर्याभावार्थं चैत-दुच्यते । यथा रेणवः, तथा सेति विश्वासार्थं अप्रतारणार्थं च संबोधनम् । अनेन रेणूत्कर्षेण रेणव एव धार्याः स्वदोषनिवृत्यर्थमित्युक्तं भवति । पूर्वमत्रैव ते रेणवः स्थिताः, न तदा तेषामुत्कर्षः, यदा पुनश्चरणसम्बद्धाः तदा धनमर्हन्तीति । धनं कृष्णः, यथेन्द्रो देवानाम् । यथा धनेन सर्वविषय-प्राप्तिः, एवं प्रभुणापि । तेषां धन्यत्वमुपपादयन्ति यानिति । ब्रह्मा ईशो रमा च देवतारूपा पालिका शक्तिः । तेषां स्वस्वाधिकारे दोषसंभवात् तन्निवृत्यर्थं मूर्ध्वं दधुः । ब्रह्मानन्दरूपाया निवृत्यर्थं देवतापदम् । अतः कारणादेतद्वारणेन वयमपि निर्दुष्टाः नीयमानगोपिकातुच्या भविष्याम इति ॥ २९ ॥

अन्या रजःप्रकृतय आहुः तस्या इति-भगवच्चरणारविन्दरजस्तथैव, परमस्याः गोपिकायाः अमूनि पदानि सङ्गेऽगच्छन्त्याः नोऽसाकं क्षोभं कुर्वन्ति । तत्राप्युच्चैरत्यर्थम् । नन्वेकाकी भगवान् गच्छेत्, तदपेक्षया ससहायो भक्तिमार्गं युक्त इति चेत्, तत्राहुः । यद्यसात् गोपिकानां सर्वासामेव भागरूपमच्युताधरं ता विहाय एकैवोपभुज्जे । तत्रापि रहः एकान्ते तासामनुज्ञाव्यतिरेकेण । ननु विरतो भगवान् बहुस्त्रीसम्बन्धाद्भविष्यति, कुतः सा भोक्ष्यते, तत्राहुः अच्युतेति-स हि पूर्णकाम एव, न तस्य च्युतिरस्ति ॥ ३० ॥

अन्याः पुनस्तोऽपि खेदं कृतवत्य इत्याह न लक्ष्यन्ते इति-अहो किमिति विचार्यते । अधरामृतं पिबतीति । एतावत्दूरे समागतानि तस्याः पदानि अग्रे न लक्ष्यन्ते । न च वक्तव्यं समी-

खिद्यत्सुजाताद्वितलासुन्निन्ये प्रेयसीं प्रियः ॥ ३१ ॥

अत्र प्रसूनावचयः प्रियार्थं प्रेयसा कृतः ।

प्रपदाक्रमणे एते पद्यताऽसकले पदे ॥ ३२ ॥

केशप्रसाधनं त्वत्र कामिन्याः कामिना कृतम् ।

तानि चूडयता कान्तासुपविष्टमिह ध्रुवम् ॥ ३३ ॥

रेमे तया चात्मरत आत्मारामोऽप्यखण्डितः ।

कामिनां दर्शयन् दैन्यं खीणां चैव दुरात्मताम् ॥ ३४ ॥

श्रीशुक उवाच—इत्येवं दर्शयन्त्यस्ताश्चेष्टगोप्यो विचेतसः ।

चीनं जातमिति, तत्राहुः । तस्याः तृणाङ्गुरैः खिद्यत् पादतलं जातम् । तदा तादशीमुन्निन्ये, ऊर्ज्जीवी नीतवान् । कटिमागे स्कंधमागे वा । वस्तुतस्तु हस्ताभ्यामेवोद्धृतवानिति सुतरां खेदे हेतुः । ननु कथमेवं करिष्यतीत्याशङ्क्याहुः प्रेयसीमिति—साऽप्यत्यन्तं प्रिया, खयमपि तस्याः प्रियः । अतो ज्ञायते न सा स्कंधमारुढा, किन्तु केवलमुन्निन्ये ॥ ३१ ॥

किञ्च । तेन प्रकारेण न बहुदूरे गमनं सम्भवति । अतः कचिदिद्रथन्यं पुष्पावचयमपि तदर्थं करोतीत्याहुः अत्रेति—प्रसूनानामवचयो वृक्षादुत्तारणम् । न च खार्थं भविष्यतीति शङ्कनीयम् । सा हि श्रान्ता । अतः प्रियार्थं एव । सा तु कर्तुमशक्तैव । तदाहुः प्रेयसा कृत इति । सा हि भगवदपेक्षया खर्वा प्रपदाभ्यामुत्थातुमप्यशक्ता । अतः प्रेयसैव कृतः । यतः प्रपदाक्रमणे पादाग्राभ्यामेवाक्रमणं यथोः । अत एवासकले, पार्णिमागो नाभिष्यक्त इति । पश्यतेति सन्देहाभावार्थं वचनम् ॥ ३२ ॥

ततोप्यन्या अधिकमेव सूचयन्त्य आहुः केशप्रसाधनमिति—नखैरेव केशानां प्रसाधनं, वेष्याकारेण आपीडाकारेण वा । तु शब्दोऽन्यथापक्षं व्यावर्त्यति । न हन्त्र ज्ञानोपदेशः सम्भवति, तदाहुः कामिन्याः कामिनाकृतमिति । एतत् उत्थायापि भवति । चूडायां पुष्पप्रवेशनं तु उत्थिते न भवति । क्रोडे पुष्पाणि स्थापयित्वा क्रमेण तानि निवेशनीयानि । अतः तानि चूडयता इहोपविष्टम् । ध्रुवमिति सत्यम् । कान्तासुपकान्तासमीपे । कान्तासुद्विश्य वा । तथैवाकृतिर्दृश्यत इति ॥ ३३ ॥

एवं रसार्थं तस्यानयनं सामग्रीसम्पादनमलङ्करणं चोक्तम् । यदर्थमेतावत्तदाहुः रेम इति—पुष्टत्वात् कामस्य आत्मरतः तया च सह रेमे । चकारात् लक्ष्म्या च । अन्तःप्रविष्टाभिर्वा । सापि रेम इति वा । आत्मन्येव रतिर्यस्य । तेन निष्काम एव तस्या यथेच्छं कामं पूरितवान् । अस्यामपि दशायामात्मरत एव, रसाधारत्वाय तस्यामात्मानं स्थापितवान् । आत्मन्येव मुख्या रतिः आत्मन्येव रमणं क्रीडा च यस्य । यतः अखण्डितः इन्द्रियैरन्तःकरणैर्विषयैर्वा । यदि स्वानन्दोऽन्यत्र गच्छेत् तदान्यत्ररतो भवेत् । ननु कथमेवमसमीचीनस्थाने एतावता प्रयासेन एवं रमणं कृतवानिति, तत्र प्रयोजनमाहुः कामिनां दर्शयन् दैन्यमिति—कामिनस्त्वेवमेव दीना भवन्ति । ‘कामार्ता हि कृपणा’ इति तेषामनुकरणं करोति । अन्यथा तेषां निरोधो न स्यात् । प्रयोजनान्तरमप्यस्तीत्याहुः खीणामिति—खीणां च दुरात्मता प्रदर्शिता । न तासां काचिदशक्तिरस्ति, नापि सौकृमार्यम्, किन्तु वशीकृते पुरुषे दौष्टमेव कुर्वन्ति । ‘शालाङ्काणां हृदयान्येता’ इति । अत उभयोधनार्थमेवं रेमे ॥ ३४ ॥

एवं सर्ववस्तुयाथात्म्यस्फुरणं भगवदावेशात्तासां निरूपितमूपसंहरति । इत्येवमिति—एवं

यां गोपीमनयत् कृष्णो विहायान्याः स्त्रियो वने ॥ ३५ ॥
 सा च मेने तदात्मानं वरिष्ठं सर्वयोषिताम् ।
 हित्वा गोपीः कामयाना मामसौ भजते प्रियः ॥ ३६ ॥
 ततो गत्वा वनोद्देशं दृप्ता केशवमब्रवीत् ।
 न पारयेऽहं चलितुं नय मां यत्र ते मनः ॥ ३७ ॥
 एवमुक्तः प्रियामाह स्कन्धमारुद्धतामिति ।
 ततश्चान्तर्दधे कृष्णः सा वधूरन्वतप्यत ॥ ३८ ॥

प्रकारेण भगवल्लीलाः प्रदर्शयन्त्यः चेतुः गतिं कृतवत्यः । तासामनेकविधत्वे हेतुमाह गोप्य इति ।
 न हि ताः शास्त्रेण भगवदीया जाताः किन्तु स्वभावेन । स्वभावस्त्वनेकविध इति सर्वमुपपद्यते ।
 किञ्च, नहि ताः किञ्चित् ज्ञात्वा वदन्ति, किन्तु विचेतस एव । अथवा एवं दर्शयन्त्यो विचेतसो
 जाताः प्रकारत्रयस्यापि समाप्त्वात् । अतस्लासां नाशे गतिर्न वचनानि । एवमेतासां स्वरूपं
 निरूप्य, तस्याः स्वरूपं निरूपयति यां गोपीमिति सार्थैः त्रिभिः । “दोषोऽभिमानवचनं
 वचनोत्तरमेव च । पूर्ववच्च तिरोभावो विज्ञेयं दोषदर्शने” । यां गोपीं पूर्वमजातदोषां
 अनयत् । यतः कृष्णः सदानन्दः, तस्यामानन्दं स्थापयितुम् । अन्यास्तु स्त्रियो जाताः ।
 सा तु मुग्धैव गोपी । अतस्ता वने विहाय तामनयत् । वनस्यानां विवेको भवतीति ॥ ३५ ॥

स्वयं त्वयुक्तकरणात् प्रकृत्याद्यधिकारिणः ।

बुद्धिं स्म नाशयामासुः साप्यन्येवाभवत्ततः ।

तदाह-सा च तदा सर्वयोषितां मध्ये वरिष्ठं मेन इति । चकारः पूर्वसमुच्चयार्थोऽप्यर्थे । तदेति ।
 पूर्वं तस्यास्तथात्वं न जातमिति । अनेन समुदायदोषेण न भगवांस्त्वजति, किन्तु प्रत्येकदोषेणेति
 ज्ञापितम् । तस्यास्तथा दोषहेतुः हित्वेति । कामयाना अपि सर्वाः गोपीः हित्वा असौ मां
 भजत इति । तत्रापि प्रियः, यथैव मम प्रीतिर्भवति, तथैव करोति । न तु कचिदप्यप्रियविषयः ।
 अतोऽहं वरिष्ठा । अन्यथास्तुपपत्त्या तथात्वं कल्पयते ॥ ३६ ॥

दोषाभावेनैवोत्तमता, न तु धर्मान्तरेण, अतस्याभ्रमः, आंताया वाक्यमाह ततो गत्वेति-
 ततो भोगस्यानादग्रे गत्वा । वनोद्देशमतिरमणीयं । स्वार्थमयं गच्छति, न तु मदर्थम् । ततश्चान्यार्थं
 मया कथं खेदः प्राप्य इति दृप्ता । तादृशभगवत्कृपायामनधिकारिणी प्राप्तप्रसादेन जाता
 जीर्णा ब्रह्मादिभ्योऽपि मोक्षदातारं देहेन्द्रियादिसर्वरहितं परमानन्दरूपं केशवमब्रवीत् । तस्या
 वाक्यमाह न पारय इति । अहं चलितुं न पारये । तथापीष्टदेशं ग्रन्तव्यमिति चेत्तत्राह ।
 यत्र ते मनः, तत्र मां त्वमेव नय ॥ ३७ ॥

तदा भगवानतिचतुरः तद्वाक्यसोत्तरमाह एवमुक्त इति-प्रियेति कृत्वा उत्तरमुक्तवान् । उत्त-
 रमाह स्कन्धमारुद्धतामिति । एषा हि नृत्यं कर्तुं वाञ्छति । स्वान्तरगतं रसमभिनेतुम् । तद्भूमौ
 पदस्थापने ऊर्ध्वभावाभावात् रसः च्युतो भवेत् । अतः स्वस्कन्धमेवारुद्धतामिति । स एवात्यन्तं नट-
 वदुःयः स्वस्कन्धमारुद्धतामिति । अशक्यं ह्यपदिशति । प्रार्थितं तथेति । भगवतो हि मनः अलौकिक-
 रसाभिनयने, तद्भूमौ पदस्थापने न भवति । अशक्ता चेत् कथं वदेत् । अतो मम तत्रैव मनः । यदि तदा
 करिष्यति, तदा नेष्यामीति । नद्यनधिकारी नेतुं योग्यः । भगवांस्तु नान्यथा वदतीति न स्वस्कन्ध-
 सम्भावना । तथा तु मोहवशात् तथैव बुद्धम् । ततो मोहवशात् तथा चिकिर्षमाणां तां दृष्टा ततो-
 प्यन्तर्दधे यतोऽयं कृष्णः सदानन्दः । ततः पूर्ववदेव सापि जातेत्याह सा वधूरन्वतप्यतेति ।

हा नाथ रमण प्रेष्ट क्वासि क्वासि महाभुज ।
 दास्यास्ते कृपणाया मे सखे दर्शय सन्निधिम् ॥ ३९ ॥
 अन्विच्छन्त्यो भगवतो मार्गं गोप्यो विचेतसः ।
 ददशुः प्रियविश्लेषमोहितां दुःखितां सखीम् ॥ ४० ॥
 तया कथितमाकर्ण्य मानप्राप्तिं च माधवात् ।
 अवमानं च दौरात्म्याद्विस्यं परमं ययुः ॥ ४१ ॥
 ततोऽविशान् वनं चन्द्रज्योत्स्ला यावद्विभाव्यते ।

वधूरिति सा अनन्यपूर्वा व्रतमध्यस्था तत्रापि गुणातीता अतः अन्वतप्यत अनुतापं कृत-
 वती ॥ ३८ ॥

न केवलमंतरनुतापः किन्तु तजनितो बहिरपि विलापो जात इत्याह । हा नाथेति-हा इति
 पश्चात्तापे, अयुक्तं कृतमिति । तथापि हे नाथ त्वमेव स्वामी । अतो दोष एव दूरीकर्तव्यः न तु
 ल्यक्तव्या । ननु दूरे स्थित्वा पालनं करिष्यामीति चेत् तत्राह रमणेति । त्वमेव रतिवर्द्धको भोक्ता
 भोग्यरूपाश्र वर्य । अतो निकट एव स्थातव्यमिति भावः । नन्वनुरोधेन केवलं पालनं करिष्यामि
 भोक्तुरिच्छाभावात् । न हि भोग्येच्छया भोक्ता खुक्ते तत्राह प्रेषेति । न द्वान्यः प्रीतिविषयोऽस्ति
 येन जीविष्यामि । अत्यन्तं व्याकुलाया वचनमाह क्वासि क्वासीति । मोहवशात् अन्धा
 पतिता च जाता तत उत्थापनार्थं संबोधयति महाभुजेति । महान् भुजो यस्य । महती क्रिया-
 शक्तिः । अतो दोष एव दूरीकर्तव्यो नत्वहं, यतोऽहं दासी, तत्रापि, ते तवैवाहं दासी, स्वभावत
 एवाहं कृपण, अनालोचितयाचिका, अतो मद्वचनान्वान्यथाभावः कर्तव्यः । एवं प्रार्थनायां पर-
 मकृपालुस्तामुत्थाप्य स्वस्थां कृतवान्, अदृश्यरूपेणैव । तदा पुनराह । हे सखे, स्पर्शेन स्वधर्मारो-
 पात्स्वसन्निधिं दर्शय । वर्तसे निकटे, तथापि यथा सान्निध्यं दृष्टं भवति, तथा कुरु । एवमेव वदन्ती
 स्थिता । भगवानपि तत्रैव स्थितः ॥ ३९ ॥

ततो यज्ञातं तदाह अन्विच्छन्त्य इति-पूर्वोक्ता गोप्यः भगवन्मार्गमन्विच्छन्त्यः अविदूरत
 एव तां ददशुः । तासां क्रोधाभावायाह दुःखितामिति । न हि दुःखितायां क्रोधो भवति । दुःखे
 हेत्वंतरनिराकरणायाह प्रियविश्लेषमोहितामिति । भगवत एव विश्लेषेण परममोहं मूर्च्छां
 प्राप्ताम् । सापि तासां सखी । अतः सख्यभावेन वह्यः तां प्रबोधितवत्यः । “न दुःखं पंचमिः
 सहेति” । पूर्वमेताः भगवानेवमेव कौतुकार्थं गतः न त्वस्सहोषेणोति ज्ञातवत्यः । अन्यथा दोष-
 निराकरणार्थमेव यतः कृतः स्यात् । स्वदोषपरिज्ञानं च भगवत्कृपयैव भवति, न स्वत इति
 ज्ञापियतुं सा नीता, पश्चात् ल्यक्ता कथनार्थमेव ॥ ४० ॥

अतो भगवदिच्छया सर्वं कथितवती । तत्र वक्तव्ये यत्प्रयोजकं तदाह तया कथित-
 मिति-मानप्राप्तिं च माधवात् अवमानं च दौरात्म्यादिति तया कथितं यद्यपि बहूव श्रुतं तत्रै-
 तावानर्थो निर्धारितः । सन्माननं यत्प्राप्तं तत्र स्वगुणैः, किन्तु लक्ष्मीपतेरेव गुणैः, लक्ष्म्यंशा
 एता इति । दौरात्म्यात्स्वधर्मादेव अवमानम् । चकारात् खेदभ्रमादयः । एवं भगवतः अलौकिकं
 सामर्थ्यं दृष्टा परमं विसर्वं प्राप्ताः । एवं तदाक्यैः पदार्थनिर्धारो जातः । अन्वेषणादिना भग-
 वान् न प्राप्तव्य इति ॥ ४१ ॥

अतः परं भगवत्प्रसादे को हेतुरिति विचार्य सर्वपरित्यागेन देहपरित्यागपर्यन्तं साधनमिति

तमः प्रविष्टमालक्ष्य ततो निवृत्तुर्हरेः ॥ ४२ ॥

तन्मनस्कास्तदालापास्तद्विचेष्टास्तदात्मिकाः ।

तदुणानेव गायन्त्यो नात्मागाराणि सस्मृहः ॥ ४३ ॥

पुनः पुलिनमागत्य कालिन्द्याः कृष्णभावनाः ।

समवेता जगुः कृष्णं तदागमनकाङ्क्षिताः ॥ ४४ ॥

निश्चित्य, तथा कृतवत्य इत्याह । तत इति—ततो वनमविशन् । मोहनिवृत्यर्थं वनप्रवेशः । वनं गतानामपि चेन्मोहः तदा किं वनप्रवेशेनेति । चन्द्रज्योत्स्ना यावद्विभाव्यते तावद्वूरमेव गताः । अतिनिविष्टवनं तु न प्रविष्टाः । यदा पुनर्गाढे वने अन्तश्चन्द्रकिरणा न प्रविशन्ति तदा तत्र तमः प्रविष्टमालक्ष्य ततो निवृत्तुः निवृत्ता जाताः । ननु प्रथमं यदुद्योगेन वनं गताः तदकृत्वा कृतो वा निवृत्ता इत्याशंक्याह हरेरिति । हरेः सकाशात् हरेः सम्बन्धिन्यो वा ततः अन्धकारान्विवृत्ताः ॥ ४२

न हि भगवदीया अन्धकारं प्रविशन्ति । भगवतैव निवर्तिताः निवृत्ताः चेत् गृहं गता भविष्यन्तीत्याशंकायामाह तन्मनस्का इति—ता नात्मागाराणि सस्मृहः । आत्मानं देहमगारं गृहम् । तत्सम्बन्धिनि च वस्तुनि स्मृतवत्य एव न कृतो गमिष्यन्ति । असरणे हेतवः । तन्मनस्का इत्यादिभिः पञ्चभिः पदैः पञ्च निरूप्यन्ते । स्मृतिर्मनसि जायते तन्मनस्तु केवलं भगवत्येव अतस्तन्मनस्काः भगवन्मनस्का न सस्मृहः । अन्यद्वाराप्यसरणार्थमाह तदालापा इति । अन्या अपि चेदन्यवार्ता कुर्युस्तदा तत्प्रसंगात् गृहादिसरणं भवति । सर्वा एव तस्मिन् भगवत्येवालापो यासाम् अतोऽन्यतोऽपि न सरणम् । ननु दैहिकी क्रिया क्षुत्पिपासाकृता आवश्यकी तया देहादिसरणं भविष्यतीति चेत्, तत्राह तद्विचेष्टा इति । तस्यैव भगवतः पूर्ववचेष्टाविष्टाः । ननु तथापि सर्वज्ञानेष्वात्मांशः स्फुरति, घटमहं जानामि, पटमहं जानामीति । अतः कथमात्मस्फूर्चिस्तत्राह तदात्मिका इति । स एवात्मा यासां सर्वदा कृष्णात्मभावनैव चित्ते सहजा तासाम् । अत आत्मत्वेन भगवानेव स्फुरति इति न देहादिस्फुरणम् । ननु सद्वशादृष्टचिन्ताद्याः स्मृतिर्वीजस्य बोधिका इति अदृष्टवशात् कथं न स्मृतिस्तत्राह तदृगुणानेव गायन्त्य इति । यदि तूष्णीं तिष्ठेयुः, भवेदपि स्मृतिः अन्यासक्तास्तु ताः कार्यान्तरपराः । यतस्तस्य भगवतो गुणानेव गायन्ति । गुणैः कृत्वा दुरद्दृष्टं च नश्यति । अतो नादृष्टद्वारापि स्मृतिबोधः ॥ ४३ ॥

तर्हि किं जातं इत्याकाङ्क्षायामाह पुनः पुलिनमागत्येति—पूर्वं पुलिने स्थिता यत्र तत्रैव पुनरागताः । ननु विवेकरहिताः कथं तत्रागतास्तत्राह कृष्णभावना इति । कृष्ण एव भावना यासाम् । तेन भगवदिच्छया भगवत्प्रेरणया तत्रैव स्थाने भगवान् रर्ति करिष्यतीति निश्चित्य, तत्र स्थानमसाकं हृतकरमिति तत्रैवागताः । ततः कस्या वा भाग्यवशात् स्थेहेन कृपया वा आगच्छेदिति संदेहात् समवेता जाताः । तदा साधनान्तरमलभमानाः कृष्णं सदानन्दं जगुः दोषनिवारणे हरिगुणगानमेव साधनमिति । निवृत्ते पुनर्दर्शये स्थयमेव यास्यतीति तदागमनकाङ्क्ष्या जगुः ॥ ४४ ॥

श्रीकृष्णगोपिकास्तत्र द्विविधा नवधा गुणैः ।

समुदायेन भिन्ना वा गतगर्वा असाधनाः ॥ १ ॥

हरेगानं प्रियं मत्वा जीवनार्थमपि प्रियाः ।

स्थसंदेहात् मिलिता जगुर्नानाविष्वर्गुणैः ॥ २ ॥

श्रीकृष्णाय नमः ॥

श्रीगोपीगीतम् ।

श्रीगोप्य ऊचुः—जयति तेधिकं जन्मना व्रजः अयत इन्द्रा शश्वदत्र हि ।

दियत दृश्यतां दिक्षु तावकास्त्वयि धृतासवस्त्वां विचिन्वते ॥ १ ॥

अष्टाविंशे हरेगानं स्वभावादपराधतः । कृतावज्ञा गोपिका हि स्तोत्रं चक्रुरितीर्यते ॥ १ ॥

एकोनविंशतिविधा गोप्यः स्वस्याधिकारतः । एकोनविंशतिविधां स्तुतिं चक्रुर्हरेः प्रियाम् ॥ २ ॥

राजसी तामसी चैव साच्चिकी निर्गुणा तथा । एवं चतुर्विधा गोप्यः पतिमत्यो निरूपिताः ॥ ३ ॥

तथैवानन्यपूर्वाश्च प्रार्थनामाहुरुत्तमाम् । गुणातीताः साच्चिकीश्च तामसी राजसीस्तथा ॥ ४ ॥

कृष्णभावनया सिद्धा विशेषेणाह ताः शुकः । अनन्यपूर्विंका एव पुनस्तिस्त्रो मुदा जगुः ॥ ५ ॥

साच्चिकी तामसी चैव राजसी चेति विश्रुताः । सपूर्वाश्च ततस्तिस्त्रः तामसी राजसी परा ॥ ६ ॥

पुनस्ता एव त्रिविधा अटतीत्यादिभित्रिभिः । राजसी तामसी चैव साच्चिकीति विमेदतः ॥ ७ ॥

अनन्यपूर्वा द्विविधा राजसी साच्चिकी तथा । तमसा तामसी तत्र नास्तीत्येकोनविंशतिः ॥ ८ ॥

अथवा प्रार्थनाद्यायाः सप्तान्ते द्विविधा पुनः । चतुर्थ्यस्तु समास्तत्र तत एकोनविंशतिः ॥ ९ ॥

तत्तद्वाक्यानुसारेण तासां भावो निरूप्यते । अन्यथानेकता स्तोत्रे प्रकारैर्नोपयुज्यते ॥ १० ॥

तत्र प्रथमं राजस्यः काशन गोप्य आहुर्जयतीति मंगलार्थोऽत्र जयशब्दो यथा फलं साधयेत् स्तोत्रं तथा निर्विमार्थः, अन्यथा क्रियामादौ न प्रयुज्यात्, त्वदवतारेण व्रजः सर्वोपि कृतार्थो वयमेव परमकृतार्था एवेति, यथा वयमपि कृतार्था भवामस्तथा यतः कर्तव्य इति वक्तुं व्रजस्य तवावतारेण सर्वोत्कर्षो जात इत्याहुस्ते जन्मना व्रजोधिकं जयतीति, सर्वोत्कर्षेण स्थितिर्जयः, अधिकजयो वैकृष्णादप्युत्कर्षः, न हि वैकृष्णे भगवानेवंविधां लीलां करोति, यद्यपि मथुरायां जन्म जातं तथापि तेन जन्मना न मथुरा सर्वोत्कर्षेण स्थिता किन्तु व्रज एव, ननु भगवज्जन्मनः सर्वोत्कर्षहेतुत्वं न लोके प्रसिद्धमनन्यत्वेनैकत्वादतस्तादश उत्कर्षहेतुर्वक्तव्यो यो लोके प्रसिद्ध इति चेत् तत्राह अयत इन्द्रा शश्वदत्र हीति, अत्र व्रज इन्द्रा सर्वदा अयते हीनमावेनाश्रयं कुरुते, वैकृष्णे तु सैव नियता भार्येति न तस्याः सर्वदा श्रयणं कर्तव्यं भवति, इह तु तादृश्यो वयमनेका इति तस्याः स्वास्थ्याभावात् कदा वा ममावसरो भविष्यतीति निरंतरं सेवते, अतो लक्ष्मीस्थित्या लोका उत्कर्ष मन्यन्ते सा पुनर्लक्ष्मीर्गोकुलाश्रया जाता, हि युक्तश्चायमर्थः, पतिव्रता हि सा, यत्र पतिः स्वयमन्याधीनतया तिष्ठति भक्तेषु कृपां ख्यापयितुं, तदुक्तमुल्खलप्रकरणे, तत्र तद्वार्या सुतरामेवाश्रयत इति किमाशर्थम्? तव जन्मना व्रजस्य सर्वोत्कर्षः सर्वजनीनोतस्तत्र रमणे न कापि न्यूनता न वा लक्ष्म्या मनसि विषादः, अङ्गीकृतत्वात्, अतः कारणादसर्वार्थमागतेन त्वया दृश्यतामिदं गोकुलमेकदा द्रष्टव्यं, वाक्यार्थो वा कर्मांग्रेवक्ष्यमाणः, तावकास्त्वयि धृतासवो दिक्षु त्वां विचिन्वत इति दृश्यताम्, एतादशोर्थोनुचित इत्यनुचितप्रदर्शनेन वोधयन्ति, लोका हि ब्रह्मादयस्त्वमवतीर्णो व्रजे वर्तस इति निश्चित्य समायान्ति व्रजस्याः पुनरसदादयो दिक्षु विचिन्वन्ति, इयं महत्यनौचिती, ननु व्रजस्यानां भक्तिर्नास्त्वन्यथा विरहे प्रियेरन्तो-भक्ता न पश्यन्तीति, युक्तमिति चेत् तत्राहुस्त्वयि धृतासव इति, त्वदर्थमेव धृता असवः प्राणा नैः, चैव त्वदनुपयोगं ज्ञासन्ति तदैव त्वयन्वन्तीति भावः, अत एव त्वां विचिन्वते प्राणाना-

शारदुदाशये साधुजातसत्सरसिजोदरश्रीमुषा दृशा ।

सुरतनाथ ते शुल्कदासिका वरद निम्नतो नेह किं वधः ॥ २ ॥

श्वासयितुं, अल्पविलम्बेषि प्राणा गमिष्यन्तीति, अन्यथा व्रजे गच्छेयुः, प्रातस्त्वमेवायास्यतीत्य-
न्वेषणं व्यर्थमेव स्यात्, दिक्षु त्वदीयास्त्वयि सतीति महद् दैन्यं, अत एकवारं त्वदीयाः पश्येति
प्रार्थना, एवमेकया दर्शनं प्रार्थितं, दयितेतिसम्बोधनाद् भर्त्रदर्शनेन स्त्रीणां जीवनं युक्तमिति
निरूपितम्, यद्यपि भगवांश्वेत् पश्येत् तदान कोपि पुरुषार्थः सिद्ध्येत् तथापि दैन्यं दृष्टात्मानमपि
प्रदर्शयेदिति तथा प्रार्थना, एवं स्वदैन्यानौचित्यादिनिरूपणेन तस्या राजसत्वं निरूपितम् ॥ १ ॥

तामसी तु वधाभावं प्रार्थयितुमदर्शनस्य वधसाधकत्वमाह शारदुदाशय इति, शार-
त्कालीनो योयसुदाशयः पुष्करिणी तत्र साधु सम्यक् प्रकारेण जातं यत् सरसिजं कमलं
तदन्तर्वर्तिनी या श्रीस्तामपि मुषणातीति ताद्यग्रपया दृशा दृष्ट्या हे वरद यो निहन्ति तस्य
किं वधो न ? अपि तु वधदोषो भवत्येव, येनैव साधनेन परस्य प्राणा गच्छन्ति तत्सम्पादन-
साधको धातको दोषभाग् भवति, अनेन भगवद्वृष्टिः सर्वघातुका निरूपिता, 'आयुर्मनांसि च दृशा
सह ओज आर्छदितिवाक्यात्, तथासानपि प्रायेण कूरदृष्ट्या पश्यसि, अन्यथा कथं प्राणवाधा
स्यात् ? रूपं त्वानन्दमयमिति तदृष्टौ तदेव जीवयेत्, अतस्तदभावात् केवलं धातयस्येव, किञ्च वयं
शुल्कदासिकास्त्वं च सुरतनाथः, सर्वपुरुषार्थसाधकत्वेन तव सम्बोधनानि यथाधिकारं
नियतानि, यथा धर्ममार्गे हे धर्मपालक हे ब्रह्मण्य हे यज्ञेश्वरेत्यादीन्यर्थे हे लक्ष्मीपते सर्वसिद्धि-
देत्यादीनि तथा मोक्षे हे मुकुन्द हे योगेश्वर हे ज्ञाननिधे इत्यादीनि धर्मार्थमोक्षार्थमिरुच्यन्त एव-
मसामिरपि सुरतनाथेत्युच्यते, सुरतं सम्भोगो जगति यावानस्ति तस्य भवान् नाथः,
त्वदाज्ञाव्यतिरेकेण सुरतं जगति न प्रवर्तते । अतो ब्रह्मणा कामेन वा लोके सुरतप्रवृत्त्यर्थं वयं
शुल्करूपा दासिका दत्ताः, शुल्कं मार्गनिर्वाहकं द्रव्यं प्रतिबन्धनिवर्त्तकं, सुरतं चेद् भवत्येव
निरुद्धं तिष्ठेत् तदा लोके रसो न भविष्यतीत्यसद्वारा त्वचस्तल् लोके प्रसूतं भवत्विति वयमागताः;
तत् कार्यं दूरत एव स्थितं प्रत्युतासान् मारयसि, एवं सति सर्वमेव कामशास्त्रं व्यर्थं स्यात्
तृतीयः पुरुषार्थश्च न भवेत्, अतः सर्वथा यदर्थं वयं प्रेषितास्तत् कर्तव्यं, अथवा यदाकदाचित्
कर्तव्यमिदानीं जीवयितव्या रूपप्राक्येन, हृशो मारकत्वमुपपादयन्ति श्रीमुषेति, यस्तु चोरो
भवति स धातकोपि भवति, यथा यथा चौर्ये नैपुण्यं तथा तथा धातकत्वं, तदर्थमाहुः उदरश्री-
मुषेति, तत्रापि ये दुर्गजातास्तेतिनिषुणास्त्रापि जलदुर्गजाः, तत् सरसिजं, तत्रापि ते दुर्ग-
एव तिष्ठन्ति, तत्रापि ते साधुजाताः प्रभवः, तत्रापि प्रकाशवति काले शीताद्युपद्रवरहिते, एवं
देशकालस्वरूपादिभिरशक्यचौर्यादपि पुरुषात् तदुदरवर्तिसर्वस्वनेतान्तःस्थितप्राणान् साधारण-
गोपिकादीनां नेष्यतीति किमाश्र्यम् ? चौर्यं हि क्रियते बलिष्ठेनापकीर्त्यभावाय तदत्र तु न
भविष्यतीत्युक्तं किं वधो नेति, अथ वा, अदृशादर्शनेन दर्शनमदत्वा निम्नतः किं वधो न ?
सुरतार्थमागताः, तद् गतं दूरे, अन्तरा मरणमुपस्थितं, तथा सति सुरतस्याप्रकटितत्वान् नाथत्व-
मपि न स्यात्, न हि योग्यश्वनिर्माणसमर्थोप्यश्वपतिरुच्यते, प्रकटयति चेत् तदा तथा,
किञ्च, असद्वधे किमाश्र्यम् ? तवादर्शने लक्ष्मीरपि न तिष्ठेत्, तदाहुः श्रीमुषेति, उदरस्थिता
श्रीश्वेद् बहिरानीता तदेव प्रियते पुष्टत्वादामर्गभवत्, यद्यपि तस्या जीवने कालद्रव्यदेशवस्तुनि
बहून्येव सन्ति तथापि त्वदर्शने न जीवति तथा वयमपि, किञ्च त्वं सर्वेषां वरान् प्रयच्छस्यांस्तु

विषजलाप्ययाद् व्यालराक्षसाद् वर्षमारुताद् वैद्युतानलात् ।

वृषमयात्मजाद् विश्वतोभयाहृषभ ते वयं रक्षिता मुहुः ॥ ३ ॥

न खलु गोपिकानन्दनो भवानखिलदेहिनामन्तरात्महक् ।

विखनसार्थितो विश्वगुप्ते सख उदेयिवान् सात्त्वतां कुले ॥ ४ ॥

विरचिताभयं वृष्णिधुर्य ते शरणमीयुषां संसृतेर्भयात् ।

करसरोरुहं कान्त कामदं शिरसि धेहि नः श्रीकरग्रहम् ॥ ५ ॥

मारयिष्यसीति महदाश्र्यं, वरदाता हि प्रत्यक्षो भवति, अथवा ते वयममूल्यदासिका धर्म-
दासिका अतो न हन्तव्याः, एवमनेकविधकौर्यभावनया काश्चिद् भगवन्तमुपालभन्ते ।

अन्तः स्थितो रसः पुष्टो वहिश्वेन न विनिर्गतः । तदा पूर्णो नैव भवेदिति वाङ्गमस्तथा ॥ १ ॥ २ ॥

अन्याः पुनः कोमला बहुधा लया रक्षिता इदानीमपि पालयेत्याहुर्विषजलाप्ययादिति, विषजलं
कालीयहृदजलं, तत् पीत्वा सर्वं एव वालका गावश्च मृतास्ते पुनर्जीविताः, व्यालाः सर्पाः कालिय-
सुदर्शनादयः, राक्षसा तृणावर्तादयः, तेषामेकवद्धावः, तसादपि रक्षिताः, वर्षमारुतादिन्द्र-
कृतात्, तत्रैव वैद्युतानि, अनलोदवायिश्च, तयोरप्येकवद्धावः, वृषो योऽयं भयात्मजः व्योमासुरः,
तसादपि रक्षिताः, न तासां भूतभविष्यद्विषयकपदार्थज्ञाननिर्बन्धोस्ति सर्वज्ञात्, किं बहुना ?
विश्वत एव भयात्, पालने हेतुर्कषभेति, भर्ता हि पालयत्येव, अतः सर्वदा पालक इतीदानीमपि
पालयेत्यर्थः, ते च मारका बाह्या इदानीन्तनस्त्वानतर इति सर्वथा पालनीयाः ॥ ३ ॥

अन्याः पुनर्भगवतो महानुभावत्वं ज्ञात्वा तस्य स्वरूपं कीर्तयन्ति ततश्च ज्ञानिभ्यो यथा गोक्षं
प्रयच्छति तथासम्भयसदुचितं मोक्षं दासतीति तं स्तुवन्ति न खल्विति, भगवतो नन्द-
स्तुत्वे सर्वं उपालम्भा युक्ता भवन्ति, तदेव नास्तीति सर्वमयुक्तमुपालम्भनं, खल्विति निश्चये
नात्र तिरोहितमिव, गोपिकाया यशोदाया नन्दनः पुत्र इति न, तथा सति यथा तया स्वाधीनः
कृतो ज्ञातो वा तथा गोपिकानामपि भवेद् गोकुलसामिपुत्रत्वात्, तुल्यतायामेव हि विद्यायोनि-
सम्बन्धः, किञ्च न केवलं भवान् वैकुण्ठाधिपतिः पुरुषोत्तमः किन्त्वखिलदेहिनां सर्वेषामेवासदादी-
नामन्तरात्मानमन्तः करणं पश्यतीति, यद्यसद्गृह्ये तादृशं तापं पश्येत् तदा प्रसन्न एव भवेत्, अतो
नामिन् वक्तव्यं किञ्चित्, किञ्चागतश्चासदादीनां परिपालनार्थमेव, यदि जानीयादेता नश्यन्तीति
तदा परिपालयेत्, रक्षणार्थं च प्रार्थित एव न तु स्वेच्छया समागतः, तदाह विखनसार्थित इति,
विखना ब्रह्मा विशेषेण खनतीति सर्वथा वेदार्थविचारकः, अत एव वैखानसं मतं ब्रह्मणा कृतं भग-
वद्भजनप्रतिपादकं तेनैव मार्गेण पूजां भगवान् गृह्णातीति वेङ्गटादौ तथैव पूजा, अतः सर्वेषां पूजामपि
प्रहीतुं ब्रह्मणा प्रार्थितो विश्वगुप्तय इति मुख्यं प्रयोजनम्, एवमन्तरात्मत्वात् सर्वेषामेव जीवानां
भवान् सखा, तादृशो लोके सख्यं प्रकटयितुं सात्त्वतां यादवानां वैष्णवानां वा कुल उदेयिवान्
प्रादुर्भूतः, अत एतदर्थमेवागतः, पूर्वमपि सखा यथेच्छमेव प्रेरयसि, आगतस्य उनर्विशेषो वक्तव्यः,
स चात्मनिवेदनरूपो भवति, अतो वयं किं विज्ञाप्यामः ? यथोचितमेव कर्तव्यमितिभावः ॥ ४ ॥

अन्याः पुनः साच्चिकसाच्चिक्यः राजसप्रधानाभ्यो विशिष्टा अप्रार्थितं च भगवान् न
दासतीति भगवत्करस्य स्वशिरः सम्बन्धं प्रार्थयन्ति विरचिताभयमिति, हे स्वामिन् ? हृदयं
स्फुटति, अतो यथा सर्वाङ्गं आप्यायनं भवति तथा शिरसि करसरोरुहं धेहि, शीतलं हि
कमलं भवति तत्रापि सरसि जातं, तत्रापि कर एव सरःस्थानं सरसिजस्थानं च, अत उद्धरणादिना
न रसालतापगमः, कान्तेतिसम्बोधनं, प्रथमतः शिरसि हस्तस्थापनेन स्वाधीनीकरणं घोतितं,
किञ्च न केवलं हस्तस्थापमेव दूरीकरोति किन्तु कामदं चाभिलषितं कामं प्रयच्छति, ननु भगवान्

ब्रजजनार्तिहन् वीर योषितां निजजनस्यध्वंसनसित ।

भज सखे भवत्किङ्गरीः सा नो जलरुहाननं चारु दर्शय ॥ ३ ॥

पुरुषोत्तमो योगिध्येयः कथं स्त्रीणां स्पर्शं करिष्यतीति चेत् तत्राह श्रीकरग्रहमिति । श्रियाः करस्य ग्रहो ग्रहणं येन, अतो भगवान् गृहस्य इति यत्र लक्ष्म्या हस्तं गृजाति तत्रासच्छिरोग्रहणे किं भविष्यतीतिभावः, ननु लक्ष्मीर्विवाहितेति विधिवशात् तस्या हस्तग्रहणं भवतीनां ग्रहणे को हेतुरिति चेत् तत्राहुः संसृतेर्भयाच्छरणमीयुषां विरचिताभयमिति, यथा विधिर्विवाहे तथैव शरणागतपालनेपि, विवाहापेक्ष्या शरणागतरक्षा महती, स साधारणधर्मोयमीश्वरधर्म इति, नन्वयं निषिद्धः प्रकार इति कथं पालनमिति चेत् तत्राहुर्हें वृष्टिग्रुह्येति, वृष्टिर्हिं यदुवंशोद्ध्रुतो बहुस्त्रीको बहुवंशकर्ता तदंशेषि भवान् धुर्यः श्रेष्ठः, तत्रापि ख्रियः संसारभयात् समागताः, न हि संसारः स्वभावत एव दुष्टः किन्त्वसद्युःखहेतुरिति तथा, वयमपि महद् दुःखं प्राप्नुम इति दृष्टादृष्टद्वारा भवांस्तन्निवर्तक इति, अनेनैव निर्भयतापि सूचिता, अतः कान्तसम्बोधनाद् भवानेव भर्ता, अतः 'स्त्रीणां व्रतमनुसरन्' वाच्छितं कुर्वित्यर्थः ॥ ५ ॥

ततस्तामसी किञ्चिद्दैलक्षण्येन धाष्टर्येन तमेवार्थं प्रार्थयति, ब्रजजनार्तिहन्निति, हे भगवन्नेता वकुं न जानन्ति मया तु निर्धारितमुच्यते, हे सखे इत्यप्रतारणार्थं सम्बोधनं, नोसान् भजेतिहितोपदेशः, ननु कथमेवं धाष्टर्यं निषिद्धं च वोध्यते तत्राहुर्भवत्किङ्गरीरिति, 'ये यथा मां प्रपद्यन्त' इति हि तव प्रतिज्ञा, अतो यथा किङ्गर्यो वयं भवन्तं भजामस्तथा भवानपि भजतु, किङ्गरीत्वं तव प्रतिज्ञा च प्रसिद्धेत्याहुः स्मेति, न केवलमसद्भजने तव सैवैका प्रतिज्ञा हेतुः किन्त्वन्येपि हेतवः सन्ति, प्रथममवतारप्रयोजनं ब्रजजनार्तिहन्निति, ब्रजजनानामार्तिहन्तीति तथा नातः परमन्यार्तिरस्ति, सामान्यप्रयोजनमेतत्, विशेषप्रयोजनमाहुर्योषितां वीरेति, कृष्णो भवान्, वीरैहं शूरा निराकरणीया अन्यगतकामादयः, तत्र मुख्यः कामः स च बहुविधः, अन्तर्वहिःपदार्थेन पूर्णेन पूरयित्वाश्रयाभावान् निवारणीयः, अत एव लोके दातारः कीर्तिमन्तो भवन्ति वीरेभ्यः, अतो भवान् महावीरः, अन्तःस्थितेनानन्देनातिदरिद्राणां ब्रह्मणापि पूरयितुमशक्यानामिच्छापूरकः, अयं चार्थस्तव सर्वजनीनः, अतो योषितां वीरेतिसम्बोधनं, न हि कृष्णादन्यो जगति किञ्चिदेवं सम्बोधनमर्हति, अपूर्णकामत्वात्, अतोवतारसामान्यविशेषप्रयोजनाभ्यां च नो भज, ननु सत्यं तथापि भवतीनामभिमानदोषनिवृत्यर्थं भजनं न क्रियत इति चेत् तत्राह निजजनस्यध्वंसनसितेति, निजजनाः सेवकास्तेषां स्मयो गर्वस्तस्य ध्वंसनार्थं सितं यस्य, निजजनानां सयदूरीकरणार्थं परित्यागो नोपायः किन्तु तदर्थं सितमेव कर्तव्यं, सितं हि मन्दहासः, 'हासो जनोन्मादकरी च माया' तस्या 'मन्दत्वं' भक्तेष्वप्रवर्तनं, न हि मायामोहव्यतिरेकेण कस्यचित् स्यायो भवति, अत एव हास्यसङ्कोच एव साधनं, निजजनानामपि धर्म एव दुष्टो न तु धर्मी, अन्यथा निजजनत्वमेव न स्यात्, इत्यलौकिकोपायः, लौकिकेपि तव हास्येन ता अप्यात्मानं तुल्यं मन्यन्ते, यदा पुनर्हास्ये सङ्कोचस्तदैव तासां गर्वो निवर्तते, किञ्चाभिमानो हि दोषः स तावदेव तिष्ठति यावत् तव सितयुक्तमाननं न पश्यति, न हि काचित् तावश्यमप्याननं दृष्टा स्वाभिमानं पालयितुं शक्ता, नन्वेतल्लोके अप्रसिद्धं साधनत्वेनेति कथं ज्ञातुं शक्यत इत्याशङ्काहुर्जलरुहाननं चारु दर्शयेति, जलरुहं कमलं, तत्सद्शमाननमसृतसावि, न द्यमुते पीते कस्यचिद् दोषस्तिष्ठतीति युक्तिः, साधनत्वे चेत् सन्देह एकवारं प्रदर्श्य पश्येत्यर्थः, किञ्चाभिमानो हि मनोधर्मस्तवाननं तु चारुमनोहरं, न हि धर्मिणि हृते धर्मस्तिष्ठति, सख्युः सखिभजनं युक्तमेव ॥ ६ ॥

प्रणतदेहिनां पापकर्षणं तृणचरानुगं श्रीनिकेतनम् ।

फणिफणार्पितं ते पदाम्बुजं कृषु कुचेषु नः कृनिद्व हृच्छयम् ॥ ७ ॥

मधुरया गिरा वल्गुवाक्यया बुधमनोज्जया पुष्करेक्षण ।

विधिकरीरिमा वीर मुहूर्तीरधरसीधुनाप्याययस्व नः ॥ ८ ॥

राजसी तु तत उत्तमा तमेवार्थं प्रकारान्तरेण प्रार्थयते । प्रणतदेहिनामिति, ते पदाम्बुजं नः कुचेषु कृषु कुण्ड्व, छान्दसो लोपः, स्थापय, तस्य प्रयोजनं कृनिद्व हृच्छयमिति, हृदये चौरवत् स्थितं कामं कृनिद्व, कुचेष्विति समुदायाभिप्रायेण बहुवचनं, विरहेण भिन्नान् वा मन्यन्ते, शिरसि हस्तदानेन निकटे समानयनमुक्तं ततो भजनेन सम्बन्ध उक्तः, अनेन विपरीतरस उच्यते बन्धविशेषो वा तिर्यग्भेदः एकवचनात्, तावता हि हृदयस्थितिः कामो गच्छति, स्त्रीणां समूहे लीलाशयने परितःस्थितानां तथा सम्बन्धो भवतीति वा, ननु कर्कशेषु स्तनेषु कथं कोमल-चरणस्थापनमिति चेत् तत्राहुः फणिफणार्पितमिति, नहि कालीयफणात् कूरा असत्स्तनास्तत्र यथा चरणस्थापनं कृत्वा तदन्तर्गतो दोषो दूरीकृत एवमत्रापि कर्तव्यः, अम्बुजपदेन च प्रत्यक्षतस्तापहारकत्वं, ननु तथापि स्त्रीणां वक्षसि चरणस्थापनमयुक्तमिति चेत् तत्राहुः श्रीनिकेतनमिति, लक्ष्म्याः स्थानं तत्, लक्ष्मीः किल तत्र स्पर्शमर्हति, अन्यासु कः सन्देह इति? ननु भवत्यो मूढाः कथं भवतीनां हितं कर्तव्यमिति चेत् तत्राहुस्तृणचरानुगमिति, तृणचरा गावस्तेषामप्यनुगं पश्चाद् गच्छति तद्वितार्थं, ते किं भगवता प्रेयमाणा इति तृणं परित्यज्यासृतं भक्षयन्ति? तेषां तृणमेवासृतं तथासाकमपि काम एवासृतं नैतावता परमकृपालोः कश्चनार्थः क्षीयते, ननु भवतीनां जितेन्द्रियत्वाद्यभावात् पापमस्ति तदपगमे पश्चात् पदं स्थापयिष्यामीति चेत् तत्राहुः प्रणतदेहिनां पापकर्षणमिति । वयं प्रकर्षेण नता नासाभिः प्रकारान्तरेण निवर्तयितुं शक्यते किन्तु तत्र चरणप्रसादादेव नम्राणां पापं गच्छति तत्रापि देहिनः, प्रकर्षेण नतत्वेन धर्ममार्गादिपरित्याग उक्तः, देहाभिमानस्य विद्यमानत्वान् न ज्ञानमपि, प्रणतानां हि नाप्यधोगतिः, अतस्तत्र पादमेव तेषां पापनाशकं चिन्तितं दृष्टं स्पृष्टमालिङ्गितं वा ॥ ७ ॥

इयमेवार्थं ततोऽप्युत्तमा प्रकारान्तरेण प्रार्थयते । मधुरया गिरेति ।

हस्तेन च खरूपेण पदा चोपकृतिर्मता । मुखेन चोपकारो हि कर्तव्य इति ता जगुः ॥ १ ॥ पूर्वोक्तमपि सर्वं हि यावत् स्पृष्टं न भाषते । तावत् सरसतां याति न कदाचिदिति स्थितिः ॥ २ ॥ हे स्वामिन्, मधुरया गिरा मुहूर्तीरिमा गोपीराप्याययस्व, मोहो हि मरणपूर्ववस्थासूपः, तासामाप्यायने हेतुर्विधिकरीरिति, आज्ञाकारिणीः सेवाकारिणीर्वा, असामर्थ्यं तु तत्र नास्तीत्याहु-हें वीरेति, शौर्यं ह्यार्तानामातिनिराकरणार्थं, इमा इति प्रदर्शनेन क्षणमात्रविलम्बेन मरिष्यन्तीति द्युचितं, ननु वाञ्छात्रेण कथं मोहनिवृत्तिरिति चेत् तत्राहुर्मधुरयेति, मोहो हि मायासूपः स भवत्स्तरूपेणैव निवर्तते सच्चिदानन्दरूपेण तत्र तत्र वाप्यानन्दरूपेत्याहुर्मधुरयेति, मध्वसाधारणो रसस्तद्युक्ता मधुरा, वल्गु मनोहरं वाक्यं यत्र वाक्यस्य मनोहरत्वं सत्यप्रियप्रतिपादकत्वेन, अतः सद्गृपता निरूपिता, बुधानां मनोज्ञाहादकारिणी, अनेन ज्ञानरूपा निरूपिता, ते हि ज्ञानेनैव रता भवन्ति, मुखे नयने वर्तेते इति तयोरपि व्यापारं कृत्वैव वक्तव्यमित्याहुः पुष्करेक्षणेति, कमलवत् परतापापहारके ईक्षणे यस्य, किञ्चाधरसीधुनाधरासृतेन चाप्याययस्व वक्तव्या द्रष्टव्याः पाययितव्या इति, मूर्च्छितानां हि मूर्च्छानिवारणार्थं महामत्राः पव्यन्ते कमलादीनि च शीतलद्रव्याणि स्थाप्यन्ते, सर्वथासाध्येसृतमपि पाययतेति गोप्यान् वा रसान् पाययन्ति, इयं तु मूर्च्छा नालयेन निवारयितुं शक्येति वीरेतिसम्बोधनं, अनेनान्तिमावस्था प्रदर्शिता, पूर्वप्रार्थिताशार्थाः सारकत्वेनाधिकमूर्च्छाहेतवो जाताः ॥ ८ ॥

तव कथामृतं तसजीवनं कविभिरीडितं कल्मषापहम् ।

अवणमङ्गलं श्रीमदाततं सुवि गृणन्ति ते भूरिदाजनाः ॥ ९ ॥

एवं पैदार्थं चतुष्टयं सम्प्रार्थ्यं तददाने स्वयमेव हेतुमाशङ्क्य परिहरन्ति तव कथेति, ननु सर्वमिदं प्रार्थितं भक्तेभ्यो देयं न त्वभक्तेभ्यः, अभक्तत्वं च विरहेषि जीवनादवसीयते, भगवांस्तु सर्वनिरपेक्षो न तस्य भवजीवनेन कार्यं लक्ष्मीसदृश्यो यस्य कोटिशो दास्योतस्त्वयि धृतासव, इत्यध्यसङ्गतं, तस्माद् व्यर्थमेव प्रार्थनमित्याशङ्क्य पैरिहरति, नेदं जीवनमसत्कृतिसाध्यं किन्तु तव कथा विरहेण प्राणानां गमने प्रतिवन्धं करोति, कथायाः पुनर्वथा तव सामर्थ्यं तथा सापि पद्मुणात्मिका मोक्षदायिनी परमानन्दरूपा च, तदाहुस्तव कथामृतमिव, अमृतं भगवद् रसात्मकं सर्वेषां मरणादिनिवर्तकं यद् रूपं तदमृतशब्देनोच्यते, अतो मोक्षदातृत्वं परमानन्दरूपता च सिद्धा, इदानीं पृथगुणान् निरूपयन्ति तसजीवनमित्यादिष्वद्भिः पदैः, तसा ये संसारे तेषां जीवनं यसात्, अमृतं हि तापनिवर्तकं प्रसिद्धमेव, वैराग्यं च भगवतो ज्ञानं वा सर्वतापनिवर्तकं, यद् संस्कारयोग्यं तज्ज्ञानेन नश्यति यदयोग्यं तत् परित्यागेन, अत एव सार्वतेः संस्काराशक्तैः परित्याग एव बोध्यते, अतो ज्ञानं वैराग्यं च तापनाशके भवतः, आपाततस्तापनाशकत्वं जलादावपि वर्तत इति तदर्थमाहुः कविभिरीडितमिति, कविभिः सर्वैरेव शब्दार्थरसिकैर्ज्ञानिभिरीडितं ज्ञानं वैराग्यं वा, आपाततः स्त्रीपुत्रथात्वमस्तीति तद्र्वावृत्यर्थमाहुः कल्मषापहमिति, कल्मषं पापमपहन्तीति, 'ऐश्वर्यस्य समग्रस्य धर्मस्य'त्यपि कवित्रिपाठः, अलौकिकसाधकं च वीर्यं महत् तद् 'धर्म'रूपमेव भवति, धर्म्यं च पुनः कल्मषनिवर्तकं भवति पूर्वोक्तधर्मविशिष्टं च, कथायाश्च तथात्वं सर्वत्र प्रसिद्धं, प्रायश्चित्तादीनामप्यापाततस्तथात्वमस्तीति तद्र्वावृत्यर्थमाह अवणमङ्गलमिति, तद् गोपयादिलेपनात्मकमुपवासात्मकं च स्वरूपतोप्यमङ्गलं घोरात्मकत्वाच् श्रवणेष्यमङ्गलं, इदं तूदारचरितं श्रुतमेवानन्दं जनयतीत्यनुभवसिद्धत्वाच् श्रवणमङ्गलत्वमाशङ्क्य तद्र्वावृत्यर्थमाह श्रीमदिति, तद् धनव्ययसाधकं न तु धनसाधकं, कथामृतं तु लक्ष्म्या अप्यपेक्षितत्वात् तद्युक्तं भवति तेन श्रोतुर्वक्तुश्च तत्सिद्धिः, राज्यप्रामिश्रवणं तथा भवतीति तद्र्वावृत्यर्थमाहाततमिति, आ सर्वतस्ततं व्यासं राज्यादिकं तु परिच्छिन्नं, भगवत् ऐश्वर्यं तु न तथा, अन्तर्बहिः सर्वेषां सर्वथा व्याप्तमिति, कथामृतं च पुनः सर्वलोकान् व्याप्त्य तिष्ठति, स्वसामर्थ्यं सर्वत्रैव सम्पादयति तस्मात् स्वरूपतो धर्मतश्च भवत्सदृशी भवत्कथेति तथा कृत्वा जीवनं न तु स्वतः, अनेनोक्तर्षोप्युक्तः, त्वं कदाचिन् मारयस्यपि कथामृतं तस्मिन्नपि काले जीवयतीति, भगवान् स्वत्रः कथामृतं परतत्रमित्येतावान् विशेषः, त्वं चावतारे ब्रह्मादिभिः प्रार्थित आगच्छस्यागतोपि तिरोभवसि कथा तु समागता न तिरोभवति, अत एव तादृशं कथामृतं ये सुवि गृणन्ति त एव भूरिदा बहुर्थदातारः, य इति प्रसिद्धा व्यासादयः, भूरिदाश्च ते जनाश्च, ते केवलं भगवदूपा जननादिदोषरहिता वा, परं विरलममृतं केवलं मरणोपस्थितौ तत्त्विवर्तकमेवेति न तु सम्भूयैकत्र रसजनकं, रसपिण्डयोरिव तव कथायाश्च विशेषः, अन्यथा कथार्थमेव यतः कृतः स्वात्, परं विरहे मरणनिवर्तकत्वेन तदुपयोग इति भगवत्त्वेन स्तूयते, अतस्तैर्मगवत्कथाकथकैवल्यं दत्तमिति तदशाश्च जीवनं, एतत् साचिवक्याः ॥ ९ ॥

प्रहसितं प्रियं प्रेमवीक्षितं विहरणं च ते ध्यानमङ्गलम् ।

रहसि संविदो या हृदिस्पृशः कुहक नो मनः क्षोभयन्ति हि ॥ १० ॥

चलसि यद् ब्रजाच् चारयन् पश्चून् नलिनसुन्दरं नाथ ते पदम् ।

शिलतृणाङ्कुरैः सीदतीति नः कलिलतां मनःकान्त गच्छति ॥ ११ ॥

तामस्या वचनमाह प्रहसितमिति, यद्यपि कथया स्थातुं शक्यते यदि त्वदीर्थैर्धैर्यैः क्षोभो नोत्पादितः स्थात्, यथा भगवति षड्गुणाः सन्ति तथा पश्चामोहका अपि गुणाः सन्ति, अन्यथा कथयैव चरितार्थता स्थात्, तदर्थं भगवान् मायया कुहकलीलामपि करोतीति स्वस्वभावदोषाद् भगवति तथा स्फूर्तिरिति यथा ज्वरितस्याने विरसताप्रतीतिः, अत आह तव प्रहसितादिकं नो मनः क्षोभयतीति, प्रकर्षेण हसितं, स्वभावत एव खिन्ना तां त्यक्त्वान्यया सह स्थित इति ततश्चेत् समागत्य प्रकर्षेण हसति सुतरां क्षोभं प्राप्नोति, प्रियेति सम्बोधनात् तव सम्बन्धोपि स्मृतः क्षोभजनको जायते, अत एव यासां न सम्बन्धस्तासां न क्षोभः, किञ्च तव यत् प्रेमवीक्षितं प्रेमणा वीक्षितं तदपि क्षोभयति स्मृतं सत्, अन्यविषयकं वा विश्वासजनकत्वाद् वान्तःकपट-रूपमिति क्षोभजनकं, अन्यथा कार्यं विसंवादो न स्थात्, मनस उत्तोलकं वाशजनकं, आशया च श्रमः, तव विहरणमपि क्षोभजनकं विहरणं यच् चलनं वेणुवादनादिना, रसो भगवदीय आकाराद् बहिः स्थाप्यत इति विशेषेण हरणं यसादिति त्रिभङ्गललितादिकं भवति, तत् पूर्वमसामिर्ध्यातमिति ध्यानं एव मङ्गलं त्वच्छक्षणं शुभफलं प्रयच्छतीति, तदपीदानीं क्षोभजनकं तिरोहितत्वात्, त इति सर्वत्र सम्बन्धः, अन्यन् माययापि करोतीति मुख्यतयात्रोक्तिः, एवं रूपसम्बन्धे चतुष्टयं क्षोभकमुक्तं, नामसम्बन्धि द्रयमाह रहसि संविद् इति या हृदिस्पृशा इति, रहस्येकान्ते संविदो ज्ञानरूपा भगवद्वाचो ज्ञानान्येव वा शास्त्रजनितानि बन्धाद्यभिज्ञारूपाणि, तत्रापि या वाचो हृदिस्पृशो हृदयगमिन्यो भवन्ति, असदनुगुणा एव बन्धसंविदो वा न तु केवलं नायकानुगुणाः, अत एवमेते सुखहेतवोपि भवान् वश्यति चेत् तदा क्षोभं जनयन्ति, अथमर्थः सर्वानुभवसिद्धं इत्याह हीति ॥ १० ॥

राजस्या वचनमाह चलसीति, असाकं तु स्वेहवशात् त्वद्विषयिका समीचीनेपि खेद-बुद्धिर्जायते तव तु नासद्विषयिणी सत्यस्वेदेपि जायत इति न्यायविरोधमिवाह, यद् ब्रजात् पश्चांश्चारयंश्चलसि, तत्र चलने नलिनापेक्षयापि सुन्दरं कोमलं हे नाथ ते पदं मार्गस्थितैः शिलतृणाङ्कुरैः शिलाः पाषाणास्तृणान्यङ्कुरा दर्भादीनां तामसानि सात्त्विकानि राजसानि अथ वा शिलारूपं यत् तृणं शिलतृणं कठिनतृणं तस्याङ्कुरैरतिपरुषतीक्ष्णैः सीदतीति क्लेशं प्राप्नोतीति, वस्तुतो न प्राप्नोत्येव, तथापि हे कान्त भर्तमनः कलिलतां गच्छति, ब्रजादिति प्रातरारभ्य खेदः स्फूर्तिः, चलनादेव च खेदः, अतः प्रथमतस्तदेवोक्तं, वस्तुतस्तु तव पदेस्तथानं विहाय न गच्छतस्तथापि भवानेव तथा चालयति, किञ्च ब्रजस्थिता गावोरण्ये नीयन्ते तासां चारणं न मार्गगमनेन भवत्यतोमार्गेपि गन्तव्यं, भूम्यादीनामनुग्रहार्थं न पादुकाग्रहणं, पाल्यानां चर्मं च न परिधेयमतो नलिनसुन्दरं पदमेव शिलतृणाङ्कुरैः सीदति, जल एव स्थातुं योग्यं जलपूर्णं वा, नलिनादपि सुन्दरं चेलूलक्ष्म्यामसासु वा स्थातुं योग्यं, नाथेति सम्बोधनाद् बहव एवात्रार्थं नियोज्याः सन्ति तथापि स्वयमेव गच्छसीति, वने हि त्रिविधा भूमिः पर्वत-रूपारण्यरूपा कच्छरूपा च, तत्र क्रमेणैकमेकत्र भवति सर्वं वा सर्वत्र, अवसादोशक्तयैकत्र स्थितिः, तदा चिन्ता भवति, स्वयं गत्वा स्वहृदये स्थापनीयमिति, मनःकान्तेति च, तेन मनः स्थापितमपि न तिष्ठतीति, एवं सम्बिधा अनन्यपूर्वा निरूपिताः, चतस्र ताः ॥ ११ ॥

दिनपरिक्षये नीलकुन्तलैर्वनरुहाननं विभ्रदावृतम् ।

धनरजस्वलं दर्शयन् सुहुर्मनसि नः सरं वीर यच्छसि ॥ १२ ॥

प्रणतकामदं पद्मजार्चितं धरणिमण्डनं ध्येयमापदि ।

चरणपङ्कजं शन्तमं च ते रमण नः स्तनेष्वर्पयाधिहन् ॥ १३ ॥

अतः परं क्रमेण पद् ता एव निरुप्यन्ते तत्र प्रथमं राजसतामसा वचनं ता हि बहिर्गत्वा द्रष्टुमशक्ता अतो यदा सन्ध्यायां भगवानायाति तदा भगवन्तं दृष्ट्वा मनसि कामो भवति ततो वन्धप्रार्थनाधरामृतप्रार्थना च रजसा सत्त्वेन च भविष्यतः, अनन्यपूर्वाणां तु नित्य एव कामः, दिनपरिक्षय इति दिनपरिक्षये सन्ध्याकाले, क्षयोक्त्या दिने द्रेष्यत्वं ज्ञाप्यते, रजोगुणसायं समयः कामस्य च कालः, नीलकुन्तला भ्रमरा इव रसबोधकाः, ये हि मुखकमललावप्यामृतं पिबन्ति त उद्भोधका भवन्ति, अतस्तैरावृतं वनरुहवत् कमलवदाननं विभ्रद् हे वीर नो मनसि स्मरं यच्छसि, धनेन गोभी रजस्वलं सुहुश्च प्रदर्शयन् मध्येमार्गं गच्छनुभयतः शिता गोपीः पर्यायेण पश्यतो सुहुः प्रदर्शनं, अग्रे गच्छन् पुनः पुनर्वर्धाद्युद्ध पश्यतीति वा तथा, तादृग् दर्शनं स्वापेक्षाज्ञापकमिति स्मरजनकं, निरन्तरदर्शनेन तत्रैव रसास्वादनमिति न सरोत्पन्थवसरः स्यादतो वारंवारं प्रदर्शनं सरायेः सन्धुक्षणमिव भवति, तादृशं कृत्वा तत्पूरणार्थं तन्निराकरणार्थं वा युद्धमवश्यं कर्तव्यं, तत् सूचयन्ति वीरेति, धनेन रजस्वलं च श्रमसूचकं भवति, श्रमनिवृत्तिश्चासाभिरेव, वनरुहमिति, वन एवैतत् सर्वथा भोग्यं, अतोत्रैव समागमनं, अनेन गृहे रत्ति दासाभीतिपक्षो व्यावर्तितः, विभ्रदिति बलात्कारेण तामेवावस्थां स्थापयति, यदि मुखसम्मार्जनं कृत्वा समागच्छेत् तदा प्रसन्नमुखदर्शनाज् ज्ञानं वा भवेद्, धनसम्बन्धिर रज इति काम एव न तु क्रोधः, यथा पात्रं धृत्वा तत्स्थितमन्तं भोगार्थं दीयते तथा मुखं धृत्वा तत्रत्यो रसः कामात्मा मनसि स्थाप्यत इति मुखधारणस्य हेतुत्वमतो भोगार्थं दत्त इति भोगः करणीयः, अयं काम आगन्तुक इति नास्यान्येन पूरणं भवति ॥ १२ ॥

तत उच्चमा अनन्यपूर्वावत् स्तनयोश्चरणधारणं प्रार्थयन्ति प्रणतेति, अत एव न पौनरुक्तयं, परं पूर्वपेक्षयात्र चरणमाहात्म्यमधिकं गुणाधायकमेतत् पूर्वं तु दोषनिवर्तकं, हे रमण रतिकर्तनः स्तनेषु चरणपङ्कजमर्पय, प्रयोजनमाहुराधिहन्निति, आर्तिहन्निति वा, हृदयतापश्चिन्ता च निवारणीया, दृष्टेपकारेणैव तापो गमिष्यति, अस्माभिर्दद्ये स्थापितं न बहिः समायाति, अतस्त्वया बहिः स्थापनीयं, चरणपङ्कजस्यापि भगवत इव पद् गुणानाह तत्र प्रथममैश्वर्यं प्रणतकामदमिति, प्रकर्षेण ये नता अनन्यशरणास्तेषां कामदमभिलषितार्थदात्, 'ईश्वर एव तथाविधो भवति', तत्रत्यः कामः स्तब्धैर्ग्रीहीतुं न शक्यत इति प्रणतत्वमुक्तं, पद्मजार्चितमिति धर्मरूपता निरुपिता, ब्रह्मप्रार्थन-यैवात्रागतमिति, कीर्तिरूपतामाह धरणिमण्डनमिति, धरण्या मण्डनमलङ्करणरूपं श्रीरूपं वा, आपदि ध्येयं श्रीरूपं कीर्तिरूपं वा, पङ्कजसाम्यात् स्वरूपोत्कर्षं उक्तः, शन्तमं कल्याणतमं ज्ञान-रूपं आर्तिहन्नितिसम्बोधनात् ते चरणपङ्कजमितिसम्बन्धनिरूपणाद् वैराग्ययुक्तं च, रमणेतीष्ट-प्रापक आर्तिहन्नित्यनिष्टनिवारकः, अथवा यद् लोके पञ्चविधमुक्तकारं करोति तदसास्वेकमेव करोत्विति प्रार्थयते, प्रणतासु कामं ददाति, तत् पूर्वमुक्तं 'मनसि नः सरं वीर यच्छसी' ति, प्रकर्षेण न ब्रेषु वा कामं द्यति खण्डयति, पद्मजेन पद्मजया वार्चितं, ऐश्वर्यार्थं कामार्थं वा पद्मजैरर्चितं ततुल्यं वा, अन्यथा तानि चरणपङ्कजजन्मकथं प्राप्नुयः? धरण्यपि स्वयनलङ्कृता न भूज्यत इति तस्मां पदस्थापनं, भगवदपेक्षयापि चरणो महान्, आपदि ध्यानमात्रेणैवापदं दूरीकरोतीति, अथैतेषां सर्वोपकारकर्त् तथासाकमपि करोत्विति प्रार्थना, अनेन सर्वं एव सुरत्वन्धा आक्षिसाः ॥ १३ ॥

सुरतवर्धनं शोकनाशनं खरितवेणुना सुषु चुम्बितम् ।

इतररागविस्मारणं वृणां वितर वीर नस्तेधरामृतम् ॥ १४ ॥

अटति यद् भवानहि काननं त्रुटिर्युगायते त्वामपद्यताम् ।

कुटिलकुन्तलं श्रीमुखं च ते जड उदीक्षतां पक्षमकृद् हशाम् ॥ १५ ॥

पतिसुतान्वयन्नातृवान्धवान्तिविलङ्घ्य तेन्त्यच्युतागताः ।

गतिविदस्तवोद्गीतमोहिताः कितवयोषितः कस्त्यजेन्निशि ॥ १६ ॥

तदनन्तरं तत उत्तमाः प्रार्थयन्ते सुरतेति, अधरामृतं वितरेति, अत्राप्यधरामृतं गुणाधायकं, एतस्य चतुर्गुणत्वमेव विवक्षितं ज्ञानवैराग्ययोरत्रानुपयोगात्, तस्यैश्वर्यमाह सुरतवर्धनमिति, गोपिकासु परिच्छिन्नः कामोपरिच्छिन्नेन सह संयोगे क्लिष्टो भवति, यथा रसाः क्षुद्रद्वोधका भवन्ति यथायं रसः कामोद्वोधकः, किञ्च न केवलमयं काममेव पोषयति किन्तु सर्वानेवान्तःकरणदोषान् निवारयति, अतः शोकनाशकत्वं ज्ञानवैराग्यरूपता च निरूपिता, ऐश्वर्यधर्मरूपता च, यशोरूपतामाह खरितो नादयुक्तो यो वेणुसेन सुषु चुम्बितमिति, यशो हि नादज्ञैः कीर्त्यते वेणुश्च परमभक्त इति तेनापि चुम्बितमेव न तु पीतं, इतररागविस्मारणमिति श्रियो रूपं सा हि सर्वं विसारयतीति, स्वतःपुरुषार्थत्वेन प्रमेयबलमुक्तं पूर्वेण प्रमाणबलं शोकनाशनमिति फलबलं सुरतवर्धनमिति साधनबलं, एवं चतुर्विधपुरुषार्थप्रदं स्वतःपुरुषार्थरूपं वृणामसाकमधिकारिणां दुर्लभपुरुषार्थानां वा, यद्यपीदं देयं न भवति तथापि वितरणगुणेन दातुं शक्यत इति वितरेत्युक्तं, वीरेतिसम्बोधनाच् छौर्यं नान्यथा सम्भवतीति निरूपितम् ॥ १४ ॥

एवं त्रिविधा निरूप्य पुनस्तामसस्त्रिविधा निरूप्यन्ते देवनिन्दिका सात्त्विकतामस्यो भगवन्निन्दिका तामसतामसो राजसतामस्यः स्त्रिनिन्दिका इति, अटतीति, भवानहि काननं यद्यद्यति तत्र दिवसे त्रुटिर्युगायते, तत्र निमित्तं त्वामपद्यतामिति, यदा पुनः पश्यामस्तदा कुटिलकुन्तलं श्रीमुखं त उदीक्षतां नोसाकं यः पक्षमकृद् ब्रह्मा स जडः, यथा देवानां पक्षम न करोत्यलौकिकद्रष्टृत्वात् तदपेक्षयाप्यत्यलौकिकद्रष्टृत्वादसाकमपि पक्षमकरणमनुचितमतोनुचितकरणाज् जडः, देवा हि बहुकालं जीवन्ति तथा वयमपि त्रुटिर्युगायत इति, त्रुटिशब्दोस्त्रियां यदि सार्थकं गमनं भवेत् तथापि न काचिच्च चिन्ता, परमहि काननमेवाटति न तु कानने कश्चन पुरुषार्थः, असाकं च न बहिर्गमनं सम्भवति, एवं देवत्वं भगवता सम्पादितं मूर्खो ब्रह्मा तादृशीनां पक्षमकृत् ॥ १५ ॥

तदपेक्षया हीना आहुः पतीति, हे अच्युत खतः कामनिवृत्तिभयरहित पतिः सुता अन्वयो वंशो आतरो वान्धवाः सम्बन्धिन एते सर्वथा अविलङ्घ्यता तानप्यतिविलङ्घ्यतेन्ति समागताः, त्वं सर्वेषां गतिं जानासीति गतिवित्, सर्वैर्यावती गतिः सम्पादयते तां भवानेव दास्यतीति, वयं वा गतिविदस्तेषां भजने भगवद्भजने च तारतम्यविदः, किञ्च तवोद्गीतेन च मोहिता अतो मोहयित्वा समानीयोभयभ्रंशार्थमरण्ये निशि योषितः कस्त्यजेत् ?, सर्वदैव स्त्रियो न ल्याज्याः सुतरामरण्ये सुतरां निशि, यदर्थं वा समाहृतास्तदप्यदत्तेत्यभिप्रायेण सम्बोधनं, कितवानां वयं सम्बन्धिन्यः, अतोसाकं तेषु न प्रवेशः ॥ १६ ॥

तत उत्तमा आत्मानमेव निन्दन्ति रहसीति, नो मनोतिसप्तहं सन् सुह्यत इति तत्र कारणत्रयं गुणत्रयसहितं,

वाक्यं हास्यसुरश्चैव कामानन्दाधिकारिणः ॥ १ ॥

रहसि संविदं हृच्छयोदयं प्रहसितानन्म प्रेमवीक्षणम् ।

बृहदुरः श्रियो वीक्ष्य धाम ते मुहुरतिस्पृहं मुह्यते मनः ॥ १७ ॥

ब्रजवनौकसां व्यक्तिरङ्गं ते वृजिनहृयलं विश्वमङ्गलम् ।

त्यज मनाकृ च नस्त्वत्स्पृहात्मनां खजनहृदुजां यन् निषूदनम् ॥ १८ ॥

यत् ते सुजातचरणाम्बुरुहं स्तनेषु भीताः शनैः प्रिय दधीमहि कर्कशेषु ।

तेनाटवीमटसि तद् व्यथते न किंस्ति कूर्पादिभिर्व्रमति धीर्भवदायुषां नः ॥ १९ ॥

रहस्येकान्ते या संविद् श्वानं वा, पूर्ववद् हृच्छयसा कामसोदयो येन तादृशं, प्रहसित-युक्तमानन्म प्रेमपूर्वकं वीक्षणं च यस्मिन्, श्रियो धाम बृहदुरः, भगवद्वप्यसा वा पङ्गुणत्व-मुच्यते, रहसि संविदो यसादिति, एतादृशं त्वां, हृच्छयसोदयो यसात्, प्रहसितमानन्म यस्य, प्रेमपूर्वकं वीक्षणं यस्य, बृहदुरः श्रीधाम च वीक्ष्य, प्रमाणादिवलरूपता भगवद्वप्ये निरूपिता, वक्षसि च स्थित्यर्थं यशः श्रीश निरूपिता, मुखदर्शनेनैव प्रहसितयुक्तत्वात् पूर्वस्थित्यभावस्ततः कामः प्रेमवीक्षणेन च तस्य स्थिरीकरणं ततः स्थयोग्यता ततो भोगचातुर्यं प्रथमविशेषणेन, एवं सर्वं भविष्यतीत्यतिस्पृहायुक्तं मनो मुह्यते, केवलं मोहं प्राप्नोति, पदार्थलाभान् मुहुर्मूर्च्छां समायातीति जीवनमरणान्यतराभावाद् धिग् जीवनमित्यर्थः ॥ १७ ॥

पुनरनन्यपूर्वा एतावत्कालं मनोरथाभिनिविष्टा किञ्चिद् प्रार्थयते ब्रजवनौकसामिति, इयं ते व्यक्तिर्व्रजवनौकसां वृजिनहृत्री पापनाशिका, विश्वसाप्यत्यर्थं मङ्गलरूपं दोष-निवर्तकं विशेषाकारेणासाकमेव गुणाधायकं सर्वेषां, अत एतादृशं मनाकृ त्यज, त्यागावश्यकत्वे हेतुस्त्वत्स्पृहात्मनामिति, त्वयेव स्पृहायुक्त आत्मान्तःकरणं यासां, किं त्यक्तव्यमित्याशङ्कायामाह खजनेति, खजनानां गोपिकानां हृदुजां हृदयरोगाणां कामरूपाणां यदेव निषूदनं भवति, नितरां सूदनं नाशनं यसात्, केषाञ्चित् पापनाशकः केषाञ्चित् फलदाता तादृशोऽसाकं रोगनिवर्तको भवत्विति ॥ १८ ॥

काचिद् राजसतामसी सखेदमाह यत् त इति, सुजातं यच् चरणाम्बुरुहं चरणकमलं भीताः सत्यः स्तनेषु शनैर्दधीमहि शनैर्धारणे हेतुः कर्कशेष्विति, प्रियेतिसम्बोधनात् स्तेहाद् धारणं, सुजातमिति तथौ महत् सम्यक्प्रकारोत्पन्नं शीतलं सुगन्धितापनाशनं भवति, अतः स्तनेषु स्थापनं, प्रियत्वाद् धारणेन स्थापनं, तेनवातिकोमलेनासांस्त्वक्त्वासदोषेणदानी-मटवीमटसि, स्थयमदुःखेन स्थित्वा यदन्यसै दुःखं दातुं शक्तुयात् तर्हि प्रयच्छेन् न तु स्थयमपि दुःखं प्राप्य, तत्रासाकं सन्देहः किं व्यथते न वेति, स्थिदित्युत्प्रेक्षायां, किं न व्यथते ? अपि तु व्यथत एव, कूर्पादिभिः शर्करादिभिः, कूर्पशब्देन विषमाः शर्करा उच्यन्ते, तर्हि व्यथत एव कथमुत्प्रेक्ष्यते ? तत्राह भ्रमति धीरिति, बुद्धिः केवलं परिभ्रमति, यदि व्यथत इति निश्चयः स्यात् तदा बुद्धिः शनैर्व भवेत् पुनर्यदायाति तेन सन्देहः, तत्र हेतुर्भवदायुषामिति, भवल्लीलार्थमेवायुर्येषाम्, पूर्वं तु स्तेदेन मनःपीडा निरूपितेदानीं तु मूर्च्छां निरूप्यत इत्यन्तस्थितिः, एवं सर्वासां मूर्च्छापर्यन्तं स्थितिर्जातव्या, पुनर्लीलाप्रवेशे प्रलापः पुनः स्वरूपस्थितौ गानमिति, एवं साधनपरीक्षयोर्यवत् तावत् तासां तापो निरूपितः ॥ १९ ॥

॥ इति श्रीमङ्गलागवते महापुराणे दशमस्कन्धे गोपीगीतं नामाष्टाविंशतिमोद्ध्यायः ॥ २८ ॥

एकोनर्त्रिशोऽध्यायः ।

द्वात् गोप्यः प्रगायन्त्यः प्रलपन्त्यश्च चित्रधा ।
रुदुः सुखरं राजन् कृष्णदर्शनलालसाः ॥ १ ॥
तासामाविरभूत् शौरिः स्यमानमुखाम्बुजः ।
पीताम्बरधरः स्वर्गी साक्षान्मन्मथमन्मथः ॥ २ ॥
तं विलोक्यागतं प्रेष्टं प्रीत्युत्पुल्लहशोऽवलाः ।

एकोनर्त्रिशोऽध्याये प्रसादं भगवत्कृतम् । रोदनात् प्राप्य तुष्टास्ता निर्णयज्ञा इतीर्थते ॥ १ ॥
नहि साधनसम्पत्या हरिस्तुष्यति कस्यचित् । भक्तानां दैन्यमेवैकं हरितोषणसाधनम् ॥ २ ॥
सन्तुष्टः सर्वदुःखानि नाशयत्येव सर्वतः । अतो निर्णयवाक्यानि भजनार्थं न्यरूपयत् ॥ ३ ॥

एवं पूर्वाध्यायान्ते तासां स्तुतिमुक्त्वा, ततः पूर्वाध्याये तासां प्रलापमुक्त्वा, उभयमप्युप-
संहरन् तयोरसाधनतायां जातायां रोदनं कृतवत्य इत्याह इतीति पूर्वोक्तप्रकारेण सर्वा एव
गोप्यः प्रगायन्त्यः प्रलपन्त्यश्च जाताः । असाभिरेकः प्रकार उक्तः । तास्तु चित्रधा विला-
पयुक्ता जाताः । यदा तयोरसाधनत्वं जातम्, तदा सर्वाः सम्भूय महद्रोदनं कृतवत्यः । रोदने
निमित्तमाह कृष्णदर्शनलालसा इति । न तु स्वदेहरक्षार्थम् ॥ १ ॥

ततो भगवान् ब्रह्मा विष्णु रुद्रश्च भूत्वा पुनः कृष्ण एव जात इत्याह तासामाविरभूदिति—
तासां मध्य एव भगवानाविर्भूतः । मायाजवनिकां दूरीकृत्य भगवान् प्रकटो जातः । यतः
शौरिः । शूरस्य पौत्रः । शौर्यमत्र प्रकटनीयमिति सर्वेषां दुःखनिवारणार्थमेव यदुवंशेऽवतीर्ण इति ।
तदा तासां दोषनिवृत्यर्थं स्यमानं मुखाम्बुजं यस्य । ईशद्वसन्मुखः । तासां वैकृत्येन सन्तुष्टः ।
सितयुक्तं स्यमानम् । स्यमानाभ्यां वा सहितं मुखाम्बुजं यस्य । भक्तानां दोषः भक्तेभ्यो नि-
र्गतः भक्तौ समायातीतिज्ञापनार्थम् । तदानीन्तनं रूपं वर्णयति पीताम्बरधर इति । पीताम्बरं
हास्यसङ्कोचार्थं हस्ते धृत्वा तिष्ठति । अथवा । व्यापिवैकुण्ठरूपेण एतावत्कालं लक्ष्म्या सह रमणं
कृत्वा तेनैव रूपेण प्रादुर्भूतः । स्वर्गी वनमालायुक्तश्च । मध्ये ब्रह्मादिपूजां च गृहीतवान् । लक्ष्म्या
वा । अतो विलम्ब इत्यपि स्मृतिम् । अत एव प्रथमश्लोके पूर्वाध्याये ‘श्रयत इन्दिरे’त्युक्तम् ।
इदानीं तु उपेक्षा कर्तुमयुक्तेति प्रादुर्भूतः । अत आगमनमुक्तमये ननु कन्दर्पेण कथं न वशी-
कृतः, स्वपृतना खिन्नेति, तत्राह । साक्षान्मन्मथस्यापि मन्मथः । आधिभौतिको मन्मथः देवता-
रूपः । तत आध्यात्मिकः सर्वहृदयेषु साक्षान्मन्मथः । तस्याप्यर्थं मन्मथः आधिदैविकः । सर्वस्यापि
सर्वत्वात् । अतः कन्दर्पोपि मुग्धः । कन्दर्पस्याध्यशक्यमोहः । कन्दर्परूपश्च । अतस्तासां दैन्ये प्रादु-
भूते तन्निवारणार्थं कामरूपमेव प्रकटीकृतवान् । अतस्तेन पूर्ववत् कामसम्पन्नाः ताः कृताः ॥ २ ॥

ततो यज्ञातं तदाह तं विलोक्येति—तमागतं विलोक्य युगपत् सर्वा उत्थिताः । पूर्वमा-
विर्भावमुक्त्वाधुना यदागमनमुक्तं तद्विलोकनसमये ज्ञामिनीभावानुवादरूपम् । पूर्वमन्तःस्थि-
तोऽधुना बहिरागत इति वा ज्ञापनाय तथोक्तिः । ननु किमार्थं भगवत्यागते उत्थिता इति ।
तत्र न ह्येताः सजीवाः स्थिताः, किन्तु निर्जीवा इति वकुं दृष्टान्तमाह । तन्वः करच-
रणाद्यवयवाः । प्राणमागतमिवेति । ग्रयते हि एकमेवाङ्गं व्यापृतं भवति, प्राणे तु सर्वाणि सम्भूय ।
अतो बहुवचनं युगपदुत्थानार्थम् । उत्थानं पञ्चानां भाव्यं, देहेन्द्रियप्राणान्तःकरणजीवानाम् ।
तत्र जीवस्यान्याधीनमुत्थानम् । परं तस्मिन्नागते सर्वाण्युचिष्ठन्ति । स तु भगवति प्रविष्टः, भग-
वत्सङ्गे समागतः, भगवत्युत्थित एवोत्थितः । अन्तःकरणं तु उत्थितमित्यत्र हेतुमाह प्रेष्ट-

उत्तस्थुर्युगपत् सर्वास्तन्वः प्राणमिवागतम् ॥ ३ ॥
 काचित् कराम्बुजं शौरेर्जगृहेऽङ्गलिना मुदा ।
 काचिद् दधार तद्वाहुमंसे चन्दनरूषितम् ॥ ४ ॥
 काचिद् अगृहात्तन्वी ताम्बूलचर्वितम् ।
 एका तद्विकमलं सन्तसा स्तनयोरधात् ॥ ५ ॥
 एका श्रुकुटिमावध्य प्रेमसंरम्भविहला ।
 अन्तीवैक्षत् कटाक्षेपैः सन्दष्टदशनच्छदा ॥ ६ ॥
 अपराऽनिमिषद्वग्भ्यां जुषाणा तन्मुखाम्बुजम् ।

मिति । अत्यन्तप्रियो भगवान् । तं दृष्टा उत्थितम् । भगवति या ग्रीतिस्तथा कृत्वा उत्फुल्ला
 दक्ष यासाम् । अनेन प्रीत्या इन्द्रियाणामुत्थानम् ॥ ३ ॥

एवमुत्थितानां भगवता सह स्थितानां कार्यमाह काचिदिति पश्चभिः—पूर्वमनेकविधा अपि
 भगवत्याविर्भूते सप्तविधा एव जाताः । एको भगवान् सर्वार्थं प्रकटीभूतः । तत्र या अग्रे स्थिताः ता
 अतिनिकटस्थिता एव पूर्वमुच्यन्ते । शुद्धसात्त्विक्यः शुद्धरजोयुक्ता रजःसात्त्विक्यश्च, निर्गुणाश्च,
 शिष्टाः सप्तविधा गण्यन्ते । काचिदत्र शौरेः कराम्बुजं मुदा अङ्गलिना अगृह्णात् । एक एव हस्तो
 भगवता प्रसारितः । पीताम्बरधर इति द्वितीयेन हास्यनिवारणार्थं पीताम्बरग्रहणात् । बहुमानेन
 ग्रहणमङ्गलिना भवति । शौरेरिति वीरत्वज्ञापनाय । मुदेति पूर्वोक्तक्षेशव्यावृत्यर्थम् । अन्या
 पुनस्ततोप्यन्तरङ्गा भविष्यामीति तद्वाहुमंसे दधार । यथालिङ्गितैव भवति । अग्रे एतसा विनि-
 योगो वक्तव्यः । ‘भुजमगरुमुग्नं मृद्धन्यधास्यत् कदा तु’ इति । अत एव तदीयो धर्मोन्तःस्थि-
 तस्तस्या निरोधं साधयिष्यतीति चन्दनरूषितमित्युक्तम् । चन्दनेन रूषितं लिप्सम् । चन्दने हेतुः
 पूजा लक्ष्मीर्वा पूर्वोक्ता । तथा ताम्बूलेषि ॥ ४ ॥

एवं सामग्रीप्रकटनेन तासां देवोत्तमानां च कृत्यं प्रदर्शितम् । एता आरोहुकामाः देवोत्तमास्तु
 पूजका इति । अतः काचिचाम्बूलचर्वितमङ्गलिना अगृह्णात् । तस्याः ताम्बूलयोग्यतामाह त-
 न्वीति । कोमलाङ्गी । एका पुनर्वहिःस्थिता साक्षात्सम्बन्धमलभमाना उत्थातुं वा अशक्ता
 उपविश्यैव तद्विकमलं स्तनयोरधात् । अनुत्थाने धारणे च हेतुः सन्तसेति । सा हत्यन्तं
 विरहातुरा एकेति ॥ ५ ॥

अन्या पुनर्दूरस्था तामसी तमसा श्रुकुटिमावध्य कटाक्षेपैः अन्तीव ऐक्षत् । अत्र सर्वे वर्ण-
 लोपः । कटाक्षेपैरित्यर्थः । प्रेमणा सहितो यः संरम्भः क्रोधः तेन विहला । सम्यक् दष्टः दश-
 नच्छदो यया । तादृशी च जाता । श्रुकुटिवन्धनेन चित्तकौटित्यम् । प्रेमसहितसंरम्भेण इन्द्रि-
 यवैक्षुव्ययम् । सन्देशेन देहक्षोभः । अन्तीवेति प्राणैर्बलस्फुर्तिः । ज्ञानसाधनमपि तस्या विकृतम् ।
 प्रान्तदृष्टिः कटाक्षः । तत्रापि आक्षेपभावः । यथा वाचावगुरुणं तथा कटाक्षा एव आक्षेपस्त्रपाः
 निरन्तरं प्रवृत्ताः । तादृशभावस्य पूर्णत्वाय कालनियमनार्थं वा श्रुकुटिभङ्गः । स्वभावनियमनार्थं
 च संरम्भः । लोभनाशार्थं दंशः । मोक्षाभावार्थं ज्ञानवक्रता । प्रमाणनिराकरणार्थं हननमिति ।
 यतो लौकिकी भक्तिः पुष्टा भवति । एतदर्थमेषा निरूपिता ॥ ६ ॥

एवमतिपुष्टां निरूप्य अत्युत्तमां निरूपयति अपरेति—एषा हि भगवद्वर्णनेन गतदोषा अतो
 ध्यानेन भगवन्तं हृदये स्थापयितुकामा नेत्राभ्यां नेत्रद्वारा भगवन्तं हृदि स्थापितवती । अत्र
 लावण्यामृतं पेयं, मुखसाम्बुजत्वोक्तेः । अनिमिषद्वग्भ्यामिति पानकरणम् । द्रवद्रव्यस्यान्तर्निवे-

आपीतमपि नातृप्यत्सन्तस्तच्चरणं यथा ॥ ७ ॥

तं काचिन्नेत्रन्प्रेण हृदि कृत्य निमील्य च ।

पुलकाङ्गयुपगूह्यास्ते योगीवानन्दसम्प्लुता ॥ ८ ॥

सर्वास्ताः केशवालोकपरमोत्सवनिर्वृत्ताः ।

जहुर्विरहजं तापं प्राज्ञं प्राप्य यथा जनाः ॥ ९ ॥

शनं पानम् । मध्ये रसविच्छेदो भविष्यतीति अनिमिषद्वभ्यां पानम् । नेत्रयोरञ्जलित्वं लाव-
ण्यामृतस्य विरलत्वात् । श्रीतिसेवनमत्राभिप्रेतम् । यद्यपि आसमन्ताद्वर्मसहितं सर्वमेवाभिनिविष्टं
स्वाधीनं जातम् । यदैवेच्छति तदैव हृदये पश्यतीति तथापि नातृप्यत् अलंभावं न कृतवती ।
तत्र हेतुर्विषयसौन्दर्यम् । न तु प्रयोजनाभावः प्रतिवन्धकः । एतदर्थं दृष्टान्तमाह सन्तः तच्च-
रणं यथेति । सन्तो हि जातकार्याः । तथापि चरणारविन्दे सहजो रसः । न तु किञ्चित्
प्राप्तव्यं निवर्तनीयं वा ॥ ७ ॥

एका पुनर्दूरस्था अनया तुल्यशीला योगानुसारेण भगवन्तं गृहीतवतीत्याह तं काचि-
दिति—पूर्वं लौकिकी । पश्चाद् भक्तिमार्गानुसारिणी निरूपिता । इयं योगानुसारिणी अतोऽस्याः
सर्वान्वयवे दृष्टिः । उभयोरेकीकरणं, अन्यथा दृष्टिमेदः स्यात् । पूर्वस्यास्तु दर्शनमेव प्रयोजनम् ।
एषा विरलेति काचिदित्युक्तम् । तं पूर्वोक्तम् । ‘न खलु गोपिकानन्दनो भवानिति’ यथा निरू-
पितम् । नेत्ररन्प्रेणत्येकवचनं रूपप्रवेशार्थम् । हृदि कृत्येति । हृदि कृत्वा । असमासेऽपि ल्यप् ।
हृदिकृत्येत्यलुकसमासो वा । ततोऽन्तःप्रविष्टो बहिर्मा गच्छत्विति निमीलनं कृतवती । न हि
तस्या बुद्धौ भगवान् बहिरवशिष्टोऽस्ति । स्वकीयो वा भागस्तया गृहीत इति चकारात् सर्वेन्द्रि-
यनिवर्तनम् । ततोऽन्तरानन्दे पूर्णे पुलकाङ्गी जाता । केवलानन्देन पुलके गोपीत्वं न भविष्य-
तीति तदर्थं विशेषमाह उपगूह्यास्त इति । अयं रोमाश्रः साच्चिकभावे प्रविष्टः । अत एवा-
न्तरुपगूह्यालिङ्गं आस्ते । तामेव स्थितिं धारितवती अवस्थान्तराभावाय । ननु तस्या उत्तरत्र
कार्यम्, भगवता सह सम्भोगः कर्तव्यः, आलापाः, गृहे च गन्तव्यमिति कथं तामेवावस्थां स्यापि-
तवती, तत्राह योगीवेति । योगी हि तयैवाग्रे सर्वकार्यं साधयति, तथेयमपि तयैवावस्थया सर्वं
साधनीयमिति स्थिता । किञ्च । आनन्दसम्प्लुता । आनन्दे निमग्ना । अत एव बहिःसंवेदन-
रहिता । संवेदनायामेव सत्यां कार्यानुसन्धानम् । नहि पूर्णे आनन्दे कथन कामोस्ति ॥ ८ ॥

एवं विशेषाकारेण कृत्यमुक्त्वा सर्वासां सामान्याकारेण प्रयोजनमाह सर्वास्ता इति—
यो हि बलिष्ठरजस्तमोभ्यां व्याप्तयोरपि फलसम्पादकः, तस्य क्षुद्रगुणक्षोभयुक्तानामासामुद्धारे कः
प्रयास इति वकुं केशवेत्युक्तम् । तस्य योगमालोकः आलोकनं प्रकाशो वा अन्तर्बहिः । अत
एव स एव परमोत्सवः । यथा लौकिकानां महाराज्यप्राप्तिः पुत्रोत्सवो वा । तेन निर्वृत्ताः सर्वा
एव जाताः । एवं तासामिषसिद्धिरुक्ता । अनिष्टनिवृत्तिमाह जहुर्विरहजमिति । नन्वेवं सति
मुक्ता एव ता भवेयुः । नहि संसारे निवृत्ते भगवत्साक्षात्कारेण परमनिर्वृत्तौ सत्यां कथन पुरु-
षार्थोऽवशिष्यते । तत्राह प्राज्ञं प्राप्येति । प्राज्ञः सुषुप्तिसाक्षी । स्वाप्यये भगवदाविर्भावो निरू-
पितः । तत्र च जीवानां प्रवेशो वासनासहितानाम् । तं प्राप्य यथा जनाः अधिकारिणो मनुष्याः
पुनरायान्ति, एवमत्राप्यागमिष्यन्तीति भावः । यतो जनाः जायमानाः । न तु उत्तमाधिका-
रिणः । स्वसम्बन्धरूप्यापनार्थमेव परं भगवान् प्रकटः ॥ ९ ॥

ताभिर्विधूतशोकाभिर्भगवानच्युतो वृतः ।
व्यरोचताधिकं तात पुरुषः शक्तिभिर्यथा ॥ १० ॥
ताः समादाय कालिन्द्या निर्विश्य पुलिनं विभुः ।
विकसत्कुन्दमन्दारसुरभ्यनिलघटपदम् ॥ ११ ॥
शरचन्द्रांशुसन्दोहध्वस्तदोषात्मःशिवम् ।
कृष्णाया हस्ततरलाचितकोमलवालुकम् ॥ १२ ॥

एवं तासां कल्यमुक्त्वा ताभिर्भगवत्कल्यमाह ताभिरिति । तासां सम्बन्धे प्राकृतीनां भगवतोऽन्यथात्वं शङ्खेत, तन्निवर्त्तते । अन्यथा स्वार्थमेव भगवत्तिरोधानं सात् । 'स नैव व्यरम्त्, तसादेकाकी न रमत्' इति श्रुतेः । लोकोपि केवलं भगवन्तं पश्यन् न निर्वृतो भवति, किन्तु सर्वशक्तियुक्तं परम् । 'पुंसः त्रियाश्च रतयोः सुखदुःखिनोर्नेतिवाक्यात् । पूर्ववत् ता दुःखिताश्चेत्, तदोचमता न भवतीत्याह विधूतशोकाभिरिति । ताः पूर्वोक्ताः । गुणास्तासामुक्ता एव । सर्वथा प्रपन्ना इति । मध्ये शोकः समजनि । तस्मिन्निवृत्ते यथापूर्वमेव ताः । भगवांश्च पङ्कुणैर्थ्ययुक्तः । तथापि प्राकृत इव यदि परिच्छब्दकामः स्यात् । तथापि वैलक्षण्यात् न रोचेत । भगवांस्तु पूर्णकाम इत्याह अच्युत इति । अतः ताभिर्वृतः अधिकं व्यरोचत सहजापेक्षया । उक्तार्थविश्वासेन हि श्रोता वक्तारं पुण्यातीव पितेव पुत्रं स्वार्थम् । अत एवाग्रेऽतिगुप्तार्थकथनेन वक्ता श्रोतारं सुखयति । अन्यथानधिकारिणं मत्वा न वदेदलौकिकमर्थम् । प्रकृते चासिन्नर्थे राज्ञो विश्वासं द्वद्वातिसन्तोषेण खेहेन च पितृत्वेन सम्बोधयति तातेति । नन्वेवं सति भगवत्कान्तेः तारतम्यात् सहजत्वं न स्यात् । अत आह पुरुषः शक्तिभिर्यथेति । यथायं प्राकृतोपि पुरुषः सर्वसामर्थ्येषु लीनेषु लोकप्रतीत्या न रोचत इव, स चेत् क्रियाज्ञानादिशक्तीराविष्करोति, तदाधिको रोचते । तथा अयमपि भगवान् रोचमान एव प्रकटासु शक्तिषु गोपिकासु सर्वप्रतीत्या भावुकानामप्यन्तःकरणेन अधिकं व्यरोचत । अतिसौन्दर्यं प्राप्तवान् । ततो भगवान् परमानन्दयुक्तः स एव । 'एष ह्येवानन्दयाती'ति श्रुतेः ॥ १० ॥

तासामानन्दजननार्थं यत् कृतवांस्तदाह ताः समादायेति—ताः सम्यक् आदाय समीचीने पुलिने निर्विश्योपविश्य विभुः जातः । कालिन्दी कलिन्दकन्या । कलिं द्यतीति कलिन्दः । अतस्तस्याः पुलिने तासामन्योन्यं भगवता वा कलहो न भविष्यतीति ज्ञापितम् । पुलिनं वर्णयति क्रीडायोग्यत्वार्थं सार्वेन । सर्वत उपरि अधश्चेति । प्रथमतः सर्वतः सौभाग्यमाह । विकसन्ति कुन्दमन्दारपुष्पाणि तेषां सुरभ्यनिलः षट्पदा भ्रमराश्च यत्र । वायोत्त्वयो गुणाः स्पष्टाः । मकरन्दोपि पुष्पेष्वधिकः । तेन मत्ता भ्रमरा अपि नादसाधकत्वेन गानादावृप्युज्यन्ते । विकासो वायर्थं एव । कुन्दगन्धः शान्तः । मन्दारगन्धः पुष्टः । तेन गुप्तागुप्तकामयोरुद्बोधको निरूपितः । खतंत्रतयापि सौरभ्यप्रतीत्यर्थं सुरभिरनिल उक्तः । एवं परितः जलं, परितः सुगन्धः, परितः पुष्पाणि, परितो वायुः, परितो नाद इति निरूपितम् ॥ ११ ॥

उपर्युक्तमतामाह शरदिति—शरत्कालीना ये चन्द्रांशवः, तेषां ये सन्दोहाः समूहाः, तैर्धर्वस्तं दोषाया रात्र्यास्तमो यत्र । तेन अत्यन्तं शिवं कल्याणरूपम् । अन्धकारे गतेषि यदि भूताद्यमिनिविष्टभवेत्, तथापि तदाप्यसमज्जसमिति कल्याणरूपता निरूपिता । निर्विश्वमग्रिमेष्टकार्यसम्पादकत्वज्ञपनाय च । परितश्च निकृष्टाः पदार्थाः नोपर्यधश्च । अधस्तस्य पुलिनस्य गुणानाह कृष्णेति । सापि

तदर्शनाह्नादविधूतहृद्गुजो मनोरथान्तं श्रुतयो यथा ययुः ।

खैरूत्तरीयैः कुचकुङ्गमाङ्गितैरचीकृपन्नासनमात्मवन्धवे ॥ १३ ॥

तत्रोपविष्टो भगवान् स ईश्वरो योगेश्वरान्तर्हृदि कल्पितासनः ।

चकास गोपीपरिषद्गतोऽर्चितख्लैलोक्यलक्ष्म्येकपदं वपुर्दंधत् ॥ १४ ॥

भगवत्सनामी भूसंस्कारं कृतवती भगवद्रमणार्थम् । कृष्णायाहस्तरूपाः तरलास्तरङ्गाः तैः आचिताः कोमलवालुका यत्र । अन्यथा हस्तरूपताभावे समता न स्यात् । तेन शैत्यं कोमलत्वं समता चोक्ता । तादृशं पुलिनं निर्विश्य तत्र गत्वा वा स्थितः । उपवेशनमग्रे वक्ष्यति । भावेनैवोपवेशनम् ॥ १२ ॥

ततो गोपिकानां कृत्यमाह तदर्शनाह्नादेति—शोके गतेषि कामस्तापात्मको वर्तत एव, सम्बन्धस्याजातलात् । यदा पुनस्तादश्याने तदर्थं गतः, तदा तदर्शनेन तस्य तदवस्थामापन्नस्य दर्शनेन योऽयमाहादः भाव्यर्थनिश्चयात् तेन विधूताः हृद्गुजो यासाम् । एवं निवृत्ते दोषे तासां यज्ञातं तदाह मनोरथान्तं ययुरिति । ताभिर्यथाकथञ्चित् सम्बन्धोऽभिलषितः । जातस्तु ततोऽनन्तगुणसामग्रीसहितः । अतो मनोरथस्याप्यन्तो यत्र तादृशं ययुः । नन्वभिलषितं कथं प्राप्युः, तत्राह श्रुतयो यथेति । श्रुतयो हि निरन्तरं भगवहृणवर्णनपराः । तेन धर्मेण, वाचः पूर्वरूपं यन्मनः, तस्यापि यदगम्यं भगवत्सरूपं, तत्र प्राप्तवत्यः । “यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सहे” ति । भगवदानन्दो मनोरथान्तो भवति । तत्प्रतिपादिकाः श्रुतयो जाताः । सर्वे च मन्यन्ते । ‘त्वं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामि’, ‘अतोऽसि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तम्’ इति, सर्वे, वेदा यत्पदमामनन्ति” इत्यादिवाक्यैः ब्रह्मणि श्रुतयः प्रमाणमित्यध्यवसीयते । “सर्ववेदान्तप्रत्यय” मिति न्यायाच्च । अलौकिको वेदार्थः । अलौकिका वेदशब्दाः । लोके च न सङ्केतः । तथापि निरन्तरं भगवत्कार्यं कथयतीति लोकाः तच्छवणेन शुद्धान्तःकरणाः स्वयमेवालौकिकविषये सामर्थ्यं मन्यन्ते । श्रुतिश्च तत्प्रतिपादिका भगवदिच्छया । नात्र लौकिकं साधनमपेक्षते, युक्तिं वा । तथा एतासामपि मनोरथान्तप्राप्तिः । एवं परमपुरुषार्थदातुर्भगवतोऽन्यत्राभिनिवेशे आधारधर्मसम्बन्धात् सस्य कृतार्थता न भविष्यतीति पूजार्थमात्मनिवेदनार्थं च आसनं चकुरिल्याह खैरूत्तरीयैरिति । तदेशस्थानां स्त्रीवस्त्राणि त्रीणि भवन्ति । परिधानीयं, कुचपट्टिका उपरिवस्त्रं च । सर्वाभिरेव स्त्रोपरिवस्त्राणि आसनार्थं दत्तानि । उपरिवस्त्राण्यपि द्विविधानि भवन्ति । सर्वदा परिधेयानि, भोगसमये च । तानि सूक्ष्माणि भवन्ति । तान्येव भगवते दत्तानीति ज्ञापयितुमाह कुचकुङ्गमाङ्गितैरिति । शुष्काण्यपि कुङ्गमानि क्रीडायामार्दाणि भवन्ति । अतस्ताङ्गितानि उत्तरीयाणि, अचीकृपन् कल्पयामासुः । ननु स्त्रोपरिपरिधेयं कथमधः कल्पयाश्चकुरिल्याशङ्क्याह आत्मवन्धव इति । आत्मनः स एव बन्धुः, रक्षित आत्मा । तदर्थमेव देहः सात्मा च । अत उपर्याच्छादनमपि तदर्थमिति तस्यासनकृसिरुचिता ॥ १३ ॥

ततो भगवान् तासु सर्वत्र निविष्ट इति रूपापयितुं तदत्तासन उपविष्ट इत्याह तत्रोपविष्ट इति—भगवानिति तेषां कार्यसाधकत्वम् । ननूत्तरीयवस्त्रापगमे सभायां रसाभासो भवेत्, अतः कथमुपविष्ट इति चेत्, तत्राह स ईश्वर इति । सः पूर्वं प्रार्थितः । ईश्वरः सर्वकरणसमर्थः । अतस्तासां दिव्यानि वस्त्राणि सम्पन्नानीति वोधितम् । यासां जलक्रीडायां न वाससामार्दता । अतः सर्वकरणसमर्थः तत्रोपविष्टः सः प्रार्थितः । ननु भगवान् अपवित्रे भोगादिलेपयुक्ते कथमुपविष्ट इति चेत्, तत्राह योगेश्वरान्तर्हृदि कल्पितासन इति । योगेश्वराणां हृदयं शुद्धम् । तत्राप्यन्तर्हृदयम् । तत्रापि कल्पितमेव भगवदासनम् । न तु कृतम् । मानसि मूर्तिस्तिष्ठति, न तु

सभाजयित्वा तमनङ्गदीपनं सहासलीलेक्षणविभ्रमङ्गुवा ।
संस्पर्शनेनाङ्गकृताङ्गिहस्तयोः संस्तुत्य ईषत्कुपिता वभाषिरे ॥ १५ ॥

कदाचिदपि स्वयमुपविष्ट इति मुख्यमासनमेतदेव । अतश्चकास, परमशोभां प्राप्तवान् । पूर्ववद् गोपीनां परिषदं गतश्च जातः । परितो गोपिका उपविष्टा इत्यर्थः । सभापतिर्भगवान् । तस्माभिरचितः । ततो भगवान् तासामर्थे त्रैलोक्ये यावन्ति लक्ष्मीरूपाणि इन्द्रपदादीनि, तासां यदेकं पदं, यस्यांशविलासाः तत्त्वाङ्गमीभोक्तारः, तादृशं वपुर्वृत्तवान् । असिन्नर्थे देशकालादिभेदेन यावन्त उत्कृष्टा अर्था अपेक्ष्यन्ते, तान् प्रकटितवान्, तादृशवपुर्धारणेन ॥ १४ ॥

एवं प्रसन्नं भगवन्तं दृष्ट्वा स्वान्तःकरणदोषदूरीकरणार्थं स्वकृततां पूर्वं भगवति कल्पितवत्य इति तन्निराकरणार्थं लोकदृष्ट्वा भगवति कृतमतालक्षणो दोषोऽस्ति न वेति निर्णयार्थं किञ्चित् प्रष्टुमुद्यता इत्याह सभाजयित्वेति—प्रश्नार्थं प्रथमतः सभाजनं स्तोत्रं कृत्वा । ननु किमनेन विचारेण साम्प्रतम्, जातं फलं शुज्यतामिति चेत्, तत्राह अनङ्गदीपनमिति । अनङ्गं दीपयति निरन्तरमेव । अङ्गाभावं सम्पादयतीति च ध्वनिः । अतो नैकेन भोगेन कार्यनिष्पत्तिः । पुनर्सेनापि भोगेनाग्रे अधिक एव खेदः स्यात् । स चेत् सदोषेण, तदा दोषो दूरीकर्तव्यः । भगवद्भर्मेण चेत्, वाङ्गिर्वन्धं कारयित्वा प्रार्थयित्वा वा फलानुभवः कर्तव्य इति भावः । अनङ्गदीपने साधनमाह सहासेति । साधनाभावार्थं वा प्रार्थनीय इति साधनकीर्तनम् । हासपूर्वकं यद्विलेक्षणं, तेन विभ्रमन्ती या श्रूः, तथा अनङ्गं दीपयति । पञ्चात्र साधनानि । हासो लीला ईक्षणं विलासाः श्रूयेति । पञ्च चेद्वेतवः कार्यमप्रतिहतं भवति । माया व्यामोहिका स्वरूपविसरणार्थम् । लीला स्वासक्षिं साधयति । ईक्षणं तत्र ज्ञानान्तरेण तन्निराकरणं स्यात् । विलासाः पौषकाः । श्रूर्यमः नियन्ता काल इति । यावतप्रसाददाता वा तत्रैव ततः प्रश्नार्थं उपदौक्नं कुर्वन्ति संस्पर्शनेनेति । अङ्गे कृतः स्थापितो यो भगवदाङ्गिः, तत्सम्बन्धिनौ यौ हस्तौ, तयोः सम्यक्स्पर्शनेन सङ्लालयन्त्य इत्यर्थः । संस्पर्शनेनसहिताः । तत आभिमुख्यार्थं संस्तुत्य । एवं सर्वभावेन प्रपन्नानपि त्यजतीति भगवति दोषदृष्ट्वा ईषत्कुपिताः । साधनैर्निवर्तितोऽपि दोषो न सम्यक् निवर्तते, यावद् भगवान् निवर्तयतीति । अतो विवादमिव कुर्वन्त्यो वभाषिरे ॥ १५ ॥

श्रीगोप्य ऊचुः—भजतोऽनुभजन्त्येक एक एतद्विपर्ययम् ।

नोभयांश्च भजन्त्येक एतद्वा ब्रूहि साधु भोः ॥ १६ ॥

श्रीभगवानुवाच—मिथो भजन्ति ये सख्यः स्वार्थेकान्तोद्यमा हि ते ।

न तत्र सौहृदं धर्मः स्वार्थार्थं तद्वि नान्यथा ॥ १७ ॥

भजन्त्यभजतो ये वै करुणाः पितरौ यथा ।

तासां प्रश्नमाह भजत इति । त्रयः पक्षाः सन्दिग्धाः, फलतः, स्वरूपतश्च, भजनाभजनाभ्याम् । तत्रैके ये यथा भजन्ति, ते तथा तानपि भजन्ति । एके पुनरभजतोऽपि भजन्ति । अन्ये तु उभयानपि न भजन्ति । तेषां त्रयाणां उभयोरपि प्रतियोगिनोः फलं वक्तव्यम् । ये भजनानुसारेण भजन्ति, ते किं कृतमाः, आहोस्मित् धूर्ताः, आहोस्मित् समीचीना इति । केनचित् पादप्रक्षालनं कृतम्, सोऽपि चेत् करोति, तदा किं स्यात् । फलार्थकरणे फलं देयम् । तेनापि तदेव कर्तव्यमिति करणे तदेव कर्तव्यम् । निरपेक्षकरणे तु सन्देह एव । अभजतो भजने क्वचिद्दोषः स्यात् । यथा निष्कामे कामिनी । क्वचिदुपकारः । अपेक्षितश्चेदर्थः । क्वचित् स्वेहः । क्वचिद्वर्म इति । एकं फलं निर्धारितं वक्तव्यम् । यो वा न भजति पूर्वः, तस्य वा किं फलमिति । ये वा नोभयविधान् भजन्ति, तेषामुभयविधानां वा किं फलमिति । कृतस्य साधनस्य कुत्र वा उपयोगः । एतत् सर्वं ब्रूहि । साधु यथा भवति तथा । भो इति सम्बोधनं सावधानार्थम् ॥ १६ ॥

भजतः पुरुषाननु तदनुसारेण भजन्ति । एके पुनः भजनव्यतिरेकेणैव भजन्ति । इत्युभये भजनकर्तारः । अन्ये तु भजनरहिता एव । एतेषा भेदान् फलं चाह भगवान् मिथो भजन्तीति त्रिभिः । तत्राद्यपक्षस्य निर्धारमाह । ये मिथो भजन्ति, ते स्वार्थेकान्तोद्यमाः । स्वार्थं एव एकान्तः एकं फलमुद्यमस्य । ते हि ज्ञात्वैवान्योन्यं भजन्ते । तरतमभावेन च भजनमनुवर्तयन्ति । अतो न तेष्वन्योन्यं वश्वनापि सम्भवति । अतः स्वार्थमेव लौकिकार्थमेव तेषामुद्यमः । ननु उभये ब्राह्मणाः, अतोऽन्योन्यभजनेन धर्मः स्वेहो वा भवेत्, कथं स्वार्थं एवेत्याशङ्क्याह न तत्र सौहृदमिति । क्षणेनैव द्वितीयस्याभजनं ज्ञात्वा क्रोधकरणात् । अतो न सौहार्दम् । नापि धर्मः । 'सम्भोजनी नाम पिशाचभिक्षा नैषा पिदून् गच्छति नोत देवान् । इहैव सा चरति क्षीणपुण्या शालान्तरे गौरिव नष्टवत्से'ति । गुरुसेवायामपि यदि दृष्टार्थतोभयोः, तदापि न धर्मः । शास्त्रानुसारी चेत्, मिथो भजनाभावः । विद्या तु फलरूपा । सख्य इति सम्बोधनादप्रतारणा य इति । प्रसिद्धास्ते वणिज इव । स्वार्थं एव तेषां प्रवृत्तिः । यद्यपि धर्माद्योपि स्वार्था एव, तथाप्यन्योन्यभजनेन ते सिध्यन्ति । तथा सौहार्दमपि, यद्यन्यमपेक्षेत । तस्य साधनस्य विनियोगमाह स्वार्थमिति । अन्यार्थमपि प्रतीयमानं स्वार्थमेव । एवं सेवादिदानेष्वपि । दुःखनिवृत्तिस्त्र फलम् । अत्रार्थं सर्वोपि लोकः प्रमाणमिति हिशब्दः । अन्यथा परोपकाराय न । अन्यस्यान्यस्य हृदये तत्प्रतीकारार्थं चिन्ताजननात् । अतः फलं स्वार्थसिद्धिः लौकिकी । नाममात्रेणैव तेषां धर्मत्वम्, न तु वस्तुतः ॥ १७ ॥

ये पुनः अभजतोऽपि भजन्ति, ते द्विविधा इत्याह भजन्तीति—ये अभजतोऽपि तृष्णीयितान् भजन्ति । तत्र निमित्तद्वयं, लौकिकं वैदिकं वा, स्वेहो विधिश्च । तत्र सौहार्दं धर्मश्च फलं क्रमेणैव । यः पूर्वः तस्य सौहार्दं अवसरे कर्तव्यं एवोपकारः । अन्यथा कृतमः स्यात् । धर्मशेषश्चेत्, प्रायश्चित्तं विधेयम् । तदीय एव धर्मः तदद्वारा तेषु गच्छतीति । तत्र धर्मे यत्र कर्म-

धर्मो निरपवादोऽत्र सौहृदं च सुमध्यमाः ॥ १८ ॥

भजतोऽपि न वै केचिद् भजन्त्यभजतः कुतः ।

आत्मारामा ह्यासकामा अकृतज्ञा गुरुद्गुहः ॥ १९ ॥

नाहं तु सर्वयो भजतोऽपि जन्तून् भजाम्यमीषामनुवृत्तिवृत्तये ।

प्रधानं, यत्र वा देवता, तदुभयं न विवक्षितम् । प्रतियोगिनि भजनशङ्काभावात् । यत्र वा अस-
मानतां, गोः पङ्कोद्धारणवत्, तत्रापि तथा । यत्र पुनराधारे प्रत्युपकारः सम्भवति, तत्र प्रवृत्तौ,
पूर्वस्याभजने, उत्तरभजने, निरपवादो धर्मः, सौहृदश्च फलम् । अधिकारिविशेषणं तु एकत्र करुणा,
अपत्र दैहिकः सम्बन्धः । तदाहु करुणाः पितराविति । अन्यत्रापि दृश्यत इति तद्वर्माति-
देशमाह यथेति । ये संसारिणः क्रूराः । तेऽपि कदाचिद्दीनेषु भजनं कुर्वन्ति, स्निग्धा इव च भवन्ति ।
तेषां सद्विहार्थं यथेति । सम्बन्धस्तु जन्मान्तरीयोऽपि भवतीति उपमानोपमेययोरभेदादेकविधा
एव । निरपवाद इति । एतदुपकारेण हि तस्यापवादः तदभावान्विरपवाद एव । अत्र तदृ-
शेऽर्थे । अनेन यत्र प्रत्युपकारसम्भावनापि न, तत्र धर्म इति सूचितम् । अत एव केचिद् क्रिय-
माणमपि नाङ्गीकुर्वन्ति । सौहार्देऽपि धर्मोस्तीति चकारः । सुमध्यमा इति सम्बोधनमुक्तविश्वा-
साय । धर्मेणैव उत्तममध्यमता ॥ १८ ॥

ये तु पुनः सर्वथैव न भजन्ति । भजनार्थं भजतः । सौहृदेन वा भजतः । धर्मार्थं तु न शङ्का ।
तां तु भयविधानपि केचिद् भजन्ति । अभजतो दीनान् धर्माधिकारिणश्च तानपि न भजन्ति ।
तेषां स्वरूपमाह भजतोऽपीति—केचिन्महापुरुषा भजतोऽपि न भजन्ति अभजतः कुतो भजि-
व्यन्ति । ते पूर्वोक्तन्यायेन चतुर्विधाः । तन्मध्ये उभये समीचीनाः, उभये न । ये धर्माधिका-
रिणस्ते अधमाः । ये लौकिकनिमित्तास्ते उत्तमा इति । तान् गणयति साङ्गर्याभावाय आत्मा-
रामा इति । आत्मन्येव रमन्त इति । अन्येन भजनीयो देहादिर्णपैक्षित इति भजनमेव न मन्यन्ते
तेषां भजनार्थं च साधनत्वेन स्वदेहादिकमपि न मन्यन्ते । तथा अन्ये आसकामाः । आसः प्रासः कामो
यैः । यो भुक्तवन्तं ब्रूयात्, त्वं भुज्ञ, मा भुज्ञेति वा । एकत्राप्रवृत्तिः । अपत्र सिद्धसाधनत्वेना-
नुवादः । उभयथापि वैयर्थ्यम् । प्रवर्तमानस्य धर्मः सेत्स्याति । अज्ञानं वा उभये तु अधमा
इत्याह । ये कुतं न जानन्ति तदुपकारं, ते प्रत्युपकारसमर्था अपि उभयविधानपि न भजन्ति ।
तेषामज्ञानमेव हेतुरभजने । ज्ञात्वा चेदभजनं गुरुद्रोहः । यः कश्चित् स्वस्य पुरुषार्थसाधकः स
गुरुः, स पूज्यः । तस्यापदि स्वशक्तौ सत्यां तदुपेक्षायां तद्द्रोहः । अनेनैव कृत इति गुरुद्रोह-
कर्ता भवति । एवं सर्वेषां गुणदोषा निरूपिताः । गोपिकानां हृदये भगवानेतन्मध्ये क इति
जिज्ञासायां अभजनकर्त्त्वाद् भजनसामर्थ्यस्यापि विद्यमानत्वान्मिथोभजनपक्षः अभजनभजनप-
क्षश्च व्यावर्तितः । न तु द्वितीये पक्षे गोपिकानां भजने स्वेहाद् भजनमस्तु । अतो भगवान् निरू-
पकत्वेन नैषामन्तर्भूतः । ईश्वरश्च नैषामन्तर्भूतीति कथमेवं विचार इति चेत्, मैवम् । गोपिका
मोग्या इत्यविवादम् । ताश्च भोग्यसमर्पकत्वं एवोपक्षीणाः । अतो भगवत् एव विचारः
कर्तव्यः । ईश्वरोऽपि फलार्थं सेव्यश्चेन विचार्यः । व्यवहारे दृष्टार्थश्चेद् दीयमानग्रहणाग्रहणाभ्यां
विचार्य एव । पूर्वं गृहीतत्वात् नात्मारामता, नापि पूर्णकामता । प्रथमप्रवृत्त्या तृप्तावपि परि-
त्यागो नोचितः । ततस्तुतीयपक्ष एवाभिनिवेश उचितः । तदपि सर्वज्ञसानुचितम् ॥ १९ ॥

ईश्वराणां फलदावृणां कदाचिदेवं भवतीति शङ्कायाः परिहारमाह नाहं तु सर्वय इति—
तुशब्दस्तं पक्षं व्यावर्तयति । नापीश्वरभजनपक्षः शङ्कनीय इत्याह सर्वय इति । गोपिकास्तु

यथाधनो लब्धधने विनष्टे तच्चिन्तयान्यन्निभृतो न वेद ॥ २० ॥

एवं मद्यौजिज्ञतलोकवेदस्वानां हि वो मय्यनुवृत्तयेऽवलाः ।

मया परोक्षं भजता तिरोहितं मासूयितुं मार्हथ तत्प्रयं प्रियाः ॥ २१ ॥

न पारयेऽहं निरवद्यसंयुजां स्वसाधुकूलं विबुधायुषापि वः ।

सख्यः । रसे तुल्याः । एकार्थाभिनिवेशाश्च । अहमिति भगवान्, न तु जीवः । तेन आत्मारामादिपक्षा व्यावर्तिताः । अहं राम एव, न त्वात्मारामः । ममात्मव्यतिरिक्तपदार्थाभावान्न व्यावर्त्यमस्ति । कामाभावादेव नामकामत्वम् । अतो मम भिन्नैव व्यवस्था, न तु जीवतुल्यता । नाहं तु सख्य इति तामेव व्यवस्थामाह । भजतोऽपि जन्तून् अहं न भजामि । तत्रान्य एव हेतुः । अमीषामनुवृत्तिवृत्तय इति । अमीषां जीवानाम् । जन्तुपदेन प्राणिमात्रम् । भगवतो न केनाप्युपयोगः । भगवान् फलरूप इति सर्वेषामेवोपयोगः । तथा सति तेषां भजनमेव इष्टमिष्टाधनं वा । तत्राहं चेत् साधनत्वेन प्रविशामि, तदा भजनमेव नाशयामि । अग्रे भजनस्य प्रतिवन्धात् पूर्वभजनस्य च वैयर्थ्यापादनात् । चतुर्था हि भगवदुपयोगः । भगवान् भोग्यो भोक्ता वा । भोग्यपक्षे कामनापूरकत्वेन स्वातच्येण वा । भोक्तापि भक्त्या भक्तदत्तपदार्थस्तीकाराद्, विषयत्वेन भोगाद्वा । आद्ये भजनं नश्येत् । अलपकलदानात् । स्वरूपतो महत्त्वेऽपि कालपरिच्छेदात् । द्वितीये तु तथात्वमतिभजनेन भवति । तदृ गोपिकानां नास्तीति तत्सिद्ध्यर्थमभजनम् । अपेक्षाभावात् नाहं विषयन्यायेन भोक्ता । भक्त्यर्थं तु अभजनमेवेति सिद्धान्तसङ्ग्रहः । यथा अभजने अनुवृत्तिः तथा प्रकारमाह यथाधन इति । पूर्वमधनः पश्चाल्लब्धं धनं, तच्चेद्विनष्टं, तदा तच्चिन्तया व्याप्तः, निभृतः तदेकनिमग्नः सन्, अन्यन्त वेद । एतत्तु लोकप्रसिद्धम् । तथा गोपिकानामपि पूर्वमप्राप्तो भगवान् प्राप्तश्चेत्तिरोभवति । तदा निभृताः, तत्रैव मन्त्रचित्ता न प्रपञ्चसरिष्यन्ति । निभृतानां प्रयोजनं पूर्वमुक्तमेव ॥ २० ॥

एवं स्वस्याभजने हेतुमुक्तव्या प्रकृते तदभावमाह एवमिति—यदुक्तं ताभिररण्ये स्त्रियो रात्रौ कथं लक्ष्यत्वाः तदर्थमेवमुच्यते । द्रयमत्र कर्तव्यम् । भजनानुवृत्त्यर्थमभजनम् । रात्रौ रक्षार्थं भजनं च । तत् परोक्षभजनेन सिध्यतीति मया परोक्षं भजता तिरोहितम् । भजने हेतुमाह एवमिति । मदर्थमेव उज्ज्ञता लोकवेदस्वा याभिः । वृथापरित्यागव्यावृत्यर्थं मोक्षार्थपरित्यागव्यावृत्यर्थं च मदर्थमुजिज्ञतेत्युक्तम् । आद्ये त्यागोनिष्टहेतुः । द्वितीयेन मम भारः । त्रयः पदार्थास्त्वक्त्वाः । लोको दुस्त्याज्यः । आर्यमार्गो वैदिकः । प्रकारस्तादृश इति । मयैव लोके तथैव प्रतीतिजननात् । पतिपुत्रादयो दुस्त्याज्याः । तत्रापि न मयि प्राप्ते, किन्तु मदर्थं मत्कामनायामेव । तदा मे विचिकीर्षतो भवतीति । ‘सर्वधर्मान् परित्यज्ये’ति तादृश एव मम भाव इति । त्रितयपरित्यागे मया भजनं कृतम् । युक्तश्चायमर्थः । अनन्याः पालनीया इति । वः युष्मान् । मय्यनुवृत्तय इत्येकं फलम् । अबला इति सम्बोधनात् न सतामिव प्रत्यक्षेण भवतीनां भजनं सिध्यतीति ज्ञापितम् । परोक्षं भजता अतिरोहितं वा ॥ भजनं भोगो वा । भोक्त्रैव मया भोगं कुर्वता तिरोहितम् । भवतीभिर्न दृष्ट इत्यर्थः । अनेनाभजनपक्षो व्यावर्तितः । तस्मिन् सत्यसूखा सम्भवति । अकृतज्ञत्वादिदोषारोपणेन मा मां असूयितुं नार्हथ । यतः प्रियम् । प्रिये दुष्टे स्वस्यापि तथात्वस्यावश्यकत्वात् । त्यक्तुमशक्यत्वात् । किञ्च, प्रिया यूयम् । कृतज्ञत्वादयो हि धर्मा न प्रीतिविषये भवन्ति । औदासीन्यसामानाधिकरण्यात् ॥ २१ ॥

एवं तासां मनोमार्जनमुक्तव्या भक्तिमार्गविरोधं परिहर्तु ताः स्तौति न पारयेहमिति-निरव-

या मा भजन् दुर्जरगेहशृङ्खलाः संवृक्ष्य तद्वः प्रतियातु साधुना ॥ २२ ॥
 द्यसंयुजां निर्दुष्टभजनयुक्तानाम् । खसाधुक्त्यं खप्रत्युपकारकरणम् । विद्युधायुषा ब्रह्मायुषा । मन्व-
 न्तरपरिमितायुषा वा । विशेषेण दुधानां ज्ञानिनामनन्तायुषा वा । न पारये । भजनप्रत्युपकार-
 योवैसादृश्यात् । भवतीनां भजनं निष्कपटम् । असद्भजनं सकपटमिति । न ह्यल्पजलस्यापि तु ल्यं
 बह्वपि मरुमरीचिकाजलं भवति । सत्यभजनं तु ब्रह्मणोऽशक्यमेव, जीवधर्मत्वात् । तत्रापि विशेष-
 माहं या मा भजन्निति । दुर्जरा हि गेहशृङ्खला, या जीर्यतोऽपि न जीर्यत इति । ताः संवृक्ष्य
 छित्त्वा । याः भवत्यः प्रसिद्धाः । मा मामभजन् । यैः पूर्वं बद्वाः स्थिताः स्वार्थं तेषामर्थमात्मानं च
 भव्येव समर्पितवत्यः । वहिःशृङ्खला त्यक्तुमपि शक्या । न तु सर्वत आवृते गृहं शृङ्खला । एवम-
 लौकिककर्त्रीणां यद् भजनं तद् भवतीनामेव । साधुना भावप्रधानो निर्देशः । साधुत्वेन प्रतियातु
 प्रत्युपकृतं भवतु । साधवो हि महत् कर्म कृत्वा खयमेव तुष्यन्ति । न तु प्रत्युपकारमपेक्षन्ते ।
 अतो मयि भजनं नास्ति । भजनस्य जीवधर्मत्वात् । अतोऽप्रेऽपि यदि खत एव सन्तुष्टाः तदा
 भजत । नो चेद्यथासुखं विधेयमिति भावः । न ह्यशक्यं कथित् कर्तुं शक्नोतीति ॥ २२ ॥

त्रिंशत्तमोऽध्यायः ।

त्रिंशत्तमे हरिः प्रीतो लीलां कामकृतामपि । इन्द्रादिदुर्लभां चक्रे खानन्दार्थमितीर्यते ॥ १ ॥
 अस्याः सर्वोपकाराय फलश्रुतिरुदीर्यते । लौकिक्यपि यदा दृष्टिस्तदा सिद्धान्त ईर्यते ॥ २ ॥
 रसात्मकस्तु यः कामः सोत्यन्तं गृह एव हि । अतः शास्त्रं प्रवृत्तं हि तृतीर्यं भारतं तथा ॥ ३ ॥
 अतोत्र भगवांश्वके नृत्यं कारितवांस्तथा । सर्वाङ्गेषु तु यो लीनः स यथा व्यक्ततां व्रजेत् ॥ ४ ॥
 जलं वायुश्च सामग्री श्रमात् शीताच्च जायते । अत्रैव लोके प्रकटमाधिदैविकमुच्चमम् ॥ ५ ॥

कामाख्यं सुखमुत्कृष्टं कृष्णो भुङ्गे न चापरः ॥ ५ ॥

श्रीशुक उवाच—इत्थं भगवतो गोप्यः श्रुत्वा वाचः सुपेशालाः ।

जहुर्विरहजं तापं तदङ्गोपचिताशिषः ॥ १ ॥

तत्रारभत गोविन्दो रासक्रीडामनुव्रतैः ।

स्त्रीरक्षैरन्वितः प्रीतैरन्योन्यावद्वाहुभिः ॥ २ ॥

एवं पूर्वाध्याये तासां सर्वभावेन प्रमाणेन प्रमेयेन दुःखं दूरीकृतवान् । तद् दुःखमज्ञानतश्चेत्, तदैव दूरीकृतं भवति । अन्यथा भगवतैव दुःखं दत्तं स्यात् । अतो भगवता त्यक्तवा न गतमिति न भगवान् दुःखे हेतुः, किन्त्वज्ञानमेव । अतो भगवद्वाक्यादज्ञाने गते तन्मूलकं दुःखमपि गतमित्याह इत्थमिति—भगवतो वाचः श्रुत्वा विरहजं तापं जहुः । भ्रमादेवासाकं विरहो जात इति । ननु वचनमात्रेण कथमज्ञानिवृत्तिस्त्राह भगवत् इति । गोप्य इति । विपरीतभावनानिवृत्यर्थम् । ननु ता वाचः कथं न मनसि सन्देहमुत्पादितवत्यस्त्राह सुपेशाला इति । अतिमनोहरा इति । मनसि विचिकित्सायामेव सन्देहः । शब्दस्वाभाव्यादेव मनसि सन्देहो न जातः । अतो विरहजं तापं जहुः । नासाकं विरहो जात इति ज्ञातवत्यः । यथा खमादुत्थितः खामिकं दुःखं न मन्यते । तस्य भगवत् अङ्गरुपचिता आशिषो यासाम् । भगवत्कार्यव्यतिरेकेणैव भगवदवयवैरेव सर्वमनोरथाः पूरिताः ॥ १ ॥

एवं दुःखाभावसुखयोः प्रतिबन्धकरूपेण वाचा च निवार्य स्वकर्तव्यमारभते तत्रारभतेति—गोविन्द इति । एतदर्थमेवेन्द्रो जातः । अतोऽसाधारणो भोगश्च तस्यावश्यक इति च । अनुव्रतैः स्त्रीरक्षैरन्वितः रासक्रीडामारभत । बहुनर्तकीयुक्तो नृत्यविशेषो रासः । रसस्याभिव्यक्तिर्यसादिति । रसप्रादुर्भावार्थमेव हि नृत्यम् । रासे क्रीडा लीला खस्य । क्रीडायां मनसो रसस्योदगमः । नृत्ये देहस्य । कामस्तु भोक्तृनिष्ठ इति स्वप्राधान्यम् । समाजेनापि रस उत्पद्यत इति एकवचनम् । तदाहीक्षुरसवद् भक्तिरसवदा कामरसोऽप्युत्पद्यते । गोपिकानां रसयोग्यतामाह अनुव्रतैरिति । अनुव्रतं यासां तासामपि रसोत्पादनमावश्यकमिति । यादृशो भगवतोऽभिप्रेतस्तादृश एवेति च । नन्वयं रसः अलौकिकः न लौकिकेषुत्पद्यते अतो व्यर्थं आरम्भः । न हि सिकतासमूहात् तैलमुत्पद्यत इति चेत्त्राह स्त्रीरक्षैरिति । स्वभावतः स्त्रियस्त्रिविधाः, लोकभेदेन । तत्रापि मानुषीषु जातिभेदाश्रवत्वारः, पवित्र्यादयः । वासनाभेदाश्रुदर्श अश्वग्रकृत्यादयः । सर्वास्त्वेवैता रत्नभूताः । स्वासाधारणधर्मस्तद्वर्मप्रकाशिकाः । अतः सर्वभावेन रसोत्पत्तियोग्यता । तैरन्वित इति । स्वयं नायकमणिः । तद्योग्या एते मणय इति । एकरसत्वाय च मेलनम् । अनेन रसप्रकटनार्थं शुकुदासिका भगवते दत्ता इति यदुक्तं, तदपि समर्थितम् । नन्वेते जीवाः, भगवानानन्दमयः, कथं वैषम्याद्रसोत्पत्तिरिति चेत्त्राह प्रीतैरिति । ता अपि भगवत्सद्दयो जाताः ।

रासोत्सवः सम्प्रवृत्तो गोपीमण्डलमण्डितः ।
योगेश्वरेण कृष्णेन तासां मध्ये द्वयोद्वयोः ।
प्रविष्टेन गृहीतानां कण्ठे खनिकदं स्त्रियः ॥ ३ ॥
यं मन्येरन् न भस्तावद्विमानशतसङ्कुलम् ।

सर्वतः प्रीता इति । तासामभिनिवेशप्रकारमाह अन्योन्यावद्वाबाहुभिरिति । ताः परस्परमा-
समन्तादुभयतः बद्धौ बाहू यासाम् । न तु भगवता सह ॥ २ ॥

भगवान् पुनः हस्तमण्डलाद् बहिःस्थितो यथा सम्बद्धते तथा सन्निवेशमाह रासोत्सवः
सम्प्रवृत्त इति—सर्वेषामेव गुणभावाद् रसप्राधान्याद् रासोत्सव एव सम्यक् प्रवृत्तः । उत्सवो-
नाम मनसः सर्वविसारक आहादः । उत्सवत्वसम्पादनाय सजातीयानेकरसोत्पादनार्थं विशे-
षमाह गोपीमण्डलमण्डित इति । गोपीनां मण्डलैरनेकविधैर्मण्डितः । उत्सवोऽप्यनेकवि-
धैर्ब्रांश्चणादिमण्डलैर्मण्डितो भवति । अत्रापि तुल्यस्यभावाः रसार्थमेकीकृताः पृथक्मण्डलभाजः
तैरपि मण्डितः । पोषकाश्च रसास्तत उत्पादिता इति उत्तरोत्तरमण्डलैः पूर्वपूर्वरसः पोष्यत इति
नायं रसोन्यत्र भवितुमर्हति । सम्यक्प्रवृत्तिर्निरन्तरमाविर्भावः । न तु कालर्कमस्यभावानां प्रति-
बन्धकत्वादनेकत्र जायमानो रसः कथमेकीभवति, तत्राह योगेश्वरेणेति । स हि सर्वोपायवित् ।
सर्ववस्तुषु विद्यमानं भगवदैश्वर्यादिकं योग एवोद्वाटयतीति साधनेषु योगः प्रधानम् । तत्रैश्वर्ये
सर्वत्रैव मूलभूतो रस उत्पादयितुं शक्यत इति सिद्धमेव । किञ्च कृष्णोऽप्यमिति । स्वयमेव सदा-
नन्दः । उद्गतोऽप्यिः सर्वत्रैवाग्निं लीनं जनयितुं शक्नोति । तस्य भगवतस्तासु सन्निवेशप्रकारमाह
तासां मध्ये द्वयोद्वयोरिति । मण्डलीकृता यावत्यो गोप्यः तासां द्वयं द्वयं भिन्नतया भाव-
नीयम् । द्वित्वद्वयस नैकाधिकरणता भावया । अतो मण्डलमध्ये यत्र हस्तद्वयग्रन्थिः, तत्र भगव-
दुदरं यथा भवति, तथा भगवानुत्थितो जातः । तथोद्दत्स्योभयत्र सम्बन्धमाह, द्वयोद्वयोर्मध्ये
प्रविष्टेन भगवता कण्ठे गृहीतानामिति । हस्तद्वयेन पार्श्वस्थितयोः कण्ठे ग्रहणम् । एवं षोडश-
गोपिकानामष्ट कृष्णा भवन्ति । अन्यथा रसाभासः सात् । कृष्णद्वैविध्यप्रतीतेः । इममेवार्थमाह
खनिकदं स्त्रियः यं मन्येरन्निति । स्वस्यैव निकटे न त्वन्यासाम् । स्वसम्मुखस्थितगोपिका-
कण्ठालिङ्गितभगवदर्शनमपि भगवदिच्छया तासां न जायत इति । प्रयोजनार्थं हि रूपकरणम् ।
तदर्थसङ्ख्ययैव प्रयोजनं भवतीति न समसङ्ख्या मृग्या । ‘यावतीर्गोप्योषित’ इत्यग्रे समसङ्ख्यां
भगवतो वक्ष्यति । यत्पुनः कैश्चिदुक्तं ‘अङ्गनामङ्गनामन्तरे माधव’ इति तत्रापि सविसर्गः पाठो
ज्ञेयः । द्विवचने बहुवचने प्रयोगश्च । अन्यदेव वा तन्मण्डलं, न भागवतोक्तम् । मध्ये वेणुना-
दस्योक्तत्वात् । अत्र तु रसार्थं नृत्यमिति । गानार्थमपेक्षायामपि देवैरेव तत्सिद्धिः । ‘मध्ये
मणीनां हैमाना’मित्यत्र तु दर्शनार्थमुक्तत्वात् । गोपिकानां देवानां च दर्शनं तथैवेति नानुप-
पत्रं किञ्चित् ॥ ३ ॥

एवं रसार्थं सर्वसामग्र्यामुक्तायां स रसः प्रादुर्भूतः सर्वेषां भविष्यतीति देवादयः सर्वे अलौ-
किकज्ञानयुक्ता दर्शनार्थमागता इत्याह न भस्तावद्विति—तावन्नभो विमानशतसङ्कुलमासीत् ।
मण्डपे हि नृत्यं रसजनकम् । अन्यथोपरि वैचित्र्यं न सात् । तदर्थमपि विमानशतेन सङ्कुलम् ।
यथा रसोत्पादनार्थं स्त्रियः पुरुषाश्च सम्बद्धाः नानाबन्धयुक्ताः चित्रे स्थाप्यन्ते । तदर्थं भगवता
ते चित्रप्रायाः स्थापिताः । अत एवाग्रे औत्सुक्यापहृतात्मनामिति वक्ष्यति । स्वलीलार्थं सर्वं
तथा प्रेरयतीति न औत्सुक्येनान्यथासिद्धिः । तासां रसग्रहणार्थमागमनं भगवदिच्छा तु चि-

दिवौकसां सदाराणामौत्सुक्यापहृतात्मनाम् ॥ ४ ॥
 ततो दुन्दुभयो नेदुर्निपेतुः पुष्पवृष्टयः ।
 जगुर्गन्धर्वपतयः सस्त्रीकास्तद्यशोऽमलम् ॥ ५ ॥
 वलयानां नूपुराणां किञ्चिणीनाश्च योषिताम् ।
 सप्रियाणामभूत शब्दः तुमुलो रासमण्डले ॥ ६ ॥
 तत्रातिशुश्रुमे ताभिर्भगवान् देवकीसुतः ।

त्रार्थम् । विमानस्थितान् तत्सम्बन्धिनो वर्णयति दिवौकसामिति । स्वर्ग एव स्थानं येषाम् । सदाराणामिति तेषां भावान्तरव्युदासार्थम् । स्त्रीणामुपसर्जनत्वं तासां भावार्थम् । स्वर्गस्थिता रसाभिज्ञा रसयोग्याश्च भवन्तीति । नन्वीश्वरलीला न द्रष्टव्येति कथं तेषां दर्शनार्थं प्रवृत्तिः तत्राह । औत्सुक्येन विचाररहितलीलाक्षिप्तमनसा अपहृत आत्मा स्वरूपं बुद्धिर्वा येषाम् । अतः स्वधर्मादेव प्रवृत्ताः, न तु भगवद्वर्मं विचारितवन्तः ॥ ४ ॥

ततो नृत्यारम्भे यद् भाव्यं, तज्जातमित्याह तत इति—आदौ दुन्दुभिवादनम् । ‘परमा वा एषा वाग् या दुन्दुभा’विति श्रुतेः । ततः प्रथमतः पुष्पवृष्टिर्जलार्था । पुष्पाञ्जलिः प्रसिद्धः । आगतो रसः तदधिष्ठाता वा पूज्यत इति । नानाविधानां पुष्पाणां भिन्ना वृष्टय इति बहुवचनम् । ततो गानं साधारणं जातमित्याह जगुर्गन्धर्वपतय इति । भगवान् श्रोष्यतीति उत्तमैरेव गानम् । गन्धर्वपतयो विश्वावसुप्रभृतयः ते श्वाधिकारिण इति नटानामिव तेषां दर्शनं न दोषाय । अन्यथा भगवद्वस्तस्थितेन्द्रादीनामपि दोषत्वं स्यात् । ‘अर्थद्रव्यविरोधेऽर्थो बलीया’-निति न्यायात् । तथापि तेषामन्यथाबुद्धिः सम्भाव्येतेति विशेषणमाह सस्त्रीका इति । वैषयिकदोषव्यावृत्त्यर्थमाह अमलं तद्यश इति । तद्विमलनिवर्तकम् । अतो न तासां तेषां वा तत्कालोपयोगिपदार्थादतिरिक्तो भाव उत्पद्यते ॥ ५ ॥

एवं वाद्यगीतवाद्यादिकमुक्त्वा नृत्यमध्ये रसोपयोगिवादिवाण्याह वलयानामिति—स्थानत्रये हि वादित्राण्यपेक्ष्यन्ते । नीचस्थाने भूमाविव मध्ये उपरि च तथैव तालमेदाः । अतोऽत्रापि उपरि वलयानां शब्दः । अधो नूपुराणाम् । मध्ये किञ्चिणीनाम् । अन्योन्यवद्वावाहव एव मध्ये मध्ये हस्तद्रव्यं योजयन्तीति वलयानां शब्दः । अथवाग्रे शब्दोत्पत्त्यर्थं प्रकारं वक्ष्यति ‘पादन्यासै’ रिति । सप्रियाणां कृष्णसहितानामत एव सर्वलास्यसम्पत्तिः । सर्वासां भगवत्सम्बन्धार्थं च । चकारात् अन्येऽपि कूजितशब्दाः मुखशब्दाशोक्ताः । सर्वः एकीभूय तुमुलो भूत्वा । यथा दूरस्थानामवान्तरग्रहणं न भवति । तथा सति किं स्यादत आह रासमण्डल इति । रसानां समूहमण्डले । यथानधिकारित्वेन शुद्रस्य वेदश्रवणे तदध्येतुर्मन्त्रस्य च शक्तिहासः शुद्रे च पापसम्भवः । तथैतत्त्वातिरिक्तानामेतच्छ्रवणेऽप्यनधिकारादस्य रसस्थालौकिकत्वादेतच्छ्रवणे मण्डले सर्वेषां रसो गच्छेत् । श्रवणे सति तदन्वेषणपरत्वं स्यात् । तत्त्वामेवानिष्टकरमिति तदेव पापरूपम् ॥ ६ ॥

एवं नृत्यमध्ये प्रविष्टो भगवान् गुणभावात् कदाचित्त भासेतेत्याशङ्क्य सार्वजनीना भगवच्छोभा तदा जातेत्याह तत्रेति—स्वभावशो भातोऽप्यतिशयेन शुश्रुमे । तदुक्तं शक्तिभिः सहितोधिकां शोभां प्रामोतीति । कदाचित् स्वत एव शोभां प्रकटयेदिति तद्रव्यावृत्त्यर्थं ताभिरित्युक्तम् । ननु सहजशोभायुक्तस्य कथं ताभिरतिशोभा, तत्राह भगवानिति । यथा गुणैः । ननु गुणाः सर्वोत्तमाः न तथैता इति चेत्तत्राह देवकी सुत इति । भक्त्या यथा देवव्या अपि

मध्ये मणीनां हैमानां महामरकतो यथा ॥ ७ ॥
 पादन्यासैर्भुजविधुतिभिः ससितैर्भूविलासैः
 भज्यन्मध्यैश्चलकुचपटैः कुण्डलैर्गण्डलोलैः ।
 स्विद्यन्मुख्यः कवररशनाग्रन्थयः कृष्णवध्वो
 गायन्त्यस्तं तडित इव ता मेघचक्रे विरेजुः ॥ ८ ॥
 उच्चैर्जगुर्नृत्यमाना रक्तकण्ठ्यो रतिप्रियाः ।
 कृष्णाभिमर्शमुदिता यद्दीतेनेदमावृतम् ॥ ९ ॥

पुत्रो जातः । खीणामेवोपकारायाविर्भूतः । अतस्तास्यपि खसामर्थ्यमेव दत्त्वा शोभां प्राप्तवान् । सहजस्य कृत्रिमैः शोभा न भविष्यतीत्याशङ्का दृष्टान्तमाह मध्ये मणीनामिति । महामरकतो गरुडोद्धारी स मणिः सहजः । सुवर्णमणयः कृत्रिमाः । तथापि ते परितः कृपाः सहजमणिम-प्यतिशोभयन्ति ॥ ७ ॥

एवं पूर्वपीठिकामुक्त्वा मुख्यं नृत्यमाह पादन्यासैरिति—पादन्यासाः सर्वे एव चारीक-रणरूपाः । भुजानां विधुतयश्च सर्वहस्तकमेदाः । एकेनावयवेन शिष्टावयवाः तथा संविधान-युक्ता इति ज्ञेयम् । मन्दहाससहिताः सर्वे एव कटाक्षा उक्ताः । भ्रूमेदाश्च । तत्तद्रसे हृदयाविष्टे तथैव भवन्तीति । भज्यद् भज्ययुक्तानि मध्यानि उपरिभागपरिवर्तनात्मकानि । रसाभिनिविष्टानां तासां सर्वावयवातिभ्रमणेन रस एकीभवतीति । परिवर्तनादिभिरेव वा । चलेषु कुचेषु पटा इति सर्वाण्यैवकम्पनान्युक्तानि । कुण्डलैर्गण्डलोलैरिति सर्वे एव शिरोमेदा उक्ताः । शिरो-मेदेष्वेव वक्तव्येषु कुण्डलानां यच्चलननिरूपणां, तद्विद्युतामिव शोभार्थम् । गण्डलोलैरिति सर्वा कान्तिस्त्रोपक्षीणिति ज्ञापनार्थम् । गण्डे हि केवलो रसः । पेयो रसस्तत एव पीयत इति विद्यो-तनं तस्यैवाभिव्यक्त्यर्थम् । ततोऽन्तस्थितो रसः पुष्टोऽभिव्यक्त इति रूपापनार्थमाह स्विद्य-न्मुख्य इति । स्विद्यत् स्वेदयुक्तानि मुखानि यासामिति । कवररशनासु च अग्रन्थयो जाताः । रसेन सर्वावयवस्थेन एकीभूतेन देहः सूक्ष्मतामापन्नः । अतः केशपाशे रशनायां च ग्रन्थिः शिथिला । नन्वेवं कथं श्रमस्तत्राह कृष्णवध्व इति । सदानन्दस्य हि फलस्य ता उपभोक्त्रयः । अतः क्रियायां श्रमो भवत्येव । एतादृश्योऽप्यन्तः सन्तोषेण गायन्त्यो जाताः । एवं कायादि-श्रैरपि ता विरेजुः । अतिशोभायुक्ता जाताः । ननु लोकानां दर्शनसापेक्षा शोभा । तास्तदा कथं सर्वैर्दृष्टा इति तत्राह तडित इव ता इति । नहि तडित् वहुकालं दर्शनयोग्या भवति । मेघचक्रे शोभामेव परं सम्पादयति । तथा कृष्णसमूहे भगवता आच्छादिताः । परितः कदाचिदेवोद्दताः । केनचिदंशेन दृष्टा भवन्ति । अतस्तासां शोभा न दोषावहा जाता किन्तु विशिष्टैव जाता ॥ १० ॥

गाढनृत्यमुक्त्वा मध्यनृत्यमाह उच्चैर्जगुरिति—नृत्यमाना नृत्यं कुर्वन्त्य एव उच्चैर्गानयुक्ता जाताः । अथवा आदावुच्चैर्जगुः । ततो नृत्यमाना नृत्यन्तो जाताः । उभयत्र हेतुमाह रक्तकण्ठ्यो रतिप्रिया इति । रक्तः रञ्जकस्वरेण युक्तः कण्ठो यासामस्तीति । रतिरेव प्रिया यासामिति । गानेन व्यामोहनम् । नृत्येन च तासां प्रसिद्धम् । ननु पूर्वनृत्येन जातश्रमाः कथमेवं कृतवत्य इत्यत आह कृष्णाभिमर्शमुदितम् इति । भगवत अभितोमर्शः प्रोच्छनादिविशेषरूपः तेन मुदिताः । अन्तःपूर्णानन्दाः । इतरविसारणार्थं नादाधिक्यमाह यद्दीतेनेदमावृतमिति । यासां गीतेनेदं जगद् व्याप्तम् । अथवा । यदर्थमेतनृत्यादिकं, तत् सफलं जातमित्याह यद्दीतेनेति । लोकैः क्रिय-माणेन गीतेन एतत्प्रकाशकेन एतज्जगद् रसेन व्याप्तमित्यर्थः । लोके रसप्राकत्यार्थमेवैतत् कृत-

काचित् समं मुकुन्देन खरजातीरमिश्रिताः ।
 उन्निन्ये पूजिता तेन प्रीयता साधु साधिवति ॥
 तदेव ध्रुवमुन्निन्ये तस्यै मानं च बहूदात् ॥ १० ॥
 काचिद्रासपरिश्रान्ता पार्श्वस्यस्य गदाभृतः ।
 जग्राह बाहुना स्कन्धं श्लथद्वलयमल्लिका ॥ ११ ॥
 तत्रैकांसगतं बाहुं कृष्णसोतपलसौरभम् ।
 चन्द्रनालिसमाग्राय हृष्टरोमा चुचुम्ब ह ॥ १२ ॥

मिति । उत्पन्नस्य च नादसामृतमयत्वाय भगवतापि नादः कुतः । स च मधुर एव कर्तव्यः ।
 तेन च जगत् पूरणीयम् ॥ ९ ॥

ततोऽधटमानमेतदिति तदर्थमाह काचिदिति—मुकुन्देन समं अमिश्रिताः खरजातीः काचि-
 दुन्निन्ये । काचित् सम्यग् भगवद्वावं प्राप्ता । भगवतो नादकरणे हेतुः मुकुन्देनेति । मोक्ष-
 दानार्थमेव उपनिषदि खनादं पूरितवान् । उभयोरेकता । नादे तुल्यता । मोक्षे कार्यद्रव्यम् ।
 पूर्वसङ्घातान्निवर्तनं ब्रह्मप्रापणं च । तदर्थमितरनिवारणार्थमुपनिषदामुपयोगः । खराः पङ्गजा-
 दयः । तेषां जातिभेदाः । यथा मयूरः पङ्गं वदति । तथा अन्येऽपि पक्षिणः । मनुष्या अन्येऽपि
 जीवाः पङ्गं वदन्ति । तथापि तेषामवान्तरजातिरस्ति । ते चेद्यथाक्रमेण यथारसाभिव्यक्ति
 यदभिप्रायेण सृष्टावुत्पादिताः, तास्तथैव योजिताश्वेत्, तदा खरजातयः अमिश्रिताः भवन्ति ।
 तदृ भगवता कर्तुं शक्यम्, नान्येन । तासां चेदुन्नयनं, तदा युक्त एव सन्तोषः । तदाह पूजिता तेन
 भगवतेति । खस्य ब्रह्मत्वात् खविचारितानुपूर्वीति खस्य तथा गानं नाश्रयहेतुः । अन्ये तु तत्स्व-
 रूपमेव न जानन्ति, कुतः पुनः करिष्यन्तीति तेनैव पूजिता । किञ्च, कार्यमपि उन्नयनेन जात-
 मिति । साधु साधिवति । प्रीयता प्रीतिं कुर्वता भगवता । खरूपतः फलतश्च साधुत्वाय
 द्विरुक्तिः । प्रीतिश्च तुल्यत्वात् सर्वथा कार्यानुगुणत्वात् । अन्या पुनः उन्नीतमेव यावद् भग-
 वता पुनर्गृह्यते, तावत्तथैवोन्नयनं कुतवतीत्याह तदेवेति । तदेवोन्नीतं ध्रुवं निश्चलं यथा भवति,
 तथा उन्निन्ये । तन्नादं ध्रुवनादे योजितवती । ध्रुवनादः कारणनादः स्थायी खरः । ‘यत्रोपविश्वते
 रागः खरः स्थायी स कथ्यते’ । भगवन्नाद एव वा । भगवता तथैव गीतमिति । ध्रुवतालादिषु
 योजितवतीति केचित् । तन्म विचारक्षमम् । एवं ध्रुवयोजनायां भगवांस्तस्यै बहैव सन्मानमदात् ।
 चकारादभीष्टमपि । एवं तासामन्तःसामर्थ्यं जातमिति वहिःसामर्थ्यं किं वक्तव्यमिति भावः ।
 वह्विति सर्वगोप्यधिकम् । ऐश्वर्यवीर्यरूपे चैते निरूपिते । अन्याश्रतसः क्रमेण बोद्धव्याः ॥ १० ॥

कीर्तिर्हि भगवन्तमेवावलम्बते । अतः कायिकं व्यापारं द्वयोराह काचिदिति—रासेन
 परितः श्रान्ता खस्यैकसिन् पार्श्वे विद्यमानस्य स्कन्धं खवाहुना जग्राह । गदाभृत इति भगवतः
 स्थिरत्वाय । अधिकप्रयत्नेन अन्यथा क्रियमाणे रासो भज्येत । परिश्रमो रसाधिक्यात् । अन्यथा
 रसार्थं प्रवृत्तिर्न स्यात् । मण्डलपरित्यागे मण्डलसिद्ध्यर्थं भगवतापि हस्तप्रहणं सम्भवति । अत
 एकसिन् पार्श्वे भगवानेव । पार्श्वभागे विद्यमानस्य भगवतः कण्ठप्रहणं वृक्षाधिरूढालिङ्गनं भवति ।
 भगवता पूर्वं कण्ठे सा गृहीता तयापि भगवानेव गृहीत इति मित्रवत् स्थितिः सादिति तन्मि-
 वृत्यर्थमाह श्लथद्वलयमल्लिकेति । श्लथन्ती वलयाकारा मल्लिका यस्याः । कवरे वलयाकारेण
 मल्लिकामाला बद्धा । सा च शिथिला जातेति वैकल्यं प्रदर्शितम् । आसता च प्रदर्शिता ॥ ११ ॥

अन्या पुनः खस्य एकांसगतं बाहुं उत्पलापेक्षया अधिकपरिमलयुक्तं चन्द्रनेनालिसं बाहु-
 माग्राय अन्तःप्रविष्टमोदा पूर्णानन्दा सती हृष्टरोमा बाहुमेव चुचुम्ब । रूपस्पश्चौ पूर्वमेव स्थितौ ।

कस्याश्रित्वाद्यविक्षिसकुण्डलत्विषमणिष्टतम् ।

गण्डं गण्डे सन्दधत्या अदात्ताम्बूलचर्वितम् ॥ १३ ॥

नृत्यती गायती काचित् कूजन्नपुरमेखला ।

पार्श्वस्थाच्युतहस्ताब्जं श्रान्ताधात् स्तनयोः शिवम् ॥ १४ ॥

गोप्यो लब्ध्वाच्युतं क्रान्तं श्रिय एकान्तवल्लभम् ।

गृहीतकण्ड्यस्तदोभ्यां गायन्त्यस्तं विजहिरे ॥ १५ ॥

गन्धरसयोरप्यनुभवं कृतवर्तीति । हेत्याश्र्वं । तत्रेति । तसिन्नेव समये, तत्रैव भगवति वा । उभयपार्श्वस्थयोर्गोपिकयोस्तथा सति विनियोग उक्तो भवति । एकांसगतमिति वा । सैव तथा कृतवर्तीति केचित् । सदानन्दत्वात् सर्वत्रैव समरसता । उत्पलं हि रात्रिविकासि । तत् स्त्रीणां मनोऽम् । आग्राणे चन्दनजसौरभमेव न हेतुः, किन्तु ततोऽपि विलक्षणं साधारणजनावेद्यं तदपेक्षयापि सौरभयुक्तवेनात्यलौकिकभाववतीनामेव वेद्यम् । सहजसौरभमित्यपि ज्ञापनायेदं विशेषणम् । चन्दनालेपः विवेकधैर्यनाशनार्थः । ग्राणेनान्तःप्रवेशनमसा विशेषः । एषा श्रीरूपा ॥

कथाचिद् भगवद्गृहीतताम्बूलं ज्ञानवद् गृहीतमित्याह कस्याश्रित्विदिति—कस्यैचित् ताम्बूलचर्वितमदादिति । खण्डं भगवद्गण्डे सन्दधत्या इति तस्या अपेक्षालाघवं सूचितम् । सम्मुखत्वाभावेऽपि लाघवेनैव प्रादात् । अनेन तस्यै खविद्या दत्तेति ज्ञापितम् । तेनेयमेवोपदेश्वी भगवदसन्निधाने सर्वासां भविष्यति । तस्याः विद्यायोग्यतां वकुं लौकिकक्रियाज्ञानशक्तिमन्त्वमाह नाद्यविक्षिसकुण्डलत्विषमणिष्टतमिति । नाद्येन विक्षिसस्य कुण्डलस्य त्विषा मणिष्टं गण्डम् । नाद्ये क्रियाशक्तिः प्रतिष्ठिता । कुण्डले ज्ञानशक्तिः । क्रियाशक्त्या विक्षेपोऽत्यभ्यासः । योगात्मकत्वात् साधनानि वा तस्य कान्तिरनुभवः । तेनालङ्घता भक्तिः । भगवत्प्रेमणा सम्बद्धायथा सा भगवति रता । एवं तस्यामपि भगवान् रतः । तंत्रापि गण्डमिदं साध्यरूपा भक्तिरुच्यते । तां लक्ष्मीं प्रति मूलपर्यटनमिति । लक्ष्मीवन्तं प्रति पुनः पुनरावर्तत इति ज्ञानताम्बूलयोस्तुत्यता । चर्वितमिति साधनप्रयासाभावेन सिद्धदानम् ॥ १३ ॥

अपरा पुनः वैराग्यात्मकं क्रियारूपमच्छिद्रं ज्ञाने सहायार्थं भगवद्वस्तं स्वहृदये स्थापितवर्तीत्याह नृत्यतीति—सा नृलं गानं च कुर्वती स्थिता । तत्राभिनये यथान्यहस्तः स्थाप्यते, स्वहस्तो वा, तथा भगवद्वस्तमेव स्थापितवर्ती । शाब्दं ज्ञानं तदर्थानुष्टानं च तस्या वर्तत इति ज्ञापनार्थं नृत्यगानयोः कथनम् । कूजती नूपुरे मेखला च यस्याः । उपरि गानाभिनयनम् । पादयोर्नृत्यम् । अत एव नूपुरयोर्मेखलायाश्च शब्दः । स च भाँवोद्दीपकः । अनेन तस्याः पूर्वस्थितासर्वैव क्रियाशक्तिः सफलेति सूचितम् । एकसिन्नेव पार्श्वे विद्यमानस्य भगवतः श्रान्ता सती तत्त्वप्रहरणार्थं स्तनयोरधात् । तापहारकत्वमजस्य प्रसिद्धम् । श्रमो निर्वृतिसूचकः । स्वस्याः पूर्वक्रियापरित्यागः वाद्यत एवेति भगवत एकसिन् भागे स्थितिरुक्ता । भगवत्क्रियाशक्तेरक्षयत्वसूचनायाच्युतेति । अग्रे सम्बन्धस्यापि करिष्यमाणत्वात् तदविधातार्थं च । तस्य पुनः कामाद्युद्गोधकत्वेन तापानाशकत्वमाशङ्काह शिवमिति । तदेव कल्याणरूपं आनन्दरूपत्वाच्च भगवतः ॥ १४ ॥

एवं पणां स्वरूपमुक्त्वा स्वरूपेण सर्वासां साधारणीं लीलामाह गोप्य इति—अच्युतः कान्तो भगवानेव भवति । अन्तर्वहिश्च नित्यानन्ददायी । अत एव सर्वस्त्रीणां मूलभूतायाः श्रिय एकान्ततो वल्लभः परमः प्रियः । तादृशं लब्ध्वा तमेव गायन्त्यो विजहिरे । ननु परमानन्दे

कर्णोत्पलालकविटङ्कपोलघर्मवक्त्रश्रियो वलयनूपुरघोषवाच्यैः ।
गोप्यः समं भगवता नव्वतुः खकेशस्तस्त्रजो भ्रमरगायकरासगोष्ठ्याम् ॥ १६ ॥
एवं परिष्वङ्गं कराभिमर्शस्त्रिग्धे क्षणोदामविलासहासैः ।
रेमे रमेशो व्रजसुन्दरीभिर्यथार्भकः खप्रतिविम्बविभ्रमः ॥ १७ ॥
तदङ्गसङ्गप्रमदाकुलेन्द्रियाः केशान् दक्षलं कृचपद्मिका वा ।

नाञ्चः प्रतिव्योद्धुमलं व्रजस्त्रियो विस्तस्तमालाभरणाः कुरुद्धृह ॥ १८ ॥
 ग्रासे क्रियाया अपगम एवोचितः न तु पुनः क्रिया, तत्कर्थं विहार इति चेत्त्राह तद्दोभर्या
 गृहीतकण्ठ्य इति । भगवत्क्रिययैव व्यासाः न तु स्वक्रिया काचित् । कण्ठे क्रियायाः स्वापि
 तत्वादू गानं क्रिया च सम्भवतः । इयं क्रियाशक्तिरूपेति स्वातन्त्र्यं तासां निरूपितम् ॥ १९ ॥

अतः परं राधादामोदरवद् उभयोनृत्यमाह कर्णेति—रासार्थमेवैतदपि परं प्रत्येकं रस उत्पद्धत इति गोष्ठीमात्रमुक्तम् । उभयोर्गाढनुत्ये विनियोगात् । अमरो गायकः । वाद्यं तु पूर्ववदेव भविष्यति तदाह वलयनूपुरघोषवाद्यैरिति । वलयानां नूपुराणां घोषशब्देन किञ्चिणीनां शब्दा एव वाद्यशब्दाः । अत्यन्तं नृत्याभिनिवेशार्थं खकेशात् स्त्रियाः स्त्रियो—यासामित्युक्तम् । नृत्यारम्भे तासां शोभामाह कर्णेति । अन्यथा पूर्वोक्तनृत्येन श्रान्तानां पुनर्नृत्यमनुचितमेव सात् । न वा रसालम् । कर्णे उत्पलस्थापनं तस्य अपातने चातुर्यार्थम् । तत्सहिता अलकाः अमरा इव रसपातारः । तेषां विटङ्गः अलङ्गरणरूपं स्थानम् । एतादृशौ कपोलौ । तत्र यो धर्मः अन्तरुद्रव्य-श्रमजलं नृत्याभिनिवेशाज्ञातम् । तैः कृत्वा वक्रे श्रीरलौकिकी काचित् सम्पन्ना । यथा मुक्ताभिर्मण्डितं भवति कपोलद्रव्यम् । अनेन मुखे श्रमो निवारितः । ताभिः सह भगवतो नृत्ये अनुभावकश्च भवति । खतो वा । क्रीडानिवृत्तिरनेन स्त्रियो गोप्य इति । भगवत् एव तासामेतावत्त्वम्, न स्त इति ज्ञापितम् । अतो भगवता समम्, यथा यथा भगवान् नृत्यति, तथा तथा ता अपि नृत्यन्तीति ॥ १६ ॥

एवं प्रादुर्भूते रसे अत्यन्तोद्दमनार्थं साक्षात्कामशास्त्रोक्ताश्चेष्टा निरूपयति एवमिति ।

आलिङ्गनादयस्त्र निरूपिताः । एवमेव रसोद्गमनार्थं परिष्वज्जः आलिङ्गनम् । ततः कराभिमर्शः, तत्तदवयवेषु भगवद्वस्तस्पर्शः । ततः स्तिर्घेष्वक्षणं भावोद्गारि । तत उद्दामो विलासः, अमर्यादो भोगः । ततो हास्यानि पूर्णमनोरथानामेवम् । एवं परिष्वज्जादिहासान्ताः सर्वासु । ननु प्राकृतीभिः कथं रेमे, तत्राह रमेश इति । रमाया ईशः । सर्वत्र तासु रमापि भगवदाङ्गया निविष्टा । ता अपि अधिष्ठानयोग्या इत्याह ब्रजसुन्दरीभिरिति । नन्वात्मारामः कथमेताभिः रेमे, लक्ष्मीस्तु ब्रह्मानन्द इति रमणमुचितमपि । एतास्वावेशोऽप्यनुचितः, ब्रह्मभावाभावात्, इति चेत्, तत्राह यथार्भक इति । बालको हि दर्पणजलादिकं पुरतः स्थापयित्वा, तत्र तत्रात्मानं पश्यन् रमते । तथा भगवानपि स्वसामर्थ्यं स्वरूपं वा तत्र स्थापयित्वा, ब्रह्म ब्रह्मानन्दं चाविर्भावयित्वा रेमे । नन्वेदप्यनुचितं, किमनेनेति चेत्, तत्राह यथार्भकः । यथा बाललीलां कृतवान् तथैतदपि कृतवानित्यर्थः । एतेन यथा प्रभुस्तङ्गावो वा, तथैता एतद्वावोपीति ज्ञापितं भवति । तथा प्रतिविम्बस्वभावात् । अत्र रमणं वहूनामप्येकदा भवति द्वयोश्च । अग्रे तु प्रत्येकपर्यवसानं वक्ष्यति ॥ १७ ॥

एवं सर्वभावेन भगवद्धर्मावेशे तासां देहादिविसरणपूर्वकं महारसाभिनिवेशमाह तदज्ञेति— तस्य भगवतः अङ्गसङ्गेन यः प्रकृष्टो मदः देहादिविसारको भाव उत्पन्नः । तेन आकुलानी-

कृष्णविक्रीडितं वीक्ष्य सुसुहुः खेचरस्त्रियः ।
 कामार्दिताः शशाङ्कश्च सगणो विस्मितोऽभवत् ॥ १९ ॥
 कृत्वा तावन्तमात्मानं यावतीर्गोपयोषितः ।
 रेमे स भगवाँस्ताभिरात्मारामोऽपि लीलया ॥ २० ॥
 तासामतिविहारेण श्रान्तानां बद्नानि सः ।
 प्रामृजत् करुणः प्रेम्णा शन्तमेनाङ्गं पाणिना ॥ २१ ॥

न्द्रियाणि यासाम् । सर्वा इतिकर्तव्यतामृढा जाताः । ततः केशपाशं परिहितदुक्कुलं कुचपट्टिकां वा स्थमञ्जसा सामस्त्येन प्रति सम्मुखतया विशेषेण वोद्धुमलं न जाताः । पुनरत्पेनैव तथाविधा जाता इत्यत्र हेतुमाह ब्रजस्त्रिय इति । श्रमोऽपि जात इत्याह विस्त्रस्तमालाभरणा इति । आकुलेन्द्रियत्वात् विचारो लौकिकः । गोपिकात्वात् पारमार्थिकः । श्रमान् दैहिकः । अत आद्यन्तमध्येषु तासु युक्ता भगवतैव धृता न ताभिरित्यर्थः । यद्यप्यन्यप्रतीत्या विश्वमाणा इव, तथापि न स्तो धारणम् । कुरुद्वहेति सम्बोधनमभ्रमाय विश्वासार्थं च ॥ १८ ॥

एवं समुदायलीलां निरूप्य तस्याः परिज्ञानं केषामपि न जातमिति वर्कुं देवस्त्रीणां चन्द्रस्य च विस्यमाह कृष्णेति—नहि कस्याश्रित् पतिः परमानन्दो भवति । नहि निरानन्देनाननन्दो दातुं शक्यते । ‘एष ह्येवानन्दयाती’ति श्रुतेः । एवकारेणेतरनिषेधश्च । तत्रापि विशेषेण क्रीडा । नहि जीवो विशेषक्रीडां जानाति । खेचराणां स्त्रिय इति तासां सर्वदर्शनार्थं भगवद्वत्तो वरो निरूपितः । स्त्रीणां च दर्शनं न दोषाय । तासां मोह एवोत्पन्नः । न तु परिज्ञानम् । रसो वा । लौकिकोऽपि चन्द्रो दृष्ट्वान् । सोमात्मकत्वात् तदेहस्य । ‘सोमः प्रथम’ इति श्रुतेश्च । साधारण्यश्च स्त्रियः । तथापि तस्य दर्शनं तस्यैव हितकारि न भवतीति निरूपयितुमाह शशाङ्क इति । स हि कलङ्की । आनन्दमयोऽपि । सगणो नक्षत्रसहितः । तेनोदीपनेऽपि न तस्यान्यासु चित्तसम्भवः । चकारात् सोऽपि सुमुहे । यथा पुनरेताः मोहनानन्तरं पुनःपुनर्दर्शने उद्भुद्कामा जाताः । गत्वासाभिरपि कामरूपतया क्रीडा कर्तव्येति कामार्दिता जाताः । तथा चन्द्रोऽपि भगवति निवेशनार्थं यत्नं कृतवान् । अतः कामार्दितो जातः । अनेनाग्रे निसर्गात् सुखमिति पक्षे उपपत्तिरुक्ता । अस्यैव चन्द्रस्य अंशास्ततो निवर्तिष्यन्त इति । अन्यथा ‘सहस्रदर्शनान्मुक्ति’ रित्येतत्स्त्रं विरुद्धयेत् । सहस्रवर्णाभावात् । किञ्च, सगणः स्वस्त्रीसहितोऽपि विसितो जातः । विस्यरस एवोत्पन्नः, नान्यो रस इति ॥ १९ ॥

एवमाधिभौतिकानामाधिदैविकस्य च भगवदुत्पादितरसाभिनिवेशमुक्त्वा ‘नन्दगोपसुतं देवि पतिं मे कुर्विंति प्रत्येकप्रार्थनया व्रतं कृतमिति प्रत्येकं रेम इत्याह कृत्वेति—गोपजातीया योषितो यावत्यस्तावन्तमात्मानं कृत्वा तत्र तत्र मायोद्वाटनेन तथा तथा प्रकटो भवति । एतन्महासौरतम् । एवं करणे सामर्थ्यं, यतः स भगवानिति । स इति तदर्थमेवावतीर्णः । अत्र तासां व्रतार्थं ताभिः सहैव रेमे । न त्वात्मारामता पूर्ववत् । इमर्थमाह आत्मारामोऽपीति । न त्वामाराम एव चन्द्रप्रवेशाद् रमणं सम्भवति । अस्यामपि दशायामात्मारामत्वमेव । ‘अधिकं तत्रानुप्रविष्टं न तु तद्वानि’रिति तत्रापि आत्मरमण एव मुख्यतेत्याह लीलयेति । यथा महानपि लीलया विसद्वशं करोति । स्थं पदातिरिव मृगयायां गच्छति । यथा अन्या अपि अवतारलीलाः, तथैतामपि कृतवानित्यर्थः ॥ २० ॥

ततस्तासां सुरतान्तो जात इत्याह तासामिति—अतिविहारेणानेकवन्धैः सम्यक् श्रान्ता
 १ श्रमायेति दीक्षा पाठः ।

गोप्यः स्फुरत्पुरटकुण्डलकुन्तलत्विङ्गपण्डश्रिया सुधितहासनिरीक्षणेन ।
 मानं दधत्य कृषभस्य जगुः कृतानि पुण्यानि तत्कररुहस्पर्शप्रमोदाः ॥ २२ ॥
 ताभिर्युतः श्रममपोहितुमङ्गसङ्ग-वृष्टस्तजः स्वकुचकुद्धमरञ्जितायाः ।
 गन्धर्वपालिभिरनुद्रुत आविशद्वाः श्रान्तो गजीभिरभराडिव भिन्नसेतुः ॥ २३ ॥
 जाताः । ततोऽग्रिमलीलार्थं तासां वदनादि स्वहस्तेन प्रामृजत् । यतः स कृष्णः । तदर्थमेवा-
 वतीर्णः । सर्वत्रैव तथाविधं जातमिति ज्ञापयितुं वहुवचनम् । तथा करणे हेतुः करुण इति ।
 करुणायुक्तः । सा करुणा उदासीना न भवतीत्याह प्रेमणेति । मार्जने क्लेश एव निवर्तत इति
 ज्ञापयितुं शन्तमेनेत्युक्तम् । अज्ञेति सम्बोधनमप्रतारणाय । एवं तासां दुःखनिवारणपूर्वकं पर-
 मानन्दं स्थापितवान् ॥ २१ ॥

ततोऽतिमुदितानां कृत्यमाह गोप्य इति—गोप्यो मानं दधत्यः तत्कृतानि जगुः । गाने
 हि रजोगुणाभिनिवेशो हेतुः । तदर्थं सहजमेकं भगवत्कृतं च हेतुद्रव्यमाह । तत्र प्रथमं सहजं निरु-
 पयति । स्फुरथत् पुरटं सुवर्णं दाहोत्तीर्णमुडवलीकृतं च, तस्य ये कुण्डले कुन्तलाश्च, तेषां त्विपा-
 सहिता या गण्डश्रीः । उज्ज्वला गण्डश्रीः पीता वा । उज्ज्वला नीला चेतरे । एवं कान्तित्रयं
 मूलभूतगुणकार्यरूपम् । तेनासां सर्वोत्कर्षयोग्यता । सुधितं सुधामिव प्राप्तं यद्वासपूर्वकं निरीक्ष-
 णम् । अत्राप्यन्तःस्थितो रागः निरीक्षणं हासश्चेति त्रितयमुक्तम् । भगवदीयमेतत् । अत उभाभ्यां
 सन्मानमभिमानं वा दधत्यः स्वहृदयकृतविपरीतवृद्ध्या जातदोषनिराकरणार्थं तत्कृतानि जगुः ।
 तेषां न केवलं पापनिवर्तकत्वं, किन्तु पुण्यरूपत्वमपीत्याह पुण्यानीति । भगवता कृतानि पाप-
 निवर्तकानि पुण्यजनकानि च । अतस्तासां दोषाभावः । अग्रिमलीलायां पुण्योपचयश्चोक्तः ।
 पूर्वकेशविसारणार्थमानन्दाविर्भाविमाह । तस्य भगवतः करुणा नखाः, तेषां स्पर्शेन जातपी-
 डया स्मृतसम्भोगाः प्रमुदिताः जाताः । अन्तःपूर्णनन्दा गानेनापि जाता इति अन्ते विशेषणम् ॥ २२ ॥

ततस्ताभिस्तुत्याभिर्भगवान् जलक्रीडां कृतवान् इत्याह ताभिर्युत इति—ताभिः सर्वाभिरेव
 युतः । महारात्रसमये यमुनायां जलक्रीडार्थं प्रविष्टः । तत्र प्रयोजनं श्रममपोहितुमिति । तासां
 सर्वाङ्गश्चमं जलक्रीडयैव दूरीकुर्वन् । भगवत्स्ताभिः सह गमने जायमानां शोभां वर्णयति स्वजः
 गन्धर्वपालिभिरनुद्रुत इति । यमुनाया वा विशेषणानि । गन्धर्वाणां रक्षकाः गन्धर्वाः गन्धर्वो
 च्चमाः । ते च ते अलयश्च तैरनुद्रुतः । सङ्गे शीघ्रं गतः वा आविशत् । आमोदस्य निवारणार्थं च
 तथाकरणम् । सम्भोगेन श्रमोदके पश्चिनीनां कमलरूपो गन्धोभवति । तदुपरोधेन च द्रुतपदवि-
 न्यास इत्यनुद्रवणम् । ते च अपरा भगवदीया एवेत्याह । अज्ञयोः सङ्गेन वृष्टा या स्वकृ तस्यास्ते ।
 यस्या वा स्वकृ तादशी । स्वा चासौ कुचकुद्धैरञ्जिता च । भगवत एव माला । कालिन्दी च
 कुचकुद्धैरञ्जिता । तत्र देहामोदः पुष्पामोदः कुद्धमामोदश्चेति । स्वकीयत्वेनासाधारण्यं च ।
 आधिदैविकासै अपरास्तद्वन्धभोक्तारः इति विशेषणं गन्धर्वपेति । श्रान्तः इभराडिवेति
 अविचारेहेतुः । श्रान्त इति विशेषणं लीलया गमनार्थम् । प्रत्येकसम्भोगावधि भगवतोऽन्यो
 भावो निरूपित इति तदपगमात् श्रमलीलाप्याविष्कृता । गजीभिरित्यन्यश्रमो निवारितः ।
 सेतवो बध्यन्ते जलरक्षार्थम् । ते सर्वे भिन्नाः तादृशगजेन भवन्ति । भगवतापि ब्रह्मर्यादा
 आत्मारामत्वरूपा जीवानां च मर्यादा तथा सति निवृत्ता । कामरूपस्पर्शात् परदाराणामभिर्मर्प-

सोऽभस्यलं युवतिभिः परिषिद्धमानः प्रेमणेक्षितः प्रहसतीभिरितस्ततोऽङ्ग ।
वैमानिकैः कुसुमवर्षिभिरीच्छमानो रेमे स्वयं स्वरतिरत्र गजेन्द्रलीलः ॥ २४ ॥

ततश्च कृष्णोपवने जलस्थलप्रसूनगन्धानिलजुष्टदिक्ष्टरे ।

चचार भृङ्गप्रमदागणावृतो यथा मदच्युद् द्विरदः करेणुभिः ॥ २५ ॥

एवं शशाङ्कांशुविराजिता निशाः ससत्यकामोऽनुरताबलागणः ।

सिषेव आत्मन्युपरुद्धसौरतः सर्वाः शरत्काव्यकथा रसाश्रयाः ॥ २६ ॥

णाच । पूर्वं तासां भगवत्स्पर्शं एव स्थितः, न तु भगवता ताः स्पृष्टा इति कामाभावात् । देश-
कालमर्यादा च भग्ना । अतो हस्तिश्रेष्ठ इव जलक्रीडार्थं जलदेवतां दूरीकृत्य, स्वयं तत्र प्रविष्ट
इत्यर्थः ॥ २३ ॥

तत्र जलक्रीडां च कृतवानित्याह स इति—स पूर्वोक्तः स्त्रीसहितः । अभसि अलं युवतिभिः
परिषिद्धमानो जातः । ततः प्रेमणा ईक्षितश्च । प्रहसतीभिः कौतुकाभिनिविष्टाभिः इतस्ततः सि-
च्यमानः, यदभिमुखमेव व्रजति, तयैव सह रेम इति । एवं सर्वाभिः । यथा स्वयं माहात्म्यज्ञान-
पूर्वकं निर्भरस्तेहेन निर्दोषभावेन वदति शुक्ष्मावैव राजापि शृणोतीति ज्ञात्वा स्तेहेन स्वमध्यपातित्वं
सूचयन् सम्बोधयति अङ्गेति । अत एव तु भयमिमां लीलां वदामीति भावः । ननु देवैः कथं न
निषिद्धयते, तत्राह कुसुमवर्षिभिर्वैमानिकैरीच्छमान इति । सर्वे देवा अभिनन्दनमेव कुर्वन्ति,
न तु निवारणमिति । अन्यथा लोके कामरसो न व्यक्तो भवेदिति । युवत्य इत्यविचारे । परि-
षेके वीररसो मा भवत्विति प्रेमणैव ईक्षितः । स्वयमिति पदेन बलात्कारेणापि तथेति सूचयते ।
तदापि स्वसिन्नेव रतिर्यस्य । परं स्त्रीकृता गजेन्द्रलीला येन । यथा यथा जलेनोक्षणं, तथा तथा
सुखमिति गजदृष्टान्तः । महासौरतं च ॥ २४ ॥

ततः पुष्पावचयक्रीडामाह तत इति—जलक्रीडानन्तरं कृष्णायाः यमुनाया उपवने जलस्थ-
लप्रसूनानां ये गन्धाः तत्सम्बन्धिना वायुना जुष्टाः दिक्ष्टटाः सर्वदिग्भागा यस्मिन् वने तत्र
पुनश्चचार । भृङ्गः प्रमदागणेश्वावृतः । पुनर्भृङ्गाणां गमने हेतुं द्वष्टान्तेनाह । यथा मदच्युत मद-
स्त्रावी गण्डयोरन्यत्र च । द्विरदो हस्ती करेणुभिः सहितो भवति भ्रमरैश्च सहितः । सहज एवान्तः
स्थितो रस आविर्भूत इति भ्रमराणामनुद्रवणं । चचारेति सर्वत्र नानाविधा लीला निरूपिता ।
कचिछितानां भङ्गः, कचिद् वृक्षशाखानां । तथा मर्यादामार्गः लौकिकश्चान्यथाकृत इति । एषा
विविधा लीला अत्यलौकिकी । तत अविचारेण रमणमिति ॥ २५ ॥

एवं लीलामुक्त्वोपसंहरति एवमिति—शशाङ्कांशुभिः चन्द्रकिरणैः लौकिकैः या विरा-
जिता निशाः ता एवं रेमे । पूर्वोक्तप्रकारस्तु सर्वदा लीलारूपः । स केनापि न विरुद्धयते । नन्देवं
रमणे को हेतुरिति चेत्, तत्राह ससत्यकाम इति । सत्यः कामो यासां ताः सत्यकामाः । ताभिः
सहित इति ससत्यकामः । स इति तथा प्रार्थितो वा । एवमपि क्रीडायां कामः सत्य एव स्थितः,
न क्षीणः, असद्विषयको वा जातः । अनुरता अबलागणा यस्य । सर्वथा रतासु नित्यसम्बद्धासु
स्वविवाहितासु न कापि शङ्का, सर्वथा प्रपन्नासु च । अग्रे मर्यादाभङ्गो रसपोषाय । तदुक्तं “शा-
खाणां विषयस्तावद् यावद् मन्दरसा नराः । रतिचक्रे प्रवृत्ते तु नैव शास्त्रं न च क्रम” इति ।
तथापि तासु सत्य एव कामः खापितः । यो मोक्षपर्यवसायी । स कामो भगवन्तं प्रापयिष्य-
त्येव । एवं निशाः सिषेवे । तदनन्तरमात्मन्येव उपरुद्धं सौरतं यस्य तथा जातः । न तु तासु
रतिं खापितवान् । तथा सति तासु स्वसात् पुत्रा भवेयुः । सर्वा एव निशा एवं नीताः । शर-
दपि नीता काव्यकथा अपि नीताः । काव्योक्तप्रकारेण गीतगोविन्दोक्तन्यायेनापि रतिं कृत-

राजोवाच—संस्थापनाय धर्मस्य प्रशमायेतरस्य च ।

अवतीर्णो हि भगवानंशेन जगदीश्वरः ॥ २७ ॥

स कथं धर्मसेतूनां कर्त्ता वक्त्ताभिरक्षिता ।

प्रतीपमाचरद् ब्रह्मन् परदाराभिमर्शनम् ॥ २८ ॥

आप्तकामो यदुपतिः कृतवान् वै जुगुप्सितम् ।

किमभिप्राय एतं नः संशयं छिन्धि सुव्रत ॥ २९ ॥

श्रीशुक उवाच—धर्मव्यतिक्रमो दृष्ट ईश्वराणां च साहसम् ।

तेजीयसां न दोषाय वह्नेः सर्वसुजो यथा ॥ ३० ॥

वान् । तत्र हेतुः रसाश्रया इति । कामरसस्तेष्वेव प्रसिद्धः । यावत् पुरुषो रसे गौणभावं न प्राप्नोति, तावन्न रसिको भवतीति । शरद्वर्णनायां वा यत् काव्यं, तत्र याः कथाः, तासां रसाश्रया इति । निशा एता न लोकप्रसिद्धाः, किन्तु काव्योक्ता एव । तत्र हि नियतिकृत्यादिराहित्यं ह्वाकृता अनन्याधीनता, तथा अन्येऽपि गुणाः । तथा भगवल्लीलारात्रयो जाता इत्यर्थः ॥ २६ ॥

एवमेतां लीलां श्रुत्वा राज्ञः सन्देह उत्पन्नः । तन्निवारणार्थं शङ्कते संस्थापनायेति त्रिभिः—अवतारविरुद्धं लोकवेदविरुद्धं प्रमेयविरुद्धं चेति । तादृशकरणे अवश्यं हेतुर्वक्तव्यः । तदभावेऽपि लीलायाः सिद्धत्वात् । तत्र प्रथममवतारविरोधमाह । धर्मसंस्थापनाय भगवदवतारः । ‘धर्मसंस्थापनाय चे’तिवाक्यात् । अधर्मनिवृत्ये च । तदुभयार्थमेव भगवदवतारः । दैत्यादिवधो भूमारहरणं च अर्धर्मनिवृत्ये । एतदर्थमेवावतारः, नान्यार्थमिति हिशब्द आह । भगवानिति तस्य साधनम्, अन्यथा पूर्णकामसाधतारो न घटेतेति । लोकोपकारश्च एताभ्यामेव । अंशेन बलभद्रेण । आगत्य तथाकरणे हेतुः जगदीश्वर इति । स हि सर्वरक्षकः । अतः पालनार्थमेवं कृतवान् ॥ २७ ॥

किमतो यदेवम्, एवमेव दित्याह स कथमिति—धर्ममर्यादापालकानां निर्माता । स्वयं वक्ता च । उपधातेऽभिरक्षिता च तादृशः प्रतीपं प्रतिकूलमाचरत् । धर्मो नष्टः, अधर्मः स्थापितः । अधर्मः कृतः उक्तः रक्षितश्च । अतः प्रतीपाचरणमयुक्तम् । तत्र हेतुर्वक्तव्य इति ब्रह्मनिति सम्बोधनम् । ये पञ्चपदार्था उक्ता, स्तेषां स्वरूपमेकत्रैवेति तत्र निर्दिंशति परदाराभिमर्शनमिति ॥ २८ ॥

ननु कामात् करणमिति चेत्त्राह आप्तकाम इति—स्वत एवासाः कामा येन । किञ्च, सुव्रत है सदाचार लक्षणव्रतयुक्त । यदीदमसङ्गतमिव स्यात्, त्वया नोक्तं स्यात् । यदि वा अधर्मः स्यात्, तव रुचिर्न स्यात् । प्रतीयते च, विपरीतम्, अतो निर्णयो वक्तव्य इत्यर्थः ॥ २९ ॥

प्रथमतः अवतारविरुद्धं कृतवानिति यदुक्तं, तत्रोक्तरमाह धर्मव्यतिक्रम इति—किमेतदीश्वराणां चरित्रं न भवतीत्यन्यते । आहोस्मिदन्यार्थमागतोऽन्यत् करोतीति । नहि किञ्चिद् घटनार्थमागतः किञ्चिन्न विघटयति । न ह्यन्यार्थमप्यागतः स्वधर्मं परित्यजति । प्रकाशनार्थमागतो दीपः गृहेण स्पृष्टश्चेत् दहत्येव । अत ईश्वरधर्मोऽयम् । अन्यथा ईश्वर एव न भवेत् । नहि वणिजामिव प्रभोर्नियमोऽस्ति सर्वकर्मसु । ईश्वरधर्माश्चैते इति तान् गणयति धर्मव्यतिक्रमः साहसमिल्यादयः । धर्मव्यतिक्रमो विद्यमानोऽन्नम् । साहसम् अविद्यमानकरणम् । एतदुभयमीश्वरे दृष्टम् । ‘नहि दृष्टे अनुपत्तं नाम’ । चकारादीश्वरसेवकानामपि वीर्यादिमतां वा । एतदेव वा साहसं, सहसा क्रियमाणत्वात् । नन्वेवं सति तत्कर्मफलं कथं न भवेदित्याशङ्कयाह तेजीयसामिति । अतिरेजस्मिनामेतन्नाधर्मजनकम् । विधिनिषेधवाक्यानां नियोज्यविषयत्वात् । यथा

नैतत् समाचरेजातु मनसापि व्यनीश्वरः ।
 विनश्यत्याचरेनमौद्यादूयथारुद्रोऽविधिं विषम् ॥ ३१ ॥
 ईश्वराणां वचः स्तथं तथैवाचरितं क्वचित् ।
 तेषां यत् स्ववचो युक्तं बुद्धिमाँस्तत् समाचरेत् ॥ ३२ ॥
 कुशलाचरितेनैषामिह स्वार्थो न विद्यते ।
 विपर्ययेण वानर्थो निरहङ्कारिणां प्रभो ॥ ३३ ॥
 किमुताख्यिलसत्त्वानां तिर्यग्द्वार्यदिवौकसाम् ।
 ईशितुश्चेशितव्यानां कुशलाकुशलान्वयः ॥ ३४ ॥

लोके, तथा वेदेऽपि । अतिरेजस्तिनां सर्वकर्मदहनसमर्थानां न दोषजनकं भवतीत्यत्र दृष्टान्तमाह वहेः सर्वसुज इति । नहि सर्वान् दहन् वहिर्वधभाग् भवति । सर्वं भक्षयन् अभक्ष्यभक्षको वा । तथा सर्वं पिवन् सर्वत्र प्रविशन् सर्वसम्बद्धः तत्त्वकारी भवति । मिथ्याज्ञानसलिलाव-सिक्तायामेवात्मभूमौ कर्मवीजं धर्माधर्माङ्गुरतामारभते, न तु तत्त्वज्ञाननिदाघनिष्ठीतसलिलत-योपरायाम् ॥ ३० ॥

ननु “तेजीयसामपि द्वेतत्र सुश्लोक्य”मिति न्यायाद् ‘यद्वृत्तमनुतिष्ठन् वै लोकः क्षेमाय कल्पत’ इति विरोधाच्च कथमेतत् कर्तुं शक्यत इति चेत्तत्राह नैतत् समाचरेदिति—एत-दीश्वरकुतमनीश्वरो न समाचरेत् । ऐश्वर्यसमानाधिकरणमेवैतत् नानिष्ठं करोति । अतः जातु कदाचिदपि औत्सुक्यादपि न समाचरेत् । किं बहुना मनसापि । ऐश्वर्यतुल्यमेव तेषां तत्कर्म । यथैश्वर्यकामनायामपि अनीश्वरो वधमहति । यथा महाराज्यानधिकारी तदिच्छां कुर्वन् । अतो मनसापि न समाचरेत् । विपरीते वाधकमाह विनश्यतीति । मौद्याद् ऐश्वर्यसहभावं तस्य कर्मणः अज्ञात्वा केवलं तत् कर्म आचरन् तेनैव कर्मणा नष्टो भवति । नन्वेकमेव कर्म कथं धर्मान्तरसहितं न नाशकं, इतरथा नाशकमिति चेत्, तत्राह । अरुद्रः रुद्रो व्यतिरिक्तः रुद्र-समानपराक्रमरहितः अविधिं विषं कालकूटमाचरन् आसमन्ताद् भक्षयन् विनश्यति तथैत्यर्थः । निन्दितं कर्मापि कालकूटवनाशकम् । तदीश्वरस्यैव शोभाकरं, येन नीलकण्ठो भवति । तथैव गोपीजनवल्लभ इति ॥ ३१ ॥

ननुक्तं ‘यद्वृत्तमनुतिष्ठ’निति, तत्राह ईश्वराणामिति—ईश्वराणां वच एव तथ्यं, न त्वाचरितम् । कविदाचरितमपि वचनानुगुणं चेत् । ईश्वराणां वहवो धर्माः । यथैश्वर्य, तथा धर्मात्मत्वं, तथा दुया । तत्रैश्वर्यज्ञानवैराग्यैर्यत् करोति, तत् स्वच्छन्दचरितमित्युच्यते । बुद्धिमान् तत्र समाचरेत् । ते द्यन्यथा न वदन्ति । अन्यार्थं कथनमन्याधिकारेणेति । अतस्तद्विरुद्धं न कथयन्तीति ॥ ३२ ॥

ननु यथान्यसै न कथयन्ति, तथा स्वयमपि कुतो न कुर्वन्ति, तत्राह कुशलाचरितेनेति—एषामीश्वराणां कुशलाचरितेन अर्थः प्रयोजनं न विद्यते, ततोऽप्यनन्तफलस्य प्राप्तत्वादेव । विपर्ययेण अकुशलाचरितेन अनर्थोपि न विद्यते ईश्वराणामेव निषिद्धकर्मणा अनिष्टाभाव इति न किन्तु ज्ञानिनामपीति ज्ञानवैराग्ययोस्तुल्यं स्वरूपमाह निरहङ्कारिणामिति । अहङ्काररहितानाम् । न केनापि किमपि, कर्तृत्वाभिमानाभावात् । प्रभो इति सम्बोधनं ईश्वरस्य लोकविलक्षणत्वज्ञापनार्थम् ॥ ३३ ॥

यत्र ज्ञानसहकृतमेव तत्कर्म नानिष्टजनकं, किं वक्तव्यमैश्वर्यसहकृतमित्याह किमुतेति—

यत्पादपङ्कजपरागनिषेवतृप्ताः योगप्रभावविधुताखिलकर्मबन्धाः ।

स्वैरं चरन्ति मुनयोऽपि न नह्यमानाः तस्येच्छयात्तवपुषः कुत एव बन्धः ॥ ३५ ॥

गोपीनां तत्पतीनां च सर्वेषामपि देहिनाम् ।

योन्तश्चरति सोऽध्यक्षः क्रीडनेनेह देहभाक् ॥ ३६ ॥

ईश्वरस्य सेवकमारणे सेवकानामन्यथाकरणे च न काचित् शङ्का भवति । यथैहिकी, तथा पारलौकिकी । नियामकाद्वि शङ्का । भगवतो न नियामकोऽन्योऽस्तीत्याह । अखिलसत्त्वानां सर्वजीवानाम् । तिर्यच्छार्त्यदिवौकसां गुणत्रयकार्याणां जीवजडानामप्राकृतप्राकृतानां वा सर्वेषामेव ईशितुः प्रभोः कृष्णस्य । चकारादात्मनश्च । ईशितव्यानां सेवकानां सम्बन्धी । तत्कृतगुणदोषाभ्यां कुशलाकुशलयोरन्वयः कुतः । नहि दासीभिः स्वात्मभूताभिः सम्बन्धे अनियम्यस्य ऐहिके पारलौकिके वा कथनापकारः सम्भवति । अन्तरङ्गेरेव तथा ज्ञायत इति न सुश्लोकयतानिवृत्तिः । नापि कर्ममार्गविचारेण कर्मप्राधान्यपक्षेऽपि दोषः शङ्कनीयः ॥ ३४ ॥

यथा 'परमेष्ठिनो वा एष यज्ञोऽग्र आसीत्' 'ब्रह्म वा इदमग्र आसीत्' 'स आत्मानमेवावैत्' इत्यादिश्रुतिषु यथा ज्ञानकर्मभ्यामुत्कर्षः, एवमपकृष्टज्ञानकर्मभ्यामपकर्षेऽपि सम्भाव्यत इति, तत्राह यत्पादेति—नहि सर्वेषामेव जीवानां समानकर्मणा समानं फलमुपलभ्यते । अन्यथा शास्त्रवैफल्यापत्तिः । उत्कृष्टकर्मादौ प्रवृत्तो नापकृष्टकर्मणा कादाचित्केन अपकृष्टो भवति । तत्र मार्गत्रयम् । त्रिष्वपि प्रवृत्तो नापकर्ष यातीत्याह । तत्र प्रथमं भक्तिमार्गं प्रवृत्तस्य, तत्र पुष्टस्य, न केनाप्यपकर्ष इत्याह । यस्य भगवतः पादपङ्कजस्य परागभूता ये सेवकास्तेषां निषेवणं तेन तृप्ताः । भगवद्भक्तैः सह भगवद्गुणसरणेनैव विसारितदृष्टसुखलेशाभासाः स्वैरं चरन्ति । न तेषां कर्मोत्कर्षपकर्षौ साधकबाधकौ । तथा कर्ममार्गेऽपीत्याह योगप्रभावेति । योगो हि महान् धर्मः । 'अयं हि परमो धर्म' इति स्मृतेः । तस्य प्रभावः अणिमादैश्वर्यसम्पत्तिः । ज्ञानदयश्च । तेनैव विशेषेण धुताः । पूर्वकर्मजनिता अपि अखिलकर्मबन्धाः विशेषेण धुता भवन्ति । तेऽपि स्वैरं चरन्ति । ज्ञानमार्गेऽप्याह मुनयोऽपि स्वैरं चरन्तीति । सर्व एव न नह्यमानाः अवध्यमानाः । अन्द्रबन्धने । सर्वत्रैव असम्बन्धमानाः । यत्र भगवत्प्रवर्तिंतमार्गेष्वप्येषा व्यवस्था, तत्र भगवतः किं वक्तव्यमित्याह तस्येच्छयात्तवपुष इति । इच्छया भोगार्थं आत्मानि वपूषि 'यावतीर्गोपयोषित' इति तावन्ति येन । तस्य कुत एव बन्धो भवेत् । यो हि तावद्गूपो भवति, कार्यं कृत्वा तान्याच्छादयति, तस्य केन कर्मणा बन्धो भवेत् । कर्म हि प्रतिनियतं व्यवस्थितम् । तत्र यदि भिन्नो भिन्नो जीवः स्वात्, तदा तेन कर्मणा बन्धो वा भवेत् । आकाशवद्भगवद्गूपाणि प्रतिपदमन्यान्येव भवन्ति । यथान्नमेदेनाप्येकदेहव्यवहारः, एवं देशमेदेनापि भगवतः सर्वतः पाणिपादान्तस्य तावत्परिच्छेदेन प्रादुर्भाव इच्छयेति । स्वामिनीनां वा वपूषि । अतः सर्वथा प्रमाणप्रमेयविचारेणापि न बन्धः सम्भवति ॥ ३५ ॥

ननु तथापि लोकमर्यादाया भग्नत्वाद् 'यदाचरति श्रेष्ठ' इति न्यायेन शब्दवलविचारेण बन्धो भवेत् । ते श्ववधुतास्त्रयोऽपि, न ते व्यवहारनियामकाः । अतो विषमो दृष्टान्त इति चेत्, तत्राह गोपीनांमति—नहि स्वस्पर्शः स्वस्य क्वापि निषिद्धः । परा चासौ स्त्री च परस्य च स्त्री । उभयमपि न भगवति । यतः भगवान् गोपीनां तत्पतीनां च आत्मा । बान्धवाः सर्वे

अनुग्रहाय भक्तानां मानुषं देहमाश्रितः ।
 भजते तादृशीः क्रीडाः याः श्रुत्वा तत्परो भवेत् ॥ ३७ ॥
 नासूयन् खलु कृष्णाय मोहितास्तस्य मायया ।
 मन्यमानाः स्वपार्वस्यान् स्वान्स्वान्दारान् ब्रजौकसः ॥ ३८ ॥
 ब्रह्मरात्र उपावृत्ते वासुदेवानुमोदिताः ।
 अनिच्छन्त्यो ययुर्गोप्यः स्वगृहान् भगवत्प्रियाः ॥ ३९ ॥

लौकिकाश्च न मन्यन्त इति चेत्, तत्राह । सर्वेषामपि देहिनामयमात्मेति । यो भगवान् अन्तश्चरति । आसन्यो जीवो वा । सर्ववादिसिद्धान्तसङ्घाय सामान्यवचनं योऽन्तश्चरतीति । स एवायं भगवानध्यक्षः प्रत्यक्षः क्रीडनेन कृत्वा नटवत् पुरुषदेहं भजते । वस्तुतस्तु नायं पुमान्, न स्त्री, नाप्यन्यः कश्चित् । 'न स्त्री न षण्ठो न पुमा'निति श्रुतेः । अतः केनापि विचारेण नास्य दोषसम्भवः ॥ ३६ ॥

ननु तथापि एवंकरणे कोऽभिप्राय इति चेत्, तत्राह अनुग्रहायेति—भक्तानामनुग्रहार्थमेव भक्तसमानरूपं देहमाश्रितः । विजातीये तेषां विश्वासो न भवेदिति । ततो यथा मनुष्यानुग्रहाय मानुषो देहः प्रदर्शितः, एवं गोपिकानामप्यनुग्रहाय स्वानन्दं गोकुले दातुं तादृशीः क्रीडाः भजते । तत्तद्वर्मप्रवेशव्यतिरेकेण तस्य तस्य दोषस्य । निवृत्तत्वात् । यद्वा । भक्तानां मानुषं देहं प्रति आस्या सज्जातासिन्निति स तथा । तत्रापि महान् पूर्णकामः सर्वं दातुं शक्तः । न त्वेवं निषिद्धप्रकारेणात्मानं दातुमिति । अत एतां लीलां निरोधपूर्वकादेयदानरूपां यः श्रोष्यति, सः सर्वथा भगवत्परो भविष्यतीति भगवता तथाचरणं कृतम् । तदाह याः श्रुत्वा तत्परो भवेदिति ॥ ३७ ॥

ननु तथापि लोकव्यवहारे क्षियोऽन्याधीना इति अदत्तोपादानं गोपानां मनसि खेदस्तैः क्रियमाणा अपकीर्तिश्च भवेदित्याशङ्काह नासूयन्निति—ते भगवन्तं नासूयन्, असूयया न दृष्टवन्तः । प्रथमतः प्रवृत्तिं ज्ञात्वापि भगवन्मायया मोहिता नासूयन् । अग्रे तु स्वपार्वस्यानेव स्वान् स्वान् दारान् मन्यमाना जाताः । यतो ब्रजौकसः पूर्वापरानुसन्धानरहिताः । सर्वथाङ्गीकृता इति वा । एतादृशानां प्रभौ दोषारोपासम्भवादिति भावः । अयमर्थः सर्वजनीन इति स्वलिप्तयुक्तम् । भगवत्सामिध्येऽपि मोहार्थं तस्येति । बुद्धिरेव तेषां अमात् । शिष्टं भगवत् एवेति । मननमात्रेणैव सर्वदोषपरिहारः । अनेन तास्यपि दोषारोपो निवारितः ॥ ३८ ॥

एवं प्रासङ्गिकं परिहृत्य उक्तां लीलामुपसंहरति ब्रह्मरात्र इति—अरुणोदयो ब्रह्मरात्रम्, तस्मिन् उपावृत्ते सम्यक् जाते । तदन्तर्यामितया प्रविष्टो भगवान् गृहे गन्तव्यमितीच्छामुत्पादितवान् । ततः भगवतानुज्ञाताः । यतो भगवान् मोक्षदाता । ताश्चेत् आसन्ध्यमन्तःस्वरणं करिष्यन्ति, तदा मोक्षाधिकारिष्यो भविष्यन्तीति वासुदेवेनानुमोदिताः । यद्यपि तासामिच्छा न स्थिता, सर्वथस्तिव्याप्तेन भगवद्भजनस्य कृतत्वात्, किं गृहेण लोकैर्वेति, तथापि गोप्य इति, विपरीतबुद्धिर्हठबुद्धिश्च तासां नास्तीति, समृद्धान् ययुः । तथापि तासां न गृहाः प्रियाः, किन्तु भगवानेव । नापि संसारस्य, यतो भगवतः ग्रियाः ॥ ३९ ॥

विक्रीडितं व्रजवधूभिरिदं च विष्णोः श्रद्धान्वितोऽनुशृणुयादथ वर्णयेद्यः ।
भर्त्ति परां भगवति प्रतिलभ्य कामं हृद्रोगमाश्वपहिनोत्यचिरेण धीरः ॥ ४० ॥

॥ इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे पूर्वार्थे रासक्रीडावर्णनं नाम त्रिंशोऽध्यायः ॥

मोक्षार्थमिदं चरित्रमिति ज्ञापयितुं एतदुपाख्यानश्रवणस्य फलमाह विक्रीडितमिति—
व्रजवधूभिः सह भगवत इदं विशेषेण क्रीडितं श्रद्धान्वितो भूत्वा सम्यक् कथ्यमानमुपशृणु-
यात् । अथवा वर्णयेत् । श्रवणानन्तरमेव कीर्तनमित्यथशब्दः । य इति नात्र वर्णादिनियमः,
किन्तु यः कथन । भगवतो माहात्म्यश्रवणादेवमपि मोचयतीति । भक्तानां च सर्वथा प्रतिप-
त्तिश्रवणाच । भगवति परां भक्तिमुपगतः । ततो भक्त्या अन्तःस्थिरीभूतया हृदयस्य रोगरूपं
काममाशु शीघ्रमेवापहिनोति । यः पूर्वं हृदयबाधकत्वेन स्थितः, शीघ्रमेव च बाधकर्ता, तमाश्वेव
दूरीकरोति । श्रवणमात्रेणैव । ततः पूर्ववासनया पुनरुद्धमे अचिरेणैव धीरो भवति । अत इदं
सामिग्रायं श्रोतव्यमिति फलप्रकरणत्वात् फलमुक्तम् ॥ ४० ॥

इति श्रीभागवतमहापुराणमुखोधिन्यां श्रीवल्लभदीक्षितविरचितायां
दशमस्कन्धविवरणे त्रिंशाध्यायविवरणम् ।

श्रीयुगलगीतम् ।

श्रीशुक उवाच—गोप्यः कृष्णे वनं याते तमनुद्रुतचेतसः ।

कृष्णलीलाः प्रगायन्त्यो निन्युर्दुःखेन वासरान् ॥ १ ॥

वामबाहुद्रुतवामकपोलो वल्लिगतभ्रुरधरार्पितवेणुम् ।

कोमलाङ्गुलिभिराश्रितमार्गं गोप्य ईरयति यत्र मुकुन्दः ॥ २ ॥

व्योमयानवनिताः सह सिद्धैर्विस्मितास्तदुपधार्य सलज्जाः ।

काममार्गणसमर्पितचित्ताः कदमलं ययुरपस्मृतनीव्यः ॥ ३ ॥

द्वात्रिशेन्तर्गोपिकानां खानन्दं भगवान् हरिः । पूरयामास येनैव पूर्णानन्द इतीर्थते ॥ १ ॥

अन्तःप्रविष्टो भगवान् मुखादुद्धृत्य कर्णयोः । पुनर्निवेश्यते सम्यक् तदा भवति सुखिरः ॥ २ ॥

शब्दार्थयोर्मुख्यतात्र युग्माः श्लोकास्तोत्र हि । सर्वेषु चैव मासेषु यत् करोत्युच्यते हि तत् ॥ ३ ॥

अतोत्र मासयुग्मा हि प्रक्रमः फलमेव च । आद्यन्ते चापरं युग्मं त्रयोदश भवन्ति तत् ॥ ४ ॥

एवं भगवता सह रात्रौ क्रीडामुक्त्वा दिने तासां संसारप्रवृत्तिर्भविष्यतीत्याशङ्क्ष्य दिवसेषु भगवद्गुणवर्णनपरा जाता इति वदन् गुणवर्णनाया आवश्यकत्वायारम्भे दुःखं पर्यवसाने सुखमिति निरूपयन् प्रथमं प्रथमप्रवृत्तावपि गोपिकानां दिवसेषु परमं दुःखजातमित्याह गोप्य इति, केवल-पदात् पूर्वोक्ता ग्राद्याः, सदानन्दे वनं गते तमन्वेव द्रुतं चित्तं यासां, वस्त्वन्तरग्रहणाक्षमं चित्तं जातं द्रुतशब्दाद् विलय उक्तः, ततः सर्वतः प्रसृतं सूक्ष्मभावापन्नं सदानन्दस्य लीलां गृहीतवत्, अतः कृष्णलीलाः प्रगायन्त्यो जाताः, यथा स्वरूपं सदानन्दरूपं तथा तद्वीला अपीति तदात्मकत्वं च लीलानां ज्ञापयितुं पुनर्नामग्रहणं कृतमन्यथा तत्पदमेव वदेत् तथा सति तत्सम्बन्धित्वमात्रं प्राप्येत न तूकरूपत्वं, अवश्यं वाच्यं चैतद् यतः स्वरूपवियोगे तदतिरिक्तस्य न जीवनहेतुत्वं ततो हीनत्वात्, ततो यथाकथश्चिन् महता मानसदुःखेन वासरान् निन्युः, यदा पुनरस्तच्चित्तं प्रकीर्णे भगवच्चरित्रे विलीनं सदेकभावं प्राप्यति तदा पूर्णमनोरथा भविष्यन्ति, इदानीं सर्वा सामग्री विश्वकलितेति दुःखेन दिननयनं, वासरपदाद् रात्र्यर्थं कथश्चित् प्राणानां धारणं लक्ष्यते ॥ १ ॥

सर्वोत्तमा हरेलीला वेणुनादपुरःसरा । हेतुः सर्वत्र वाच्यर्थे प्रथमेषु निरूप्यते ॥ १ ॥

देवैख्नियस्तथा गावः सरितः पादपा लताः । पक्षिणश्च तथा मेघा ब्रह्माद्या गोपिकास्तथा ॥ २ ॥

हरिण्यो देवगन्धर्वा द्विधा च भगवान् हरिः । उत्तरेषु निरूप्यन्ते रसज्ञा वेणुवादने ॥ ३ ॥

जानाति भगवानेव जानात्येव हरिः स्वयम् । अतोन्ते भगवानुक्तो वारद्वयमनन्यधीः ॥ ४ ॥

अनुभावस्तु नादस्य स्त्रीषु पूर्वमुदीर्यते । त्रिविधासु ततः पुंसु ब्रह्मा गोपी तथा मृगी ॥ ५ ॥

त्रयोत्र त्रिविधाः प्रोक्ताः प्रकीर्णाः सकलाः सुराः । सर्व एवानभिज्ञा हि वस्तुसामर्थ्यसंयुताः ॥ ६ ॥

एवं वेणुद्वादशधा फलतीति निरूपितः ॥ ६ ॥

तत्र प्रथमं स्त्रीप्राधान्याद् देवस्त्रियो मुख्या इति तासु वेणुनादप्रभावं वकुं येन प्रकारेण वेणुनाद उत्तिष्ठति तं प्रकारमाहुवामवाहुकृतवामकपोल इति, यत्र मुकुन्दोधरार्पितवेणुमीरयति तत्र तस्मिन् क्षणे व्योमयानवनिताः कदमलं ययुरितिसम्बन्धः, वेणुनादः पञ्चधा भवति मुखस्य परितः समतयोर्पर्यधश्च धारणेन, तत्र स्त्रीणां कामोद्भोधको वामपरावृतः, स्त्रीणां पुरुषाणां च

हन्त चित्रमबलाः शृणुतेदं हारहास उरसि स्थिरविद्युत् ।
नन्दसूनुरयमार्तजनानां नर्मदो यर्हि कूजितवेणुः ॥ ४ ॥

दक्षिणो देवानामुच्चैरधस्तिरश्चां समतया सर्वेषामचेतनानां च, तत्र देवस्तीर्णां कामोद्वोधको वामप-
रावृत्त एवेति तथा निरुप्यते, मानुषभावाद् देवभावो महानिति मानुषपानादेन देवस्तीर्णां भ्रमो न भ-
विष्यतीत्याशङ्क्य 'तद्भूविजुम्भः परमेष्ठिष्ठ्य' मितिवाक्याद् भूविलासं नादे योजितवान्, तदाह,
वामबाहौ कृतो योजितो वामकपोलो येन, वल्लिगता भ्रूर्यस्येति, भूरत्र दक्षिणा, तथैवाभि-
नयभावात्, वल्लिगतोचैर्गतियुक्ता, अधरः पूर्वं वर्णितो लोभात्मकः, तत्र चेत् समर्पितः परमानन्दं
न प्रथच्छति काममेवोद्वोधयति यतः श्रुत्वापि विरहजनितं क्लेशमेव प्राप्नुवन्ति न तु परमानन्दं
तत्रापि क्रियाशक्तिः पुष्टा चेद् भवेत् तदा लुब्धादपि फलं सिध्येत्, तदपि नास्तीत्याह,
कोमलाहुलिभिराश्रितो मार्गो यस्य, आदौ मन्दप्रकारेणैव वेणुनादस्योचितत्वात्, मार्गो-
स्तस्य रन्ध्राः, तेषां गाढभावेन निष्पीडने तारो नादो भवति मध्यभावे मध्यमः कोमले मन्द इति,
गोप्य इतिसम्बोधनं सर्वानुभवसाक्षिकमेतदिति ज्ञापयितुं, ईरणमत्र वादनं, प्रयोजनमाह मुकुन्द
इति, वेणुनादेन शुद्धं चेज् जगत् तदा मोक्षं दास्यामीति, एवं हितार्थेष्वि वेणुवादने ये मोक्षानधि-
कारिणस्तेषां काम एव जात इत्याहुर्व्योमयानवनिता इति, व्योमयाना विमानयानाः सर्वे
देवयोनयस्तेषां वनिताः, अधिकारित्वात् स्त्रीत्वाद् भोग्यत्वाच्च न मुक्त्यधिकारिष्यः, सिद्धैः स-
हिता अपि, भगवद्व्यतिरिक्तं सर्वमेव दातुं समर्थाः, स्वयमत्यन्तं गाने निपुणाः, आदौ वेणुनादं श्रुत्वा
विस्मिता जातास्तोल्पकामोद्रेके तद् वेणुनादमुपधार्य सलज्जा जाता भर्तारो ज्ञायन्तीति, ततोत्य-
न्तमुद्रेके स्वात्मरक्षार्थं कामेन मरणशङ्क्या काममार्गणेभ्यः समर्पितं चित्तं याभिस्तादश्यो
जाताः, यथा मारकाय मारणात् पूर्वं स्वयमेव समर्प्यते भीरुभिः, ततः कामेन पीडिताः कदमलं
मूर्च्छां ययुः, सा मूर्च्छात्यन्तविसारिकेत्याहापस्मृता नीवी कटिवस्त्रं याभिरिति, एवं
वेणुनादोत्यन्तं कामबोधक इत्यसाकं मूर्च्छादौ किमाश्वर्यमितिभावः ॥ २-३ ॥

गवामपि वेणुनादेन तथा जातमिति वकुं प्रकारान्तरेण वेणुरवोद्भममाहुर्हन्त चित्रमिति,
अबला इदमाश्वर्यं शृणुत, यर्हि नन्दसूनुः कूजितवेणुस्तर्हि वृषा गावो दन्तदष्टकबला
निद्रिता आसन्नितिसम्बन्धः, कामः पशुषु सजातीय एव नोत्कृष्टे नापकृष्टे, अश्वतरे त्वन्यैव
व्यवस्था, हीनेषु महतो रमणार्थं सम्बन्धोपि रसाभासजनकोतः सम्भोगलक्षणं कामं निराकृत्य पशु-
ष्वत्यावश्यकं भक्ष्यं निरुणद्वि, पूर्वोक्तं 'वामबाहुकृतवामकपोल' त्वमनुवर्तते, तत्रैवावान्तरभेदो
वक्तव्यः, हन्तेति खेदे, यत्र गवामपि सर्वक्रियानिवृत्तिस्त्रासाकं न निवर्तत इति चित्रं, पूर्वपेक्षया-
प्युत्कृष्टं, देवस्त्रियो हि पुरुषोत्तमे कामुक्यो भवन्त्येव, इदं त्वत्याश्वर्यमिति, अबला इतिसम्बोधनं
गत्वा दर्शनाभावाय, इदं मया प्रोच्यमानं शृणुत, अत्र गोपिका नवविधा गुणातीते प्रकार-
त्रयमिति कर्मज्ञानभक्तिभिर्वक्तुव्यवस्थेषा प्रथमा राजस्य इदं राजसराजसी, अपेक्षितं पूर्वं सर्वमेवा-
नुवर्तते सर्वत्र, आदौ भगवतः स्वरूपं शृणुतेति, तं चतुर्धा वर्णयति, हारवत हासो यस्य, उरसि
स्थिरा विद्युद् यस्य, नन्दस्य च सूनुः, आर्तजनानां सर्वेषामेव नर्मदः, तत्र हेतुरयमिति,
अन्यथेदानीमग्रे प्रकटो न भवेत्, द्वितीये मुहूर्ते निर्णच्छन्तं वालक्ष्याह, तदा प्रतिष्ठूर्तं युगलानि
भवन्ति, सन्ध्यासन्ध्यांशयोरन्तरेण द्वादशैव मुहूर्ता इति सोमोत्पत्तौ निर्णयः, अन्येषां हास्यं
किर्मीरितं भवति रज्जुवद् भगवतस्तु दन्तानां कान्त्या विभक्तो हासो मुक्ताहारवद् भवति

वृन्दशो व्रजवृषा सृगगावो वेणुवाद्यहृतचेतस आरात् ।

दन्तदष्टकवला धृतकर्णा निद्रिता लिखितचित्रमिवासन् ॥ ५ ॥

बर्हिणः स्तबकधातुपलाशैर्बद्धमङ्गुपरिवर्हविडम्बः ।

कर्हिंचित् सबल आलि सगोपैर्गाः समाहयति यत्र मुकुन्दः ॥ ६ ॥

यथा रत्नवृद्धवहिता मुक्ता इति, अनेन जगतः प्रपञ्चे सोहजनकत्वं स्थिरीकृतं, स्नेहकलाभिर्माया विभक्तेतिश्रुतार्थापत्तिरर्थनिरूपणे मूलं सर्वत्र, यथा दृष्टे नानुपपत्तिर्दृष्टानुसारेणैव सर्वं व्यवस्थाप्यते 'न हि दृष्टेनुपपत्तं नाम व्याघाता' दिति लौकिकानामेषा व्यवस्था सर्वथा दृष्टविरोधो नाङ्गीक्रियत इति तथा वैदिकानां श्रुतिः, यावतैव बोध्यमानः पदार्थः स्थिरीभवति तावांस्तदनुगुण उच्यत इति सर्वत्रैवैषा व्यवस्था, न केवलं संसारे पुत्राद्यासक्तिमेव स्थिरीकरोति किन्तु धनासक्तिम-पीत्याह स्थिरा लक्ष्मीर्थत्रेति, एवं प्रमाणवलनिराकरणार्थं द्रुयं विधाय प्रमेयवलनिराकरणार्थं द्रुयं कृतवानित्याह, यतोयमेव नन्दस्य सूनुर्जातः, आर्तानां च ख्ययमागत्य सुखं प्रयच्छति, परिदृश्यते च तथेति च प्रमाणं, न हि महानेवं करोत्यत इदमाश्र्यं, एतमेवार्थं प्रकटीकुर्वन् कूजितवेणुर्भवति, अथ वा पूर्वापेक्षयाधोवक्त्रलीलया वेणुर्वाद्यते, हारवद्वासो यस्मिन्नुरसि, तस्य स्थिरता विभागस्थैर्यं चाश्रयं, श्रीवत्सोप्यत्युक्तष्ट इति शोभार्थं तस्य स्थिरत्ववर्णं, तादृशस्य नन्दसूनुत्वे स्नेहो वर्धते तत्रापि स्नोपकारक इति, कूजितत्वं वादनविशेषधर्मः सर्वेषामान्तरं प्राणधर्ममध्याकर्षति, यत्र पश्चनामपि प्राणादिधर्महारी तत्रान्येषां किं वक्तव्यमिति पशुनां निरूपयति, एकस्य तथात्वं हेत्वन्तरसिद्धमपि भवेदत उक्तं वृन्दशा इति समूहशः, यत्रैव वेणुनादः प्रविष्टस्तेषां सर्वेषामित्यर्थः, व्रजस्थिता वृषाः ककुचिनो मत्ता उत्सृष्टवृषा इव शकटादिनेतारत्मे व्रजसमीप एव तिष्ठन्तीति ग्राम्यपशुपलक्षणार्थं व्रजपदं, सृगा गावशारणे मिलिता भवन्ति, आरण्या ग्राम्याशैर्वं भवन्तीतिज्ञापनार्थं सृगपदं, किं वहुना ? सर्वं एव पशुवो वेणुवाद्येन कृत्वा हृतचेतसो भवन्ति, नापि भगवत्समीपगमने समर्थाः किन्तु हृतचेतसो दूर-देव भवन्ति, अनेन वेणुनादस्य स्वाभाविक एवायं धर्मो न तु भगवत्समीपकृत इति, कवलास्तुण-रूपाः, केवलं दन्तैर्दृष्टाः, न त्यागे न च भक्षणे समर्थाः, दन्तदंशमात्रेण प्रयत्नो निवृत्त इति नादस्येतरकार्यनिवर्तकत्वमुक्तं, पूर्वकियाया अत्यावश्यकत्वाय कवलपदं, देवस्त्रीवन्मूर्च्छानिवृ-त्यर्थमाह धृतकर्णा इति, अन्यत् सर्वं परित्यज्य कर्णमेव साधनं धृतवन्तः, ततो बाह्यान्निवृत्ता इत्याह निद्रिता हृति, ततो नादेन सर्वतो व्याप्ता लिखितं गवादीनां चित्रमिव पश्चात् ते जाताः स्वावरापेक्षयापि स्थिरा जाताः, पूर्वोक्तार्थादधिकोर्थं इति चित्रता ॥ ४ ॥ ५ ॥

वेणुनादेन नदीनामतिजडानामपि स्पृहा जायत इति वल्लुं पुनर्वेणुनादं वर्णयन्ति बर्हिण इति, आवेशो देववेशश्च पूर्वं निरूपितौ, लीलावेशोधुना निरूप्यते, निरन्तरक्रिया हि नदीनां चेतनानां तु निद्रामूर्च्छादौ क्रियानिवृत्तिरपि दृष्टा नदीनां तु न कदापि निवर्तत इति, तत्रापि, महतीनां, बन्धोपि न तासां भवति, सापि वेणुनादेन निवृत्ता, बर्हिणो मयूरस्य स्तबका गुच्छकाः पिच्छगुच्छानि धातवो गैरिकादयः पत्राणि च धातूनां वा पत्राकारेण लेखाः, कमलपत्राण्यप्याकारार्थं वध्यन्त इति तैः कृत्वा मल्लानां परिवर्होलङ्करणं वेश इति यावत्, स्वयं स्तबकादिभिः बद्धो योयं मङ्गुपरिवर्हस्तं विडम्ब यति, विडम्बो वा बद्धः, अस्वाभाविकं विडम्बनमेव भवति नदमल्लवत्, अनेनायं नादो नृत्योपयोग्यैव निरूपितः, तेन क्रियाशक्तिरुद्रता नादस्या निरूपिता

तर्हि भग्नगतयः सरितो वै तत्पदाम्बुजरजोनिलनीतम् ।
सृहयतीर्वयमिवाबहुपुण्याः प्रेमवेपित्सुजाः स्तिमितापः ॥ ७ ॥
अनुचरैः समनुवर्णितवीर्यं आदिपूरुषं इवाचलभूतिः ।
वनचरो गिरितदेषु चरन्तीर्वेणुनाहयति गाः स यदा हि ॥ ८ ॥

नदीनामाकर्षे हेतुर्भवति, कर्हिचिदिति यदोत्साहः क्रियाशक्तौ, अत एव सबलो बलभद्रसहितः, आलीतिसम्बोधनं गोप्यतयायमर्थो निरूपितो प्रतारणार्थं च, प्रायेणैषा तदा दर्शनार्थं गतवती स्नानादिव्याजेन, एवं सामग्रीं विधाय सोसाकं भोक्ता वस्तुतो वा जातो वा, तादृशो गोपैः सहितः, अनेनात्र वैकुण्ठस्थितलीला सूचिता, अत्रापि लक्ष्मीरसामिः सहिता रात्रौ गोपैः सहिता दिवसे तिष्ठतीति, अत एव सम्बोधनं रहस्यस्त्रकं, तदा गाः समाहयति वेणुनादेनैव प्रकरणित्वाद् वेणुनाहयतीत्यग्रे वक्ष्यति, वेणुतुल्यतया निरूपणार्थं वा वेणोरग्रहणं, गवामाहाने हेतुर्सुकुन्द इति, मोक्षो हि ताभ्यो देय इति स्वतस्तासां साधनाभावादाकार्यं प्रयच्छति, स्वरसं वा तत्र स्थापयितुं, उद्धता क्रियाशक्तिर्महदेव कर्म करोतीति गवामाकारणमुक्तं, तत्र योगार्थं ज्ञात्वा नद्योपि नित्यं गच्छन्तीति ताः स्थगिता जाता इत्याह तर्हीति, तत्क्षणमेव भग्नगतयो जाताः, न हि भगवदाज्ञा केनाप्युल्लङ्घ्या भवति, सरित इति प्रवाहैकस्यभावत्वं निरूपितं, तासां वैष्णवत्वकामना, तासां हि समुद्रोधिपतिः, यथा भगवान् पतिर्भूयात् तदर्थं तत्पदाम्बुजरजः सृहयतीर्जाताः सृहयन्त्यः, रजसः सम्बन्धार्थमुपायमाहानिलनीतमिति, अनिलेन वायुना सार्थं नीतं, तेन सह प्रत्यासन्ति:, जलार्थी सः, भगवदीया एव भगवत्सम्बन्धं प्रामुख्यनीतिं रजःकामना दूराभिप्राया, काम एवात्रोदेश्यो देवतात्वान्वदीनां, अत एवाग्रे कालिन्दी तथा भविष्यति, इदानीं तथाभावे भाग्यं नास्तीत्याहाबहुपुण्या इति, न वहु पुण्यं यासां, यथा शीघ्रमेव गोरूपत्वं गोपालरूपत्वं दिवसे रात्रौ स्त्रीरूपत्वमिति, पुण्यैर्विना समीहितार्थसिद्ध्यभावात्, कथं ज्ञायते तासामेवस्मभाव इति तत्राह वयमिवेति, यथा वयमवहुपुण्याः, अन्यथा दिवसे गावो गोपा वा भवेम, अतः स्वदृष्टान्तेन ज्ञायते स्पृहामेव कुर्वन्ति न तु तासां कार्यं सिद्ध्यतीति, किञ्च तासां सात्त्विकभावादपि हृदतो भावो लक्ष्यत इत्याहुः प्रेमवेपित्सुजा इति, प्रेमैव सुजानां वेपनं न तु वायुवशादतो विरहसन्तापयुक्ता इव लक्ष्यन्ते, किञ्च स्तम्भोपि जात इत्याहुः स्तिमिताप इति, स्तिमिताः स्वव्याआपो यासां, एवं रजोमेदात्मिविधा निरूपिताः ॥ ६ ॥ ७ ॥

सच्चभेदान् निरूपयितुं भगवन्तमपि तथा वर्णयन्त्यनुचरैरिति त्रिभिः, लताविहङ्गममेघाः सात्त्विकाः, एते वेणुनादेन भक्तिपूर्णा जाताः, तत्र प्रथमं वृन्दावनस्था लतास्तरवश्च वैष्णवा वेणु-नादेनोद्दत्प्रेमरसा जाता इति तदर्थं प्रकारान्तरेण वेणुनादमाह, तदर्थं प्रकारान्तरेण भगवानपि वर्णनीयः, स च भक्त्यनुसारेण लोकवेदानुसारेण च वर्णनीयः, तत्र भक्त्यनुसारेण प्रथममाह, अनुचरैः सेवकैर्गोपैः सम्यग्नुवर्णितानि वीर्याणि यस्य, आदिपूरुषं इव पुरुषोत्तम इव चानुचरैर्वेदैः सम्यक् सर्वोत्तमत्वेन वर्णितानि जगत्कर्तृत्वादीनि वीर्याणि यस्य, लोकानुसारेण माहात्म्यमाह सर्वोत्कृष्टमादिपूरुषं इवाचलभूतिरिति, अचला विभूतिर्लक्ष्मी-र्यस्य, अनुचरैः सर्वैरेव देवादिभिस्तथोक्तः, लौकिकाः स्वव्यवहार्यत्वात् पुरुषोत्तमतुल्यतामेवाहुरतो दृष्टान्तभावः, भिन्नतया वर्णनायां हेतुमाह वनचर इति वृन्दावनचरः सात्त्विकभावापनः सच्चभूमौ प्रतिष्ठित इति, गिरितदेषु गिरिग्रान्तेषु चरन्तीर्विषमस्थानात् समदेशे

वनलतास्तरव आत्मनि विष्णुं व्यञ्जयन्त्य इव पुष्पफलाद्याः ।

प्रणतभारविटपा मधुधाराः प्रेमहृष्टतनवः ससृजुः स्म ॥ ९ ॥

दर्शनीयतिलको वनमालादिव्यगन्धतुलसीमधुमत्तैः ।

अलिकुलैरलघुगीतमभीष्टमाद्रियन् यर्हि कूजितवेणुः ॥ १० ॥

पशुहिते स्थर्यं तत्रत्यो भूत्वा समाहृयति, लौकिकत्वाभावाय वेणुनैवाहृयति, वेणुद्वारा तत्र प्रविष्ट इत्यग्रिमचित्रेण ज्ञायते, अन्यथा वृक्षाणां तथात्वं न स्यात्, स इति येषु वनप्रदेशेषु रेमे, यदैवाहयत् तदैव मधुधाराः ससृजुः सेतिसम्बन्धः, युक्तश्चायमर्थः, अन्यथा वेणुनादाभिज्ञता तत्र च स्थनामसङ्केतो न स्यात्, अतस्तद्वारा भगवान् प्रविष्ट इत्यग्रेषि तथात्वं युक्तमेव, वनस्था लता असाध्निकटे भगवांश्चरति स्वकीयांश्चाकारयतीति ज्ञात्वा तेषां भोगसिद्ध्यर्थं स्वसिन् विद्यमानमानन्दं प्रकटितवत्यस्तथा तरवश्च, यथा स्त्रियः पुरुषाश्च भगवदीया भगवति भगवदीयेषु च समागतेष्वानन्दयुक्ता भवन्ति भोगार्थं स्वकीयं च प्रयच्छन्ति तद्रदेतेषि, नन्वर्यं धर्मो जङ्गमानां न स्थावराणामिति चेत् तत्राहात्मनि विष्णुं व्यञ्जयन्त्य इति, चेतनेऽवै भगवतः क्रियाज्ञानशक्त्योराविर्भावः सच्चिदानन्दरूपता च क्रमेणाविर्भवति, एतत् सर्वं भगवति निविष्टे भवति, सोपि निविष्टश्चेत् प्रकटीभवति तदैवं युज्यत इति, ते वृक्षादयः पञ्चधर्मयुक्ता आत्मनि विष्णुं व्यञ्जयन्त्य इव जाताः, तत्र प्रथमं क्रियाशक्त्याविर्भावमाह पुष्पफलाद्या इति, यत्र हि भगवान् निविशते तत्रावान्तरफलं परमफलं च भवति, अतः कार्याद् व्यञ्जयन्त्य इव जाताः, पुष्पाण्यवान्तरफलरूपाणि परमफलानि तु फलानि तैः सर्वैराद्या जाताः, भगवदर्थं सदाधिक्यमाह प्रणतभारविटपा इति, भारेणापि नमनं सम्भवतीति तन्निरासायादौ प्रणतत्वमुक्तं, प्रकर्षेण नता भारेण विटपाः शाखा येषां, प्रेमहृष्टतनव इति चिदुत्कर्षो ज्ञानरूपो निरूपितः, भक्ता एव हि प्रेमणा हृष्टरोमाश्चा भवन्ति, मधुधाराः स्वसिन् विद्यमानानन्दं भगवदर्थं बहिः प्रकटितवत्यः, एतत्सर्वपरिज्ञानमेव ज्ञानशक्तिः ॥ ८ ॥ ९ ॥

पश्चिणामपि वेणुनादकार्यं जातमिति तत्रोपयोगिरूपं वेणुनादं च वर्णयन्ति दर्शनीयतिलक इति, यद्यपि पश्चिणो मुनयो न तेषां गीतादिना भगवद्वावो भवति किन्तु स्वभावत एव तथापि लोकदृष्ट्या कदाचिदन्यथावुद्दिर्भवेदतो रूपनादाभ्यां तेषां भजनसिद्धिरूप्यते, तत्र रूपं वर्णयति दर्शनीयतिलक इति, दर्शनीयानां मध्ये तिलकरूपोतिसुन्दरः, पश्चिणश्च रूपप्रधाना रूपमेदविदः, किञ्च यो वेणुनादः स स्वहितकारी, स्वकीयानामपराधमपि न मन्यते, तदाह, वनमालादिव्यगन्धतुलसीमधुमत्तैरलिकुलैः कृतमलघुगीतमप्याद्रियन्नादरं कुर्वन्नेव कूजितवेणुर्यः, यथैव अमरा इङ्गारं कुर्वन्नित तथैव तन्नादमनुकुर्वन्नेवानुरणनवदेव वेणुनादं करोति, पश्चिणां मध्येलयो हीना निकृष्टाश्च तेषामपि कुलानि समूहा नानाविधजातिमेदास्तैरप्यलघु यथा भवति तथा गीतं तस्याप्यादरं कुर्वन्, तत्राप्यलयो मत्ताः, मदोपि येनानुचितः, न हि तुलसी पुष्पान्तरवन्मदहेतुः, तत्रापि दिव्यगन्धा तत्रापि भगवद्वन्मालागता, तेषामप्यादरं चेत् कुर्यात् तदा सरोवरादिषु ये सरसा रसिकाः क्षीरनीरविवेकिनश्च तेषामादरं कथं न कुर्यादिति, वनमालाया या दिव्यगन्धतुलसी तस्या मकरन्देन मत्तैः, किञ्चादरोपि अमराणां यथाभीष्टं भवति तथा, वनमालायां समागतान् अमरान् न दूरीकरोति किन्तु ते यथा नोपद्वृता भवन्ति तथैवादरं करोति, अतो यह्येवादरं

* पूर्वमहरितानामपि तदा हरितत्वं पूर्वं स्यात् स्थैर्यं प्रत्यवयवसुच्छन्तवं प्रभाविशेषश्वान्त्र प्रेमदृष्टतुल्यं, अपरं च वेणुनादनिष्ठुसाधावदवत्यः स्वाभिन्य इति तद्वर्द्धं परिचिन्वन्ति ता एवेति तदुक्तावन्यविचाराक्षमत्वं युक्तरमिति नाधिकं लेखनीयमत्रै ।

* इदं कवित् सुबोधिन्यन्तः संश्लिष्टं श्रीमत्प्रभुचरणानां स्वतत्रम् ।

सरसि सारसहंसविहङ्गाश्चारुगीतहृतचेतस एत्य ।

हरिसुपासत ते यतचित्ता हन्त मीलितहशो धृतमौनाः ॥ ११ ॥

सहबलः स्वगवतंसविलासः सानुषु क्षितिभृतो व्रजदेव्यः ।

हर्षयन् यर्हि वेणुरवेण जातहर्ष उपरम्भति विश्वम् ॥ १२ ॥

महदतिक्रमणशाङ्कितचेता मन्दमन्दमनुगर्जति मेघः ।

सुहृदमभ्यवर्षत् सुमनोभिश्छायया च विदधत् प्रतपत्रम् ॥ १३ ॥

कुर्वन्नेव कूजितवेणुस्तदैव सरसि विद्यमाना जलवासिनः सारसाः सरसानां भक्तानां सम्बन्धिनो हंसाः क्षीरनीरविवेकिनस्ते च विहङ्गा उत्कृष्टगतियुक्ताः पुरुषापेक्षया ते पुनर्भगवद्भजनाधिकारिण इति तान् विशिनष्टि चारुगीतहृतचेतस इति, चारु यथा भवति निःकामार्थं भगवद्गीतेनैव हृतं वशीकृतं चित्तं येषां, तदपि भजनं भक्तिमार्गानुसारेण न तु स्थानस्थितानामन्तर्यामिरूपे ज्ञानरूपे वा, तदाह, एत्यागत्य हरिसुप समीपे सेवमाना जाताः, यतस्ते भगवदुक्ता शुनयः, भजने अमराद् विशेषमाह यतचित्ता इति, यतं नियतं चित्तं येषां, चित्तनैयत्येन भगवद्भजनं मुख्यं न तु विक्षिप्तचित्ततया, किञ्च हन्त इति हर्षे, एतद् भाग्यमेतेषामेव भवतीति, बहिर्व्यापाररहिता भजने सर्वोत्तमाः, बहिर्व्यापारेषु च नेत्रे वाक् च नियम्याः, यस्यैतद् द्रव्यं नियतं वाऽनान्यं वदति चक्षुश्च नान्यत् पश्यति, तदाह मीलितहशो धृतमौना इति, मीलिता दग्ध येषां धृतं मौनं व्रतं यैः, साम्प्रतमेते नादपरा अतो दृष्ट्यान्यचित्तता भविष्यतीति नेत्रनिमीलनं, एवमेतेषां भाग्यं सात्त्विकत्वान्निरूपितवत्यः ॥ १० ॥ ११ ॥

मेघः सर्वहितकारी तस्यापि वेणुनादजनितभावमाह पूर्ववत् सहबल इति द्वाभ्यां, हे ब्रजदेव्यो गोप्यो ब्रजदेवतारूपाः, अनेन विश्वासो भविष्यतीति निरूपितं, यर्हि वेणुरवेण विश्वसुपरम्भति पूरयति तर्हि महदतिक्रमेण शाङ्कितचेताः सुहृदं भगवन्तमभ्यवर्षत् सदेहच्छायया चातपञ्चं विदधजातः, तद् वा कुर्वन्नभ्यवर्षत्, अयं नादो महाबलयुक्तो विश्वगतान् सर्वानेव धर्मान् दूरीकृत्य स्वयमेव पूर्णः, तदाभासरूपोपि मेघो धूमादिसमूहात्मा विश्वं भगवतैव कृतार्थीभूतमिति स्वयमुपचरितार्थोपि सजन्मसाकलयाय भगवन्तमेव वर्ष, तत्र याद्यशेन वेणुनादेनैतद् भवति तादशकर्तारं भगवन्तं वर्णयति विशेषणचतुष्टयेन, अन्यथा उपरम्भणमर्थवादरूपं स्यात्, तत्र क्रियाशक्तिः सम्पूर्णेति वक्तुं सहबलो बलभद्रसहित इत्युक्तं सृष्टिकरणक्रियापेक्षयापीयं महती क्रियेति ज्ञापयितुं, स्वग्रूपो योग्यमवतंसः कर्णाभरणं तत्र विलासो यस्येति लीला निरूपिता, माला कीर्तिमयी दश दिशः श्रोत्रं, कीर्तिर्दिक्षु पूरिता यथा सा भवत्येव सर्वोत्तमा, भगवत्कीर्तिप्रतिपादक वा भागवतादिशात्मं सर्ववेदेष्वाभरणरूपं, तत्र विलासयुक्ता तत्प्रतिपादिका च, एवं क्रियायाः स्वरूपतो गुणतश्च माहात्म्यं निरूपितं, तस्याः सहकारिण्या इच्छाया माहात्म्यमाह स्वयं जातहर्षः सर्वमेव च हर्षयन्निति, एवं वेणुनादस्य कारणभूतक्रियोत्कर्षमुक्त्वा देशतोप्युत्कर्षमाह क्षितिभृतः सानुष्टिवति, सर्वधारभूतां पृथिवीं ये विग्रति तेषामप्युच्चस्यानेषु स नादो जायत इति कथं न विश्वं पूरयेत् ?, रवोनुरणनमतिगम्भीर-सुपरम्भति नादेन पूरयतीति मेघादप्यधिका क्रिया निरूपिता, तदेव मेघो महतो वासुदेवस्यो-परि गच्छन् भगवदतिक्रमेण शाङ्कितचित्तो भूत्वोपर्येव तिष्ठन्नग्रे गमनार्थमुद्यतो नीलमेघश्यामं विश्वजीवनं भगवन्तं स्वमित्रं ज्ञात्वा सुहृदमभ्यवर्षत् सुमनोभिः पुष्परूपैः स्वविन्दुभिः, अर्थात्

विविधगोपचरणेषु विद्ग्धो वेणुवाद्य उरुधा निजशिक्षाः ।

तव सुतः सति यदाधरविम्बे दत्तवेणुरनयत् स्वरजातीः ॥ १४ ॥

सवनशस्तदुपधार्य सुरेशाः शक्रशर्वपरमेष्ठिपुरोगाः ।

कवय आनतकन्धरचित्ताः कद्मलं युरनिश्चिततत्त्वाः ॥ १५ ॥

पुष्टैः पूजितवान्, न केवलं पूजामेव कृतवान् किन्तु राज्यमपि दत्तवानित्याहातपत्रं दधिति, न केवलं राज्यमेव दत्तवान् किन्त्वात्मनिवेदनमपि कृतवानित्याह च्छाययेति, स्त्र्येधःस्थित उपरिस्थितेन न छाया भवतीति पृथक् छायानिर्देशः ॥ १२ ॥ १३ ॥

उत्तमांश्चिविधान् वकुं तेषामपि वेणुनादेन किञ्चिज् जातमिति वकुं वेणुनादं वर्णयति भगवन्तं च विविधगोपचरणेष्ठितयुग्मत्रयेण, सन्देहो मोहः सर्वपरित्यागश्च ज्ञानिनां श्रुतीनामरण्यवासिनां वेणुनादेन कृतः, तत्र ये विश्वगुरवो ब्रह्मादयस्तेषामपि सन्देहार्थं भगवतो वेणुनादं वर्णयति विविधेति, लोके जायमानो लौकिकप्रकारः सन्देहमुत्पादयति, ननु न तद् रूपमीश्वरे यन्म वेदे श्रुतमस्तीति सर्वविद्यास्यानानां ब्रह्माभिज्ञ इति कथं तस्य सन्देह इत्याशङ्काह वेणुनादं उरुधा निजशिक्षा इति, सुशिरमेदो वेणुस्तस्यापि प्रकाराः शास्त्रे निरूपितास्ते ब्रह्मणा ज्ञायन्त एते हु प्रकारा उरुधानेकधा निजशिक्षा निजेनैव शिक्षा शिक्षणमभिव्यक्तिप्रकारा यासु, अनेन नादब्रह्म नित्यमिति निरूपितं, तत्र क्रियाशक्तिः साधनमिति तस्य लौकिकत्वे कथं नादोलौकिको भविष्यतीत्याशङ्क्य तस्याप्यलौकिकत्वायाह विविधेषु गोपचरणेषु गोपानां सञ्चारविशेषेषु विद्ग्ध इति, गोपसञ्चारा न वेदोक्ताः किन्तु लौकिकाः, ब्रह्मण्डान्तरस्थिता अपि भवन्ति ते न लोकेन्यत्र प्रसिद्धा नापि वेदे, भगवांस्तु सर्वत्रैव विद्ग्धोतोर्यं ब्रह्मा यं प्रकारं न जानाति तमेव प्रकारं कृतवान्, ननु ब्रह्मसृष्टावाविर्भूतः कथं ब्रह्मणोप्यज्ञातं करोतीति चेत् तत्राह तव सुत इति, यशोदां प्रति वदन्ति स्त्रीमण्डले समागतामत एवात्र न कामादिवार्ता किन्त्वनिषिद्ध एवोत्कर्षो निरूपितः, यथा तव पुत्रोपि संस्तव मनसाध्याकलयितुमशक्यं करोति तथा ब्रह्मणोपि ब्रह्मण्डे जातः, सतीतिसम्बोधनं विश्वासार्थं, अज्ञाने हेतुमाहुरधरविम्बे दत्तवेणुरिति, लोभात्मकोधर इति पूर्वमुक्तमतो न लोके प्रसिद्धः, तस्य रसो भगवता न दत्त इति, तत्रापि चित्त्वरूपः स्वर्यवत् प्रकाशकः, न हि प्रकाश्याः प्रकाशकस्वरूपं विदुः, तत्र च स वेणुः स्थापितस्तोप्युत्तमत्वरूपापनाय, स्वरजातीः षड्जादिस्वरजातिभेदान्, अनयन्त्रूतन-त्वेनोत्पादितवान् यहिं तदा तत्परिज्ञानार्थं त्रिगुणप्रधाना अपि देवाः कालत्रयेषि समागत्य सोपि काल आधिदैविक इति रूपापयितुं सवनपदं, तं वेणुनादं सवनश्च उपधार्य शक्रः सात्त्विकः शर्वस्तामसः परमेष्ठी राजस इति ते पुरोगमा येषां देवानां, सर्वं एव देवात्मिगुणात्मका भवन्ति कवयो निपुणा अपि नादे, इन्द्रो हि त्रैलोक्याधिपतिः सर्वदा नादपरः शर्वस्तु नादशास्त्रकर्ता परमेष्ठी तयोरपि गुरुरत एव परमेष्ठिपदं, तेषामन्यचित्तताभावायाहानतकन्धरचित्ता इति, आसमन्तास्त्रता कन्धरा ब्रह्माभिनयार्थं चित्तं च येषां, ग्राहकं चित्तं, नमनमत्र सर्वतः, तेष्यनिश्चिततत्त्वा जाताः, नाप्यौदासीन्येन क्रियत्कालं विचार्यज्ञाने तूष्णीम्भूता इति मन्तव्यं यतः कद्मलं युः, चिन्तया मूर्च्छिताश्च जाताः, वेणुनादेन वा मोहिताः, अत एव आभासत्वपक्षोपि निराकृतोलौकिकरसोत्पादकत्वात् ॥ १४ ॥ १५ ॥

निजपदाब्जदलैर्धर्वजवज्ञनीरजाकृतिविचित्रललामैः ।

ब्रजभुवः शमयन् खुरतोदं वर्ष्मधुर्यगतिरीरितवेणुः ॥ १६ ॥

ब्रजति तेन वयं सविलासवीक्षणार्पितमनोभववेगाः ।

कुजगतिं गमिता न विदामः कश्मलेन कवरं वसनं वा ॥ १७ ॥

मणिधरः क्वचिदागणयन् गा मालया दयितगन्धतुलस्याः ।

प्रणयिनोनुचरस्य कदांसे प्रक्षिपन् सुजमगायत यत्र ॥ १८ ॥

अस्त्वन्येषां वार्ता वेणुनादोसाकमेवान्यथात्वं सम्पादयतीत्याहुर्द्येन पूर्ववत् निजपदाब्ज-
दलैरिति, यर्हीरितवेणुः सन् ब्रजति तदा तेन नादेन कुजगतिं स्थावरत्वं गमिता वयं गोप्यः
सर्वा एव कश्मलेन मूर्च्छया वसनं परिहितं केशपाशं वा न विदाम इति सम्बन्धः, अयं
वेणुनादोसदर्थमेव जायत इति तस्य चेष्टयानुभवाच्च ज्ञायते, तत्र चेष्टया गोकुलनिवासिनामेवार्थे
जायते तथा व्यासः कथमन्यकार्यं कुर्यात् ? अतः प्रथमं भगवतो गोकुलहितकर्तृत्वमाहुर्निजस्य
स्वस्यैव यत् पदाब्जद्वयं तस्य दलैर्दशाङ्गुलीभिस्तलभागैर्वा ब्रजभुवो निरन्तरं पश्वाक्रमणेन
जातव्यथाया ब्रजभूमेः खुरैर्जातं तोदं शमयनिति शनैःशनैर्लीलया भगवद्विनिरूपिता, क्षतांशो
गतिविलासेन पादस्पर्शेन निराकृतः, आध्यात्मिकाद्यंशस्तु ध्वजादिना, तामसो भौतिको ध्वजेन
निराक्रियते, राजस आध्यात्मिको वज्रेण साच्चिक आधिदैविको नीरजाकृतिचिह्नेन, तान्येव
विचित्राणि ललामानि पदेषु, तेन लौकिकालौकिकप्रकारेण ब्रजभुवः खुरतोदप्रशामनं, व्रजे
तिसः प्रधानभूता भूमिर्गावो गोप्य इति, तत्र भूमेर्दुःखनिवृत्तिं गत्या निरूप्य गत्या कृत्या च
गवां दुःखं निवारयतीत्याह वर्ष्मधुर्यगतिरिति, वर्ष्मधुर्यो महावृपभः कुञ्जी स यथा लीलया
मन्थरगतिस्तथा गच्छन् गवामपि दुःखहारीव निरूपितः, ईरितवेणुर्वजतीति, गोपिकानां
तदासाकं वेणुनादेन जाते कामे स्थावरत्वमधिकं जातमित्याहुस्तेनेति, स्वभावत एव वेणुनादेन
जातः कामस्तत्रापि सविलासवीक्षणेनार्पितो मनोभववेगो यासु, अतो वेगेन स्तम्भे जाते
कुजगतिं वृक्षगतिं गमिता जाताः, तेषामन्तर्ज्ञानमस्तीति तदर्थमाहुर्न विदाम इति, सुषुप्तामपि
न जानन्तीति तद्वयावृत्त्यर्थमाह कश्मलेनेति, कश्मलेन मूर्च्छया, स्त्रीणामत्यावश्यकं वसनज्ञानं
कवरज्ञानं च, वेणुनादप्रस्ताव एवैतज्जातमिति गतिवृष्ट्यादिमिरपि कृतमत्र निरूप्यते ॥ १६ ॥ १७ ॥

हरिणीनां वेणुनादेन यथा जातं तद् वक्तुं पूर्ववद् वेणुनादं वर्णयन्ति मणिधर इति
द्वाभ्यां, गवामाधिदैविकानि रूपाणि मणयस्तान् स्वसिन् विभर्तीति मणिधरः, अभिज्ञानार्थं वा,
स्वप्रियाणामभिज्ञापका मणयोतस्तैः कदाचिद् गा आसमन्ताद् गणयन् जातः, अनेन तास्तद्रूप-
धर्मार्थं भगवत्येव प्रतिष्ठिता इति तासां संसाराभावः स्वचितः, अत एव गोपिकानामपि, अत
एव हरिणीनामपि, पशुत्वाविशेषाद् ग्राम्याणां चेदुद्धारको विशेषत आरण्यानां भविष्यतीति युक्ता
कृष्णपरता, मालया दयितगन्धतुलस्योपलक्षितः, यथा भगवतो नीलं रूपं प्रियं स्पर्शः स्त्रीणां
शब्दो वेणो रसो नवनीतस्य तथा गन्धतुलस्याः, तद्वतोचमता साच्चिकानां केषाच्चिदनुभवसिद्धा,
तादृशी तुलस्यतस्तस्या मालां विभर्ति, अतो यदा वयमपि प्रिया भविष्यामस्तदासानप्यस-
द्वर्मान् वा धारयिष्यतीति कृष्णसारस्त्रीणां प्रवृत्तिः, कृष्णसारस्तु वेदे नियुक्त इति भक्तौ तासां
विनियोगार्थं प्रवृत्तिः, किञ्च प्रणयिनोतिप्रेमवतोनुचरस्य गोपस्यांसे सुजं प्रक्षिपन्निति कदा
कदाचिद् 'आशंसायां भूतवचे'ति वा कदागायतेति मध्ये गानाशंसा, यथा गोपालस्य तथा

कणितवेणुरववश्चितचित्ताः कृष्णमन्वासत कृष्णगृहिण्यः ।
 गुणगणार्णमनुगत्य हरिण्यो गोपिका इव विमुक्तगृहाशाः ॥ १९ ॥
 कुन्ददामकृतकौतुकवेशो गोपगोधनवृतो यमुनायाम् ।
 नन्दसूनुरनघे तव वत्सो नर्मदः प्रणयिनां विजहार ॥ २० ॥
 मन्दवायुरूपवाल्यनुकूलं मानयन् मलयजस्पर्शेन ।

बन्दिनस्तमुपदेवगणा ये वाद्यगीतवलिभिः परिवद्वुः ॥ २१ ॥

खेहसेवाधर्मयोः सद्गाव एवं भविष्यतीति गोपिकानामिव हरिणीनामपि तथात्वाय खेहभजनं, देहास्फुरणान्न विजातीयत्वेन कामाभावः, तदैव कणितो यो वेणुराकसिकः शब्दविशेषो मनोहारी कणनात्मकः स चेद् वेणोर्निर्गतस्तसम्बन्धादन्येपि शब्दाश्चित्वश्चका इति रवपदं, शब्देन मृगाणां वशीकरणं सिद्धमेव, इदानीमेवोपयोगो भविष्यतीति प्रतीतिजननाद् वशकत्वं, अतो रवेण वश्चितचित्ताः कृष्णमन्वासत कृष्णसमीप आसत उपविष्टा जाताः, यथा प्रायमूपविश्वेवं कृष्णमनूपविष्टा:, ननु ख्यियोन्यस्य कथमन्यस्य गृहेन्यस्य समीप उपविष्टा इति, तत्राह कृष्णस्य कृष्णसारस्य गृहिण्य इति, तास्तस्य गृहिण्यो जाताः, वश्चितचित्तत्वाद् वा रूपं विस्मृत्य शब्दमात्राभिनिविष्टा जाताः, वेणुनादेन वा सानुभावेन कृष्णसारेपि कृष्णमत्या कृष्णमेवान्वासत, ननु कृष्णसारेपि कृष्णत्रमाच्छब्दोपि वर्तत इति तं परित्यज्य कथमागता इत्यत आह गुणगणार्णवमिति, कृष्णसार एको द्वौ वा गुणौ, अतो यत्रैव भगवान् गच्छति तत्रैव तमनुगत्य सर्वा एव हरिण्यो विमुक्तगृहाशाः जाताः, गृहं गमिष्याम इत्याशामपि त्यक्तवत्यः ॥ १८ ॥ १९ ॥

एवं नवप्रकारेण वेणुनादं निरूप्य गुणातीतप्रकारेण त्रिधा निरूपयन् वेणुनादेन भगवान् जगदेव वशीकृतवानित्याह कुन्ददामेतिद्वाभ्यां, यहिं भगवान् यमुनायां विजहार, तत्रापि पूर्वोच्चरदशायामपेक्षितो वेणुनादः परिगृह्यते प्रकरणित्वात् प्रकारविशेषाभावाच्च न पृथगुक्तः, तदोपदेवगणाः परिवद्वुरितिसम्बन्धः, यमुनायामिति सामीप्यसप्तमी, अधिकरणसप्तमी वा, धर्मे गवां गोपालानां च जले स्थितिः सम्भवति, तत्र विहारो गोपैः सह जलक्रीडा गवां प्रक्षालनादिः, सर्वत्रोद्देशान्तर्थं वेणुनादः सहकारी, तदानीमनलङ्घतत्वमाशङ्कयालङ्कारमाह कुन्ददामेति, वस्त्राभरणाद्यलङ्कारा भविष्यन्त्येव पुष्पालङ्कारा न भविष्यन्तीत्याशङ्क्य तदेव निरूप्यते, कुन्ददाम्ना कृतः कौतुकवेशो यस्य, दामान्यनेकप्रकाराणि तैलथा वेशो निर्मीयते यथात्यहुतो भवति, अत्र तु यत्रैव हास्यरस उत्पद्यते तथैव निर्मीयत इति, नन्वेतादृशीं प्राकृतलीलां भगवान् कथं कृतवानित्याशङ्कायामाहुर्नन्दसूनुस्तव वत्स इति, यथा लीलया नन्दपुत्रो भवति तथैव लीलया प्राकृतलीलामपि सम्पादयति, अनघ इतिसम्बोधनं क्रोधाभावाय विश्वासार्थं च, तव च वत्सो जातः, अनेन त्वं गोरुपेति सर्वगुप्तसानभिज्ञत्वं सूचितं, अन्यथा उल्खलवन्धनलीलां न कुर्यात्, मध्ये निर्दोषत्वेन सम्बोधनादुभयोर्निर्दोषत्वं ज्ञाप्यते, तादृश्या वत्सत्वेन भगवत्यपि तथा, पूर्णगुणत्वलक्षणमाधिक्यं चोच्यतेग्रिमविशेषणेन, किञ्च प्रणयिनां नर्मदः, ये केचन खेहयुक्ता यत्रैव ते खिण्धा भवन्ति तथैव लीलां करोतीति, अनेन सर्वत्रैव हेतुरुक्तः, यत्रैव लीलासक्त्या क्रीडा स विहारः सोत्र जलक्रीडा नृत्यक्रीडा वेणुवादनक्रीडा च ज्ञेया, अन्यथा वाद्यादीनामूपयोगो न स्यात्, विद्यावन्तो हि वशीकर्तव्याः, तत्र विद्योत्पादको वायुदेवाश्च तदाधारभूताः, तत्राप्युपदेवगणा बन्दिनश्च बहिर्विद्याप्रकटनपराः, अतोन्यापेक्षया

वत्सलो व्रजगवां यदगभ्रो वन्द्यमानचरणः पथि वृद्धेः ।

कृत्स्लगोधनसुपोद्या दिनान्ते गीतवेणुरनुगेडितकीर्तिः ॥ २२ ॥

उत्सवं श्रमरुचापि हशीनामुन्नयन् खुररजश्छुरितस्त्रक् ।

दित्सयैति सुहृदाशिष एष देवकीजठरभूरुद्धराजः ॥ २३ ॥

तेषु विशेष उक्तः, प्रथमतः कारणभूतं वायुं निरूपयन्ति मन्दो वायुरनुकूलं यथा भवति तथोपवातीति, अनुकूलं कूलसमीपे हितं च, अनेन शैलं निरूपितं, मलयजस्पर्शेन सहित इति सौरभ्यं, अनेन दाक्षिणात्योयं वायुरिति निरूपितं, भगवत्स्वरूपे दत्तेन वा मलयजेन सहभावादधिकशैत्यनिरूपकत्वेन अनुकूलत्वं, मलयजस्पर्शो मलयजस्येव वा स्पर्शः, तथा सति तत्रत्यानां सर्वेषामेव भगवद्भावं सम्पादयिष्यतीति, मानयन्निति, सकीर्त्येत्त्रिभिर्गुर्णीर्थैव सन्मानन्म भवति तथैव वातीत्यतिवश्यता, उपदेवगणाश्च गन्धर्वादयश्च बन्दिनः कीर्तिनिरूपका जाताः, गायकाश्च सन्तः, य इति भगवदीयाः, वायगीतपूजासाधनैस्तामसराजससाच्चिकैः सहिताः परिवद्वः, सर्वत्रैवापेक्षितं कृतवन्तः ॥ २० ॥ २१ ॥

एवं गुणातीते प्रकीर्णतां निरूप्य युगलद्वयेन केवलं भगवत् एव चरित्रमाहुर्वत्सल इति, भगवान् यद् गोकुलं गोष्ठे समानयति तत् कृपया, अन्यथा एकस्यामपि लीलायां व्यापृता गावो मुच्येरंस्तथा गोपिकाः, परं कृपयैव भजनानन्दानुभवार्थं तथा करोति, अत्र हेतुर्यदग्भ्र इति, यद् यसात् कारणादग्ं पर्वतं धारयतीति, यदि भजनानन्दं न दद्यात् तदा गोवर्धनोद्धरणं न कुर्यात्, एतद् भगवन्माहात्म्यं सर्वजनीनमिति ज्ञापयितुमाह पथि वृद्धैर्वन्द्यमानचरण इति, वृद्धाः सर्वतो निपुणाः, बहुज्ञैरेव भगवान् सेव्यो भवति, अतः कृत्स्लमेव गोधनसुपोद्या ततः पृथक्कृत्य, उप समीपे समाहृत्य वा, दिनान्त इति, अग्रे वनस्थितेरयुक्तत्वालीलान्तरस्य च चिकीर्षितत्वात्, गीतवेणुर्जातः श्रमापनोदनार्थं व्रजस्थानां ज्ञापनार्थं च, अस्य नादस्याग्रे कार्यं वक्तव्यं, गोपिका एव कृतार्थाः करोतीति न किन्तु गोपानपीति ज्ञापयितुं तत्कृतस्तोत्रमाहानुगेडितकीर्तिरिति, अनुगैः सेवकैरीडिता कीर्तिर्यस्य, अनेन रात्रौ तेषामपि गानमुक्तं भवति यथा दिवसे गोपिकानामन्यथा सर्वेषां निरोधो न भवेत्, एतादशस्य कार्यं स्वयमेव जानातीति स्वयमेव करोतीत्याहुर्वत्सवमिति, श्रमरुचा व्रजस्थदशामुत्सवमुन्नयन्नाशिषो दित्सयैतीतिसम्बन्धः, श्रमयुक्ता रुक्ष कान्तिः, भगवतः श्रमाभावपक्षे प्रदर्शनमात्रपरत्वं, अस्ति श्रम इतिसिद्धान्तः, 'भर्ता सन् प्रियमाणो विभर्ति', 'एको देवो बहुधा सन्निविष्टः' 'यदा भारं तन्द्रयते स भर्तुं निधाय भारं पुनरस्तमेती' तिश्रुतेः सर्वधर्माश्रयत्वाच्च, विशुद्धसर्वधर्माश्रयत्वादश्रान्तोपि, न तु केवलमश्रान्तं एव, श्रमः सुखकारक इत्यपरे, तत्सम्बन्धिनी रुक्ष श्रमरुक्ष, सा नायकगता स्त्रीणां न हितकारिणी तथाप्यसाकं हितकारिण्यैव जातेत्याहुर्दशीनामुत्सवमुन्नयन्निति, दशिर्दर्शनं, यदि भगवान् श्रान्तो न भवेत् तदा शीघ्रं गच्छेत् तदा दृष्टीनां परमानन्दसन्ततिर्न स्यात्, उर्ध्वं नयन्निति सङ्घाते दृष्टीनां य आनन्दः स्थितो यावांस्तदपेक्षयाधिकं कृतवानित्यर्थः, भगवत्कीर्तेः सर्वपुरुषार्थदात्रत्वाय प्रकारं वदत् श्रममुपपादयति खुररजश्छुरितस्त्रगिति, गोखुररजोभिश्छुरिता व्याप्ताः स्त्रजो माला यस्य, वायुवशादुद्धतो रेणुर्न स्थिरो नापि नियतः, खुरजातस्तु तथा, खुराणामेव गोत्वात् प्रकृतत्वाच्च न गोप्रहणं, 'पश्चवो वा एकशक्ता' इत्यत्र तथा निर्णयात्, अनेन धर्मोयमिति निरूपितं रजोर्थो व्याप्तिः काम इति, आगमनस्य तु यत् कार्यं तदाहुः सुहृदां सर्वेषामेव सम्बन्धिनामाशिषः सर्वा एव

मदविघूर्णितलोचन ईषन्मानदः स्वसुहृदां वनमाली ।

बद्रपाण्डुवदनो मृदुगण्डं मण्डयन् कनककुण्डललक्ष्म्या ॥ २४ ॥

यदुपतिर्द्विरदराजविहारो यामिनीपतिरिवैष दिनान्ते ।

मुदितवक्त्र उपयाति दुरन्तं मोचयन् व्रजगवां दिनतापम् ॥ २५ ॥

देवा इत्युक्तं गोपिकाद्वारा सर्वेषानन्दप्रवेश इति, एष इति प्रदर्श्याहुर्यतः स्वसिँड्लीला ज्ञापिता भवति, साधारण्येन सर्वेषां तापनाशकत्वाय भगवद्गतमसाधारणं धर्ममाहुर्देवकीजठरभूरुद्धराज इति, अदितिर्देवकी 'अदितिर्द्वैरदितिरन्तरिक्षं' मिति श्रुतेरदित्यवतारत्वाद्युरुपासा, तस्यामवश्यं चन्द्रो-दयोपेक्षित एव, सा पुनर्विशेषरूपं गृहीतवतीति चन्द्रोपि विशिष्टकार्यं करोति, लौकिकस्तापस्त्रिविधो भगवद्विरहजश्च, अयं त्रिविधमपि नाशयतीति पूर्वोक्तमानन्ददातृत्वमुपपादितं, देवकीजठरे भवतीति देवकीजठरभूः स एवोद्धुराजो जायते यथोदयाद्रौ पतिस्तु नक्षत्राणामेव भवति तथा देवक्यां जातः परं सुखदोसाकमेव, इदं सर्वं कार्यं वेणुनादसाध्यमिति प्रकरणित्वाज्ज्ञेयम् ॥ २२ ॥ २३ ॥

साधारणीं लीलामुक्त्वा गोपिकाखेव वेणुकृतां भगवतैव जनितां लीलामाह मदेति, यदुपति-मुदितवक्त्र उपयातीति, पूर्वोक्ता एव वेणुनादा अत्र ग्राहाः, दश लीलाः पूर्वं निरूपितास्ता सर्वा असदर्थमेवेति दशधा भगवन्तं विशेषयन्ति, एक एव भगवानुभयत्रेति युगलत्वेषि नाल्यन्तं विभागः, सर्वत्रैव वेणुनादे रजोगुणो मुख्य इति सोऽसदर्थं फलित इत्याहुर्मदेन विघूर्णिते लोचने यस्येति, मदोत्र स्वानन्दशित्या पूर्णवबोधः स ज्ञानमार्गं एवेति प्रकटयितुं सर्वविषयान् व्यावर्तयितुं विघूर्णितलोचनत्वमुक्तं, अयं धर्मो भगवन्निष्ठो निरूपितः, स्वरूपस्थित्यर्थं तादशोपीषन्मानदः, मानं प्रयच्छति सन्माननां करोति तेनासाकं गमयो भवतीति ज्ञायते, मान-मभिमानं वा रजोगुणप्राक्व्यात् प्रयच्छति खण्डयति वा ज्ञानप्राक्व्यात्, प्रयच्छति मानं द्यति स्पष्टयति त्रिष्वपीषदेव तत्तत् कार्यं, ननु पूर्णस्य भवतीष्वेवङ्गरणे को हेतुः? तत्राहुः स्वसुहृदामिति, स्वपदादसाधारण्यं तेन स्वस्यैव सुहृदस्ताः, महतोपि सुहृत्कार्यं कर्तव्यमिति, साधारणं कार्यमाह वनमालीति, कीर्तिमर्यां वनमालां प्रकटयतीति, बद्रवत् पाण्डुवदन इति, बद्रोत्र फलवाचकः, स हि धर्मेण प्रतिक्षणं विसद्वशीं कान्ति करोति, तत्राप्यर्थपकः पाण्डवर्णो भवति, अग्रे त्वारकः, तथेदानीमर्धरतोषे त्वत्यन्तं रतो भविष्यतीतीषन्मानदत्वाद् विशेषः, साधनं कीर्तिरिति मध्ये विशेषणान्तरं, अथ वात्र पाण्डुशब्देनारक्तं एव गुण उच्यते तदा वदनं वक्त्रमधरामृतपानं लक्षितं भवति, वनवासिनां वैतदुपभोग्यमिति वने गत्वैतदुपभोग्यमिति सर्वा ज्ञापयन्ति, ततोपि विशेष-माहुः कनककुण्डललक्ष्म्या मृदुगण्डं मण्डयन्निति, इमशूद्रमाभावादानन्दनिधानत्वाच्च स्तुत्वं भोगार्थमुपपादते गण्ड एव रससमासिरिति, कनकपदं वर्णान्तरज्ञापनार्थं, उत्कृष्टेनापि परमानन्देनाप्यसदर्थं कामरस एवोद्वोधयत इति सर्वथासदर्थमेव भगवदागमनमिति निश्चीयते, अन्यथा शिरोमेदानसत्समक्षं न कुर्यादिति, ननु यद्यपि महांस्तथापि बाल इति नन्दसूनुरिति कथमसाधारणीं लीलां करिष्यतीत्याशङ्कां वारयन्ति यदुपतिरिति, अयं यादवानां पतिस्ते हि बहुत्रीका भवन्ति, अमर्यादार्थं विशेषणान्तरमाहुर्द्विरदराजविहार इति, महासुरते गजेन्द्र इव महान्, तेन विना न पूर्विरिति, तदपेक्षयाप्यादौ पूर्वतापं दूरीकरिष्यतीत्याहुर्यामिनीपतिरिवेति, सम्पूर्णाया यामिन्या अयं पतिः, अतस्तद्वतानां विशेषेण सुखदः, नन्वहर्पतिरपि कथमुच्यते यामिनीपतिरिवेति ? तत्राहुरेष इति, सर्वालङ्कारभूतसत्र तिष्ठति, अधुना तु श्रान्त इव, दिनान्तं

श्रीशुक उवाच- एवं व्रजक्षियो राजन् कृष्णलीलानुगायतीः रेमिरेहः सु तच्चित्तास्तन्मनस्का महोदयाः ॥२६॥
एष यामिनीपतिरिव चन्द्र इव दूरादेव तापनाशकः साम्रतमग्रे तु यामिनीपतिरिवेमर्थं
ज्ञापयतीति लक्ष्यते यतो मुदितवक्त्रः प्रसन्नवदनो भूत्वोपयाति समीपमागच्छति, अयं
भावस्तासामेव हितकारीति पूर्वं साधारण्यमुक्तं, उपसंहारे पुनराह मोचयन् व्रजगवामिति,
व्रजस्य गवां च सम्पूर्णे दिवसे यावांस्तापत्तं सर्वमेव मोचयतीति ॥ २४ ॥ २५ ॥

एवं निरोधं निरुप्य स्त्रीणामुपसंहरन् प्रकरणस्थानामेव तद्द्वारोपसंहरत्येवमिति, राजन्निति-
सम्बोधनं विश्वासार्थं, व्रजगता अपि स्त्रिय एवम्प्रकारेणाहस्तु भगवत्सम्बन्धरहितदशायामपि
कृष्णलीला एवानुपूर्व्येण बहुकालानुवृत्त्यर्थमनुगायतीरनुक्रमेण गायती रेमिरे, खत आन-
न्दरूपा कीर्तिस्ताः प्रति जातेति तासां क्रियाशक्तिर्ज्ञानशक्तिश्च भगवन्निष्ठैव जातेत्याह तन्मनस्का-
स्तच्चित्ता इति, चित्तं ज्ञानप्रधानं मनः कर्मप्रधानमिति, एवं सर्वप्रकारेण प्रपञ्चविस्मृति-
भगवदासक्तिश्च निरुपिता, नन्वेवं कथं तासां निरोधः फलित इति तत्रोपपत्तिमाह महोदया इति,
महानेवाभ्युदयो भाग्यराशिर्यासामिति सर्वं सुस्थम् ॥ २६ ॥

इति श्रीमद्भागवतसुबोधिन्यां श्रीमल्क्ष्मणभद्रात्मजश्रीमद्भूमदीक्षितविरचितायां दशमस्कन्धविवरणम् ३२
॥ समाप्तं तामसफलप्रकरणीयं श्रीयुगलगीतम् समाप्तं ॥ द्वितीयं तामसप्रकरणम् ॥

॥ श्रीभ्रमरगीतम् ॥

॥ गोप्युवाच ॥

मधुप कितवचन्द्रो मा सृष्टांहि सपलयाः कुचविलुलितमालाकुङ्कुमदमश्चुभिर्नः ।
वहतु मधुपतिस्तन्मानिनीनां प्रसादं यदुसदसि विष्टम्ब्यं यस्य दूतस्त्वमीद्वक् ॥ १ ॥
सकृदधरसुधां स्वां मोहिनीं पाययित्वा सुमनस इव सद्यस्तत्यजेसान् भवाद्वक् ।
परिचरति कथं तत्पादपद्मं नु पद्मा ह्यपि बत हृतचेता उत्तमश्लोकजल्पैः ॥ २ ॥
किमिह बहु षडंहे गायसि त्वं यदूनामधिपतिमगृहणामग्रतो नः युराणम् ।
विजयसखसखीनां गीयतां तत्प्रसङ्गः क्षपितकुचरूजस्ते कल्पयन्तीष्टमिष्टाः ॥ ३ ॥
दिवि भुवि च रसायां काः स्त्रियस्तहुरापाः कपटरूचिरहासभ्रूविजूम्भस्य याः स्युः ।
चरणरज उपास्ते यस्य भूतिर्वयं का अपि च कृपणपक्षे ह्युत्तमश्लोकशब्दः ॥ ४ ॥
विसृज शिरसि पादं वेद्ययहं चादुकारैरनुनयविदुषस्तेभ्येत्य दौलैर्सुकुन्दात् ।
स्वकृत हह विसृष्टापत्यपत्यन्यलोका व्यसृजदकृतचेताः किं नु सन्धेयमस्मिन् ॥ ५ ॥
सृगयुरिव कपीन्द्रं विव्यधे लुबधधर्मा स्त्रियमकृत विरूपां स्त्रीजितः कामयानाम् ।
बलिमपि बलिमत्त्वापेष्टयज्ञाद्व्यवद्यस्तदलमसितसख्यैर्दुस्त्वजस्तकथार्थः ॥ ६ ॥
यदनुचरितलीलाकर्णीयूषविप्रुद्दसकृददनविधृतद्वन्द्वधर्मा विनष्टाः ।
सपदि गृहकुदुम्बं दीनसुत्सृज्य दीना बहव हह विहङ्गा भिक्षुचर्या चरन्ति ॥ ७ ॥
वयसृतमिव जिष्यव्याहृतं श्रीधानाः कुलिकरूतमिवाज्ञाः कृष्णवध्वो हरिण्यः ।
दद्वशुरसकृदेतत् तत्त्वस्पर्शतीव्रस्मररूज उपमन्त्रिन् भण्यतामन्यवार्ता ॥ ८ ॥
प्रियसख पुनरागाः प्रेयसा प्रेषितः किं वरय किमनुरुन्धे माननीयोसि मेङ्ग ।
नयसि कथमिहासान् दुस्त्वजद्वन्द्वपाश्वं सततमुरसि सौम्य श्रीर्वधूः साकमास्ते ९
अपि बत मधुपुर्यामार्यपुत्रोधुनास्ते सरति स पितृगेहान् सौम्य बन्धुंश्च गोपान् ।
कचिदपि स कथां नः किङ्गरीणां गृणीते भुजमगरुसुगन्धं मूर्ख्यधास्यत् कदा नु ॥
समाप्तम् ॥

श्रीमद्वैश्वानराय नमः ॥

प्रस्तावना ।

→○←

श्रीमत्याः सुबोधिन्याः पाठादिनिर्णये श्रीमत्रभुचरणप्रपौत्राणां श्रीदामोदरात्मजश्रीविट्ठलरायाणां पुस्तकं बहु साहाय्यमकरोत् । अत्यन्तं शुद्धमेतत्पुस्तकं प्राचीनं च महातुभावैः श्रीविट्ठलरायैरेतत्पुस्तकं बहुवारं वाचितमिति प्रतिभाविति । विरामास्तैरेचासिन् पुस्तके निर्दिष्टाः । मूलश्लोकस्य विवरणं यत्र समाप्तं भवति, तदपि सूक्ष्मेश्विकश्यात्र निर्दिष्टम् । अन्योऽपि विशेषोऽस्माभिरसिन् पुस्तके दृष्टः । श्रीमदाचार्यकृतश्रीसुबोधिन्या विचारणावसरे श्रीमत्रभुचरणैः कचित् स्वतत्रटिप्पणं व्याख्यानं वा निजपुस्तकोपरि लिखितम् । कलेन एतदेव टिप्पणं व्याख्यानं वा यदपि श्रीमत्रभुचरणैः स्वतत्रतया लिखितम्, तथापि लेखकदोषाद्वा श्रद्धाधिक्याद्वा आचार्यप्रभवोत्तारतम्यं नास्तीति माननाद्वा श्रीमदाचार्यलिखितमूलश्रीसुबोधिन्यामन्तर्गतमभूत् । एतत्खतत्रलिखनं व्याख्यानं वा दीक्षाकारैः श्रीसुबोधिनीत्वेन स्वीकियते । एतावत्पर्यन्तं तथैव प्रचलति । तथापि सूक्ष्मदृष्ट्या विचारकाणां तु श्रीमत्रभुचरणलेखनरीतिः श्रीमदाचार्य-लेखनरीतितो विलक्षणा प्रतिभाव्यते । एतादृशै वैलक्षण्यं श्रीमत्पुरुषोत्तमैर्दृष्टम् । तथैव ज्ञापितं च तैर्यथावसरे निजग्रन्थेषु । श्रीमत्पुरुषोत्तमानामयं निर्देशः काल्पनिको नैवासीत् । लेखनरीतिः श्रीमत्रभूतां भिन्ना वर्तत इति ज्ञात्वा श्रीपुरुषोत्तमैः श्रीमत्रभुमिनिजश्रीहस्ताक्षरलिखितस्वतत्राणां सङ्घर्षार्थं प्रयत्नः कृतो दृश्यते । श्रीमत्रभुचरणहस्ताक्षरलिखितानि स्वतत्र-लिखनानि स्वयं सम्पादितानि निजमन्दिरे सेवायां तैः रक्षितानि । प्रयत्ने कृतेऽपि सर्वेऽपि स्वतत्राः श्रीमत्रभुचरणानां निजहस्ताक्षरलिखिताः श्रीपुरुषोत्तमैर्लभ्या इति तु नैव प्रतिभाविति । तस्माद्वा प्रसङ्गाभावाद्वा श्रीपुरुषोत्तमैः दशमश्रीसुबोधिनी-प्रकाशे प्रभूतां सर्वेऽपि स्वतत्राः नैव निर्दिष्टाः । अतः प्रश्न उपस्थितः कथमेतत् सम्पादनीयमिति । अस्तत्कल्पनया कृतमेतत्रैव प्रामाणिकं भवेत्, तथापि प्रभुचरण-कृपयैतदपि साङ्गोपाङ्गं सम्पज्जम् । यतः श्रीविट्ठलरायाणां पुस्तके सर्वेऽपि प्रभूतां स्वतत्राः () चिह्नान्तर्गतत्वेन निर्दिष्टाः ।

एतेन एवमपि भावित यदेतत्पुस्तकं मूलपुस्तकत एव लिपीकृतं स्यादिति । एतत्पुस्तकाधारैव श्रीमत्रभुचरणानां सुबोधिन्यामन्तर्गताः सर्वेऽपि स्वतत्राः असाभिः () चिह्नान्तर्गतत्वेन निर्दिष्टा इति । एतत्पुस्तकमस्माभिः श्रीगोकुले दर्मावतीस्थमोहनलालचुनीलालद्वारा विक्येण प्राप्तम् । सम्वत् १७०३ वर्षे पौषवदि प्रतिपदि रविवासरे लिखितमेतदिति । इदं पुस्तकम् सम्वत् १९१८ महामासे शुक्लपक्षे चतुर्थ्यम् मंगलवासरे दामोदरदासहरसानीजन्ममहोत्सवे पूर्णमभूत् ।

संखेडास्य-मोहनलाल-गोवर्धनदासस्य श्रीविष्णुभस्मरणम् ।

Dominating influence of the teachings of Shrimad Vallabhacharyaji in Germany.

Krishna

Shrimad Vallabhacharya.

कृष्ण (Krishna) is an inexhaustible store-house of two aspects of 'Love' (association and separation—its Power of attraction and its Power to creat unity) the aspects revealed by Lord Krishna. It embodies all the principles of Vallabh Philosophy; in short it is the whole life or being of Vallabh, the sun of the Bhaktimargh Lotus.

कृष्ण षोडशग्रन्थः सकारिका रासपद्माध्यायी वेणुगोपिकायुगलब्रमरगीत सुबोधिनी.

is the true essence of all Vedas and Shastras and is composed by Shrimad Vallabhacharya, the only Preacher of Bhakti (Devotion) on Earth. Shrimad Vallabhacharya wrote सुबोधिनी by way of a commentary on Bhagwat. From this सुबोधिनी I, through His inspiration, have published the above-named book—the real essence embodying all the philosophy—with a view to give its benefit, according to qualification, to all men on the surface of the globe without distinction of any sort. The Book is a divine jewel; it fully explores love's (unmingled with any sensuality) power to attract and to creat oneness, it is an excellent treatise dealing with heavenly, pure and delicate शृंगार रस as manifested in the daily play of Krishna. It is a wonderful fountain giving out sublime and eternal joy born of association and separation of Gopies, who, on account of their superhuman foresight and sharp intellect, had attained the height of love and affection, who had rejoiced in that Love and whose individuality was merged in it. Nowhere on this Earth, the Book has its rival. No known country has such superhuman science. The principles of this philosophy have not, therefore, still been heard of, read or seen. The inventions, coupled with amazing inertia, incomprehensive to human mind and still unexplored by the human genuity, have been singular to Him and Him alone.

Kiel, 11th November 1931.

To,

Mr. MOHANLALBHAI GOVERDHANDAS SHAH,
SANKHEDA.

DEAR SIR,

I acknowledge with best thanks the receipt of two copies शोडशग्रन्थः सकारिका रासपञ्चाध्यायी वैष्णगोपीकायुगल भ्रमरगीता सुबोधिनी kindly sent to me through favour of my dear pupil Dr. P. M. Modi of the Samaldas Colledge, Bhavnagar. I am so pleased to have this splendid edition published by you and shall place one of the copies into the Library of the Indogermanisches Seminar of this University, for the use of my students, and keep the other one for my private use.

Believe me to be dear Sir,

Yours sincerely,

F. O. SCHRADER.

Kiel, 4th February 1932.

To,

Mr. MOHANLALBHAI GOVERDHANDAS SHAH,
SANKHEDA.

DEAR SIR,

I have duly received your letter of January 3rd 1932 and also another copy of शोडश ग्रन्थः for which I thank you.

In reply to your questions I have to say that the teaching of Sri Vallabha has so far been practically unknown in Germany as well as in France, England, and America. There is a chair for Sanskrit in nearly every one of our Universities but nowhere is there an institution of the type you are thinking of i. e. one, teaching specially Sri Vallabha's Vedant or even Indian philosophy in general. Nor do I know anybody specially interested in Sri Vallabha, except myself and Professor H. von. Glasenapp of the University at Koenigsberg. But I hope to succeed in creating interest in the sublime philosophy of Sri Vallabha, and am therefore thankful to you for having sent me four copies of शोडशग्रन्थः etc., thus enabling me to place the book into the hands of my students.

Believe me to be dear Sir,

Yours sincerely,

F. O. SCHRADER.

Koenigsberg I. P.
The University,
December, 10th 1931.

DEAR SIR,

With best thanks I acknowledge the receipt of Shrimad Vallabhacharya's श्रीदत्तशास्त्रम्: you have been kind enough to send to me. I am specially interested in the philosophy of Vallabha and have just finished a book dealing with the principles of the philosophy of the Master according to the 16 granthas, the Brahmasutra-bhashya and the Subodhini. So the beautiful new edition of the most important writings of the Master is of the greatest interest to me. When my book will be printed—it is the first book on Vallabha ever published in German, I shall send you a copy of it.

In compliance with your wish I give you the address of Professors who may take also interest in the book and would be thankful to get it.

all in Germany.

Professor F. O. Schrader	University of Kiel
Professor R. Otto	University of Marburg
Professor J. W. Hauer	University of Tuebinngen
Professor O. Strauss	University of Breslau
Professor H. Zimmer	University of Heidelberg
Professor Indisches Seminar	University of Koenigberg

Yours very faithfully,

PROF. D. H. VON. GLASENAPP,

Quinckesrade 18.

Hei del berg, 17th march 1934.

To,

Mr. MOHANLALBHAI GOVERDHANDAS SHAH,

SANKHEDA.

DEAR SIR,

I beg to thank you for your kindness in sending me your precious publication "Krishna shodasha grantha & etc." I have pursued it with due interest for the noble teaching and I am very glad to be in constant contact with it in possessing your gift. The eternal thoughts of Indian wisdom will ever get importance throughout the western world and it is fit that the great voice of Shrimad Vallabhacharya now by your effort to spread it shall join in the process of general knowledge.

Believe me, dear sir, yours sincerely,

(Sd.) HEINRICH ZIMMER,

Professor of Sanskrit at the University Hei del berg.

109, Juni Hunuman Gali,
 Bombay 2.
 3-3-1939.

DEAR MOHANLAL,

I am very much thankful to you for the book named "Krisna Shodasa Granthas Sakārika Ras-Panchādhyāayi Venu-Gopikā yugal-Bhramargitā Subodhini" you sent to me. The book describes the Highest Soul as revealed by the Vedas, and best teaching of Krisna. The sweet and lucid language of this book really delights me. I am very glad to know that the openions of the German Professors which you sent me, really show that the book enchants even the German Professors, and that the teachings of Shri Vallabhāchārya have gained victory even in the western countries. I offer my humble prayers to Shri Vallabhāchārya who will intensify your enthusiasm to propogate the teachings of Shri Vallabhāchārya.

Supported by,

Mohanlal Motilal Shah, B. A., LL. B., Sankheda.

Desai Manilal Ratanlal, Dabhoi.

Himatlal Chhotalal Daru, Dabhoi.

Jagannath Gopalji Pandit, Siddhapur.

Yours ever sincerely,
MOHANLAL CHUNILAL.

Autumn 3
1301-14M

Printed by Ramchandra Yeri Shedge, at the Nirnaya Sagar Press,
26-28, Kolbhat Street, Bombay.

Edited and Published by Mohanlalbhai Govardhanas, Sankheda.

1942

